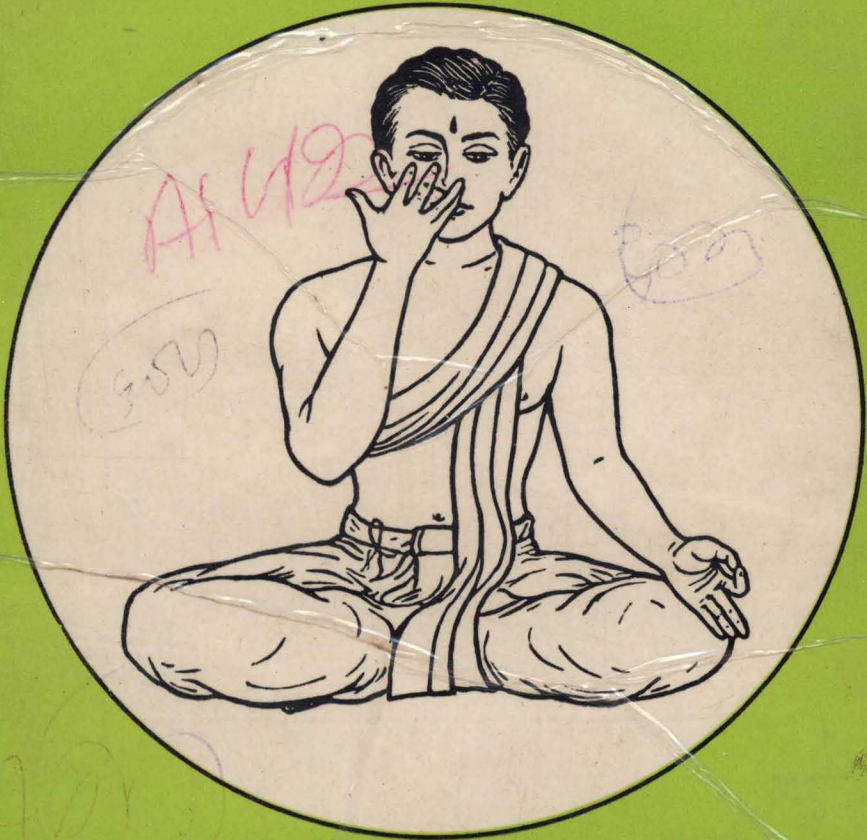

श्री चिदानंद महाराज कृत

स्वरोदय ज्ञान

: सावानुवाकक :

शेठश्री अमृतलाल कालीदास दोशी, पी.अ.

: संपादक :

श्री चन्द्रकान्त अमृतलाल दोशी

नैन साहित्य विकास मंडल, मुंबई-५६

श्री विद्वानंन्द महाशय कृत

स्वरोदय ज्ञान

: लावानुवादक :

शेडश्री अमृतलाल कालीदास दोशी, पी.जे.

: संपादक :

श्री यन्दकान्त अमृतलाल दोशी

: प्रकाशक :

जैन साहित्य विकास मंडल,
६६ पी, जे.स. वी. रोड, धरला, विले-पारले (पश्चिम),
मुंबई-४०० ०५६.

प्रकाशक :

यन्त्रकान्त अमृतलाल दोशी,
मे. ट्रस्टी - जैन साहित्य विकास मंडळ,
६६ पी, स्वामी विवेकानंद मार्ग,
धरला, विले-पारले (पश्चिम),
मुं०ध-४०००५६.

*

मुद्रक :

विवेक मुद्रणालय,
उ६६, स्वातंत्र्यवीर सावरकर भागे,
प्रभादेवी, मुं०ध-४०००२५.

*

प्रथम आवृत्ति, १९८६,
प्रत : ७५०
सर्व हक्क स्वाधीन.

*

मूल्य : २० रुपिया

स्वरोदय स्वोदयाय

‘शिव स्वरोदय’ मां स्वरज्ञानतुं माहात्म्य दर्शावतां जगुः ॥

स्वरज्ञानात्परं गुह्यं स्वरज्ञानात्परं धनम् ।
स्वरज्ञानात्परं ज्ञानं न वा दृष्टं न वा श्रुतम् ॥

अर्थात् “स्वरना ज्ञान करतां वधु गूढ या श्रेष्ठ धन के परम ज्ञान (क्याय पणु) जेवा के सांभगवामां आणुं नथी.”

अति प्राचीन काण्ठी स्वरोदयनी साधनानी परंपरा भारतवर्षमां यादी आवे छे तेनुं प्रमाणु अनेक ग्रंथामां मणी आवे छे. जे स्वरोदयनी महिमा उपर दर्शाववामां आणुं छे ते गुह्य विषय उपरना चिंतनना, ‘स्वरोदय संज्ञा’ उपर विचार शरू करीने प्रारंभ करीजे.

‘स्वर’ अटके प्राणशक्ति अने तेना ‘उदय’ अटके उद्भव. प्राणशक्ति साथे आ ज्ञानतुं अनुसंधान होवा छतां स्वरोदय शास्त्रतुं अवलोकन करीजे त्तारे मुज्यत्वे तेमां श्वासनी निःसरणुनी क्रियानी आलोचनना जेवामां आवे छे तेथी स्वरना उद्भव सूचयती संज्ञा आ शास्त्रने शा माटे आपवामां आवी हरे ते प्रश्न सहज उपरिथत थाय छे. जे श्वास-उत्पन्नसनी लौकिक क्रिया नजरेदेखाय छे तेना मूणमां शुं कंठ सक्षम क्रिया अलिप्रेत हरे ? आ प्रकारनी संज्ञाओ शास्त्रज्ञोथी निर्णीत थती होवाथी तेमांथी ज तेजोना अर्थसंकेतो मणी रहे ते शक्य छे, तेथी ‘स्वरोदय’ शब्दार्थतुं विशेष चिंतन करीने आ रहस्यने उद्घाटित करवा माटे यत्किंचित् प्रयत्न अही करवामां आवे छे.

प्रयत्नित अर्थ मुज्य श्वासतुं न्यारे कंठमांथी निःसरणु थतुं होय त्तारे कंठमां रहेला स्वरतंत्रमां चित्तना आशय मुज्य जे प्रकंपना उत्पन्न

થાય અને તે ભાષાસૂચક અથવા સંગીતસૂચક અકારાદિ, કે સા, રે, ગ, મ વગેરેમાં ઉચ્ચાર પામે તે 'સ્વર' કહેવાય છે. ઉચ્ચારનું કારણ છે અંતઃસ્થ પ્રાણશક્તિ. મન, શરીર અને વાણીની સર્વ ક્રિયાઓની પ્રેરક શક્તિને 'પ્રાણ'ની સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. આ સૂક્ષ્મ શક્તિ ધ્વન્યાત્મક, વર્ણાત્મક અને સ્પંદનાત્મક છે—ધ્વનિ, વર્ણ અને સ્પંદનોમાં તે અભિવ્યક્તિ પામે છે. આ સૂક્ષ્મ શક્તિ પ્રકૃતિમાં સર્વત્ર છે, સર્વ પદાર્થોમાં વ્યાપ્ત છે. મન અને શરીરની સર્વ ચેષ્ટાઓનું તે કારણ હોવાથી આ ક્રિયાઓમાં તેનો સતત વ્યય થતો રહે છે. જીવનના સંરક્ષણ માટે તેની સતત પૂર્તિ થવી જરૂરી છે. જળ અને ભોજનમાં આ શક્તિનો સંચય હોવાથી તે શરીરને બળ આપે છે. પરંતુ તેના કરતાં અનેકગણી શક્તિ વાયુમાં હોવાથી વાયુ આ શક્તિનો મુખ્ય સ્ત્રોત બને છે. શ્વાસ દ્વારા પ્રાણી આ શક્તિને ગ્રહણ કરી તેનો સંચય નાભિસ્થાનમાં કરે છે. શ્વાસનું નિઃસરણ એ એક દેહની ચેષ્ટા અથવા જીવનની ક્રિયા છે. પ્રાણ, કંઠાદિમાં ઉચ્ચાર સ્થાનોને પ્રાપ્ત કરતી વખતે શ્વાસ બને છે. પરંતુ નાસિકામાંથી શ્વાસ દ્વારા સ્વરણ કરતાં પ્રાણ ઇન્દ્રિયગમ્ય ન હોવાથી તેનો ભોધ થતો નથી અને તે ચર્ચાનો વિષય બને છે.

પ્રાણુતત્ત્વનું શ્વાસમાં સ્વરણ થતું હોવાથી શ્વાસરૂપી ક્રિયામાં જે પ્રકાશ પામે છે તે 'સ્વર' છે. પ્રાણ અને સ્વર અલગ નથી. કંઠ તથા નાસિકામાંની ઉદ્ભવ પામતા સ્વરનું આ કાર્ય—સ્વરૂપ થયું. પ્રત્યેક કાર્યના મૂળમાં કારણ હોય છે એટલે સ્વરનું ગુપ્ત સ્વરૂપ જે તેના કારણ સ્વરૂપમાં રહેલું છે તે સમજવા માટે પ્રયત્ન કરીએ.

અકારાદિ શબ્દોનો ઉચ્ચાર તે કંઠનું કાર્ય છે. તે ધ્વનિ કરતાં કંઠક વિશેષ છે તે સૂચવવા માટે કારણનો કાર્યમાં આરોપ કરીને તેઓને 'સ્વર' કહેવામાં આવ્યા છે.

'સ્વર' એટલે જે સ્વરે અર્થાત્ અનુસરણ કરે તે—જે સ્વયં પ્રકાશિત થાય છે તે 'સ્વર' કહેવાય છે. આનો ગુણ ધરાવતા ધ્વનિવિશેષો 'સ્વર' કહેવાય છે.

જગતના પદાર્થોને ઓળખવા માટે તેને નામ આપવામાં આવે છે. તેના માટે અકારાદિ શબ્દો નિશ્ચિત કરવામાં આવે છે. પદાર્થોનું સ્વરણ—અનુસરણ કરનારા હોવાથી અકારાદિ 'સ્વર' કહેવાય છે.

પદાર્થમય બાહ્ય જગતની જેમ મનોમય આંતરિક જગત સાથે પણ 'સ્વર'ને અનુસંધાન છે. 'સ્વર'ના અન્ય પર્યાયો છે: વર્ણ તથા અક્ષર 'સ્વર'ના આંતરિક જગત સાથેનો સંબંધ સમજવા માટે આ સંજ્ઞાઓ ઉપયોગી છે.

જેના વડે અર્થ વર્ણવાય તે 'વર્ણ.' જેમ લાલ આદિ વર્ણ-રંગ વડે ભીંત વગેરે ઉપર ચિત્ર પ્રકાશિત થાય છે તેમ વર્ણ-અક્ષર વડે અર્થ પ્રકાશિત થાય છે.

જે અર્થને ક્ષર છે-પ્રગટ કરે છે પરંતુ પોતે ક્ષરતો-વિનાશ પામતો નથી તે અકારાદિ વર્ણ 'અક્ષર' છે. તદુપરાંત જ્ઞાન પરિણામરૂપ ચેતન સ્વભાવને પણ અક્ષર કહે છે કારણ કે તે કદી ક્ષરતો એટલે કે ચાલી જતો નથી. અક્ષય એવા ચેતન સ્વભાવમાં બુધ્ધિનું કાર્ય ઉમેરાય ત્યારે વર્ણોના સમૂહ એકત્ર થાય છે. આ વર્ણોમાં અનંતા અર્થોનું પ્રતિપાદન કરવાની શક્તિ રહેલી છે. ચેતન સ્વભાવ તથા વર્ણોના સમૂહ બંનેને એક જ સંજ્ઞા 'અક્ષર' આપવામાં આવી છે. કારણ કે બંનેમાં અર્થનો પ્રકાશ કરવાનો સમાન ગુણ રહેલો છે.

અર્થ પ્રકાશના હેતુથી અક્ષરો એકત્ર થાય એટલે પદ બને છે. પદ તેની સ્વાભાવિક શક્તિ અને સંકેત વડે અર્થનો બોધ કરાવે છે. 'ઝઠ્ઠ' એ પદ છે. પરમેશ્વરનું તે એક નામ અથવા વાચક છે, પરમેશ્વર એ તેનો અર્થ અથવા વાચ્ય છે. પદના અનેક પર્યાયો છે-જેમ કે નામ, સંજ્ઞા, શબ્દ, વાચક વગેરે. નામી, સંજ્ઞી, શબ્દાર્થ વાચ્ય ઇત્યાદિ અર્થના પર્યાયો છે. વાચક અને વાચ્ય વચ્ચે સંબંધ છે. પદનું જ્યારે ઉચ્ચારણ, સ્મરણ અથવા ધ્યાન કરવામાં આવે ત્યારે તેનો વાચ્ય (અર્થ) મનમાં ઉપસ્થિત થાય છે, વિકલ્પ ઊઠે છે. વાચક અને વાચ્ય બંને સ્વરના આધાર વિના સંભવતા નથી. શબ્દાર્થનું ચિંતન કરતાં જે વિરિષ્ટ જ્ઞાનનું આંતરિક પરિણામન ચેતન સ્વભાવમાં થાય છે તેને આંતરિક વિજ્ઞાનરૂપ 'અક્ષર' અથવા 'શબ્દ' કહેવાય છે, જેમાં શબ્દ અને અર્થ એકરૂપતાને પામેલા છે તેવી આ ભાવવાણીની અભિવ્યક્તિ છે. અકારાદિ શબ્દ તેનું સ્વરણ અથવા અનુસરણ કરનારા હોવાથી સ્વર કહેવાય છે.

આ શબ્દરૂપ ભાવવાણીના મૂળમાં છે ભાવવાણીની શક્તિ અથવા ચેતન સ્વભાવ. કર્મના આવરણનો ક્ષય થવાથી આત્મામાં જ્ઞાન સ્વરૂપ ચૈતન્ય ઉદય પામે છે. મન, ઇન્દ્રિય વગેરે નિમિત્ત સાધનો વાસના પૂરી

કરવા માટે ગ્રહણ કરીને આ જ્ઞાનશક્તિ સૂક્ષ્મ શબ્દરૂપે પરિણામે છે. આ ચૈતન્ય અથવા જ્ઞાનનું સ્વરણ-અનુસરણ કરનારા હોવાથી અકારાદિ સ્વર કહેવાય છે. આ મૂળ શક્તિનો અર્થ રૂપે પ્રકાશ કરનારા હોવાથી તે 'સ્વર'ની સંજ્ઞા પામે છે. આમ ત્રણ પ્રકારે દર્શાવાયેલું 'સ્વર'નું આ કારણ સ્વરૂપ છે. જ્ઞાનનો અર્થ રૂપે પ્રકાશ કરવો એ તેનો સ્વભાવ છે. અકારાદિ વર્ણો તેનું કાર્ય હોવાથી 'સ્વર' કહેવાયા છે.

નિઃશ્વાસ, પ્રાણના સંચારથી થતી નૈસર્ગિક ક્રિયા છે. મન તથા દેહના આંતરિક ગુણધર્મો તેમાં પ્રકાશ પામે છે. તદુપરાંત સ્વર-જ્ઞાનનો પ્રકાશ કરનાર તરીકે માન્ય કરી તેને પણ 'સ્વર'ની વિશેષતા સૂચક સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. સ્વરોદય શાસ્ત્ર તેનું પ્રમાણ છે.

શબ્દથી ઘોષ ઉત્પન્ન થાય છે તેનું પ્રમાણ જીવનમાં થતો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. પરંતુ નિઃશ્વાસથી જે સ્વરજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય તે મનુષ્ય માટે સહજ અનુભવ નથી. શાસ્ત્રવચન તેનું પરોક્ષ પ્રમાણ છે. સાધના દ્વારા તેનો અનુભવ પ્રત્યેક વ્યક્તિએ જીવનમાં પ્રત્યક્ષ કરવો પડે છે.

સ્વરનો ઉદય નિરંતર જેમાં ભાસ્યમાન થાય છે તેવા આપણા શ્વાસનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરીએ તો તે કાષ્ઠવાર જમણી નાસિકામાંથી તો કાષ્ઠવાર ડાબી નાસિકામાંથી, ક્યારેક લાંબો ક્યારેક ટૂંકો, ક્યારેક ઊર્ધ્વ ક્યારેક અધો અને વળી ક્યારેક સન્મુખ તો ક્યારેક તીછાં વહેતો અનુભવાય છે. બન્ને નાસિકામાંથી એક સાથે શ્વાસનો મંદ સંચાર થતો પણ ક્યારેક જોવા મળે છે.

શ્વાસનું વહન જે નસકારામાંથી થાય તે બાજુમાં આવેલી શરીરની નાડીમાં પણ તેના પ્રેરક પ્રાણનો વિશેષ સંચાર થાય તે સહજ છે; એટલે આ નાડીઓની પ્રકૃતિને લક્ષમાં રાખીને જમણી બાજુની નાસિકાના શ્વાસવહનને 'સૂર્યનાડી'ની અને ડાબી બાજુની નાસિકાના શ્વાસવહનને 'ચંદ્રનાડી'ની સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે.

સૂર્યનાડી તથા ચંદ્રનાડી તરીકે ઓળખાતી આ નાડીઓને કરોડરજ્જુની બન્ને બાજુ આવેલી 'Sympathetic-સિમ્પેથેટિક' અને 'Para Sympathetic cords-પેરા સિમ્પેથેટિક 'કોર્ડ્ઝ' ક્રમશઃ માનવામાં આવી છે.

આથી ક્ષિત થાય છે કે નાડીમાં જોવામાં આવતા ઉચ્છ્વાસના પરિવર્તનોના મૂળમાં અતિ વ્યંજન પ્રાણશક્તિમાં થતા ફેરફારો કારણભૂત છે. તેથી તે માત્ર શ્વાસની સ્થૂળ ક્રિયા ન રહેતાં પ્રાણનાં લક્ષણો દર્શાવનારી બની રહે છે.

શાસ્ત્રજ્ઞોએ આ પરિવર્તનોને પાંચ પ્રકારમાં વર્ગીકૃત કર્યાં છે તથા પ્રત્યેક નિશ્ચિત થયેલા પ્રકારને તત્ત્વની સંજ્ઞા આપી છે. દા. ત. શ્વાસ જ્યારે નાસિકા સન્મુખ ચાલતો હોય અને તેનું વહન બાર આંગળ દૂરથી હથેળીમાં થતા સ્પર્શથી અનુભવી શકાય ત્યારે તેને પૃથ્વીતત્ત્વની સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. શ્વાસમાંના વાયુના પરમાણુઓ પ્રાણશક્તિથી પ્રેરાધને નિશ્ચિત આકાર તથા ગતિ ધારણ કરે છે જે પ્રયોગ દ્વારા અનુભવી શકાય છે. દર્ષણ સન્મુખ રાખીને જો તેના ઉપર નિઃશ્વાસ છોડવામાં આવે તો હવામાં રહેલા બેજને કારણે એક ધૂંધળી છાપ પડે છે. આ છાપ ચોરસ, ગોળ વગેરે આકારની હોય છે. તે છાપની આકૃતિનો અભ્યાસ કરવાથી કયા તત્ત્વમાં શ્વાસ ચાલે છે તેનું આકાર મુજબ અનુમાન થઈ શકે છે. દા. ત. પૃથ્વી તત્ત્વની ચોરસ છાપ બીડે છે.

કંઠમાંથી શબ્દ કે સૂર રૂપે કે શ્વાસમાંથી ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ તત્ત્વરૂપે નિઃસરણ પામતા સ્વરને વર્ણ્યુકત કહેવામાં આવ્યો છે. અ, આ, ઈ વગેરે વર્ણાક્ષરો તરીકે પ્રચલિત છે. તંત્રમાં પ્રત્યેક વર્ણાક્ષરને ષટ્ચક્રોમાં નિશ્ચિત સ્થાન આપીને સંપૂર્ણ વર્ણમાળાને દૃઢ અંતર્ગત પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી છે.

રંગ માટે ‘વર્ણ’ સંજ્ઞા લાપામાં આપવામાં આવી છે. અક્ષરોની જેમ પ્રત્યેક ચક્રમાં પીળા, લાલ વગેરે રંગસૂચક ‘વર્ણ’ યોગના ગ્રંથોમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે. પ્રકાશ તથા ધ્વનિના ભેદો એટલે કે શબ્દો અને રંગો માટે સમાન સંજ્ઞા ‘વર્ણ’ નિશ્ચિત કરવામાં આવી છે. એક જ સ્પંદનાત્મક શક્તિની તેઓ અભિવ્યક્તિ છે તે હેતુ તેમાં અભિપ્રેત હોઈ શકે છે !

દેહમાં સ્થૂળરૂપે કાંઈ ચક્રો જોવામાં આવતાં નથી પરંતુ સુષુમ્ણા નાડીનાં ચોક્કસ સ્થાનોમાં પ્રાણનો પ્રવાહ સુવિશેષ અને વહયાકારે વહેતો, સૂક્ષ્મ ચિંતનમાં અનુભવાતાં, શાસ્ત્રજ્ઞોએ આ અનુભવને યોગ્ય સંજ્ઞાઓ આપીને ષટ્ચક્રનું સવિસ્તર વર્ણન કર્યું છે. તેમાં પ્રત્યેક ચક્રનાં વર્ણ તથા તત્ત્વ દર્શાવ્યાં છે. વિશેષમાં જે સામાન્યપણે રહેલું હોય તે ‘તત્ત્વ’ કહેવાય છે. તત્ત્વ શબ્દ જ્ઞાતિસૂચક છે. જ્ઞાતિના સમાન ગુણધર્મોનો તે પ્રકાશ કરે છે.

દા. ત. 'જળતત્ત્વ' એટલે પ્રવાહીતાનો સમાન ગુણ દર્શાવતા સર્વ પદાર્થો. ચક્રોના તત્ત્વને ઝાળખવા માટે પ્રત્યેક ચક્રના તત્ત્વને પ્રકૃતિના પાંચ મહાભૂતની પૃથ્વી, જળ વગેરે સંજ્ઞાઓ આપવામાં આવી છે. તે જે વિશિષ્ટ અર્થને સૂચવે છે તે આગળ જણાવવામાં આવશે.

મૂલાધાર ચક્રમાં તત્ત્વ પૃથ્વી છે અને વર્ણુ પીળો, સ્વાધિષ્ઠાન ચક્રમાં તત્ત્વ જળ તથા વર્ણુ સફેદ, મણિપૂર ચક્રમાં તત્ત્વ અગ્નિ તથા વર્ણુ લાલ, અનાહત ચક્રમાં તત્ત્વ વાયુ તથા વર્ણુ લીલો અને વિશુદ્ધિ ચક્રમાં તત્ત્વ આકાશ અને વર્ણુ કાળો છે.

ચક્રોમાં વિદ્યમાન શક્તિ એક જ છે પરંતુ તેનાં પ્રકંપનો બદલાય ત્યારે તેનું સ્વરૂપ પરિવર્તન પામે છે તથા તેનાં તત્ત્વ તથા વર્ણુ ભિન્નભિન્ન ભાસે છે. પ્રત્યેક ચક્રમાં શક્તિની અભિવ્યક્તિ બદલાય છે અને તેથી તેનાં તત્ત્વ તથા વર્ણુ અલગ દર્શાવવામાં આવ્યાં છે.

વર્ણુથી જેમ શક્તિનું તેજોમય રૂપ પ્રકાશ પામે છે તેમ તત્ત્વથી શક્તિના ગુણ અને કાર્યનો નિશ્ચય થાય છે. પાંચ તત્ત્વોથી શક્તિના ગુણ વિકાસ તથા કાર્યોનું પાંચ પ્રકારમાં વર્ગીકરણ થાય છે.

અંતિમ આજ્ઞાચક્રમાં વર્ણુવવામાં આવેલું મહત્ત્વ તત્ત્વ પ્રકૃતિથી પર માનવામાં આવ્યું છે. પટ્ટચક્રોમાંથી પાંચ ચક્રોનું નિર્માણ પાંચભૂતાત્મક પ્રકૃતિ દ્વારા તથા આજ્ઞાચક્રનું નિર્માણ ચિત્ત દ્વારા માનવામાં આવ્યું છે. આ ચક્રો યાંત્ર સ્વરૂપ છે અને બંધનમાં પડેલો જીવ તેમાં ગતિ કરતો રહે છે. આ ચક્રો દ્વારા તેનું નિયંત્રણ થતું રહે છે. પટ્ટચક્રમેદન વગર જીવની મુક્તિ સંભવિત નથી પરંતુ આ કુંડલિની યોગનો વિષય હોવાથી તેનું વર્ણુન અત્રે કરવામાં આવ્યું નથી.

ચક્રોમાં તથા નાસિકાના સ્વરમાં એક જ પ્રાણશક્તિનું સમાન ભાવે સંચરણ થતું હોવાથી તેમાં તત્ત્વ તથા વર્ણુની સમાન વ્યવસ્થાનું નિરૂપણ મળી આવે તે તર્કસંગત છે. પરંતુ પાંચ ચક્રોમાં થતાં પ્રાણુનાં સ્પંદનોને અને શ્વાસમાં થતાં પાંચ પ્રકારનાં પરિવર્તનોને, પાંચભૂતાત્મક તત્ત્વની સંજ્ઞાની નિયુક્તિ, પ્રાણ અને પદાર્થોમાં સમાનભાવે પ્રવર્તતી એક અખંડ પ્રકૃતિની સત્તાનો નિર્દેશ કરવા માટે શું હોઈ શકે છે ?

આ વિચારને પુષ્ટિ 'શિવ-સ્વરોદય'માંથી મળી આવે છે. તેમાં પ્રાણુને સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિનું કારણ કહેવામાં આવ્યું છે. આ શક્તિમાં વિવર્તો ઉત્પન્ન થતાં પાંચ મહાભૂતનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ પ્રગટ થયું. અનેક સંયોજનોમાં

તે વિવેકો સ્થૂળ ભાવ પામતાં પદાર્થો ઉત્પન્ન થયા એટલે કે 'ભૂત' થયા. પાંચ પ્રકારમાં વિભક્ત થવાથી પાંચ મહાભૂત કહેવાયા. વિજ્ઞાને પદાર્થ માત્ર સૂક્ષ્મમાં શકિત સ્વરૂપ છે તે માન્ય કયું છે. પરંતુ હવે તે એવી ધારણા પ્રત્યે વળી રહ્યું છે કે સ્થૂળમાં ભલે પદાર્થો અલગ ભાસે પરંતુ તેઓ અંતિમ એવા અણુના અશ અથવા કણસ્વરૂપમાં તેા પ્રકૃતિમાં વ્યાપ્ત એક મહાશકિતનો સ્થાનિક, બહુરૂપી તથા ક્ષણિક આવિષ્કાર છે. તેનું અસ્તિત્વ પૂર્ણપણે ભિન્ન પૂરવાર કરી શકાતું નથી. તેને અનેક પ્રકારના સંબંધોમાં સુગઠન પામેલી વ્યાપક વ્યવસ્થાના વિશિષ્ટ ગુણ ધરાવતા એક ભાગ રૂપે ગ્રહણ કરવું પડે છે.

જે પ્રાણને વિશ્વમાંથી ગ્રહણ કરીએ છીએ તે સર્વત્ર છે. સર્વ પ્રાણીઓ અને પદાર્થો સાથે અનુસંધાન પામેલા છે, પરંતુ તેની અભિવ્યક્તિ પ્રાણીઓમાં જોવા મળે છે. તેથી તેને જીવનશકિત તરીકે ઓળખીએ છીએ. તે પ્રાણ અતીત, વર્તમાન તથા અનાગત સર્વ વિશ્વ ધટનાઓ સાથે અગમ્ય રીતે સંકળાયેલા છે એવો આ શાસ્ત્રનો વિશ્વાસ છે. તેથી ધટનાઓનો જ્યોતિષની જેમ વિસ્તારપૂર્વક ક્ષણદેશ સ્વરોદયના આધાર ઉપર આ ગ્રંથમાં જણાવવામાં આવ્યો છે. શાસ્ત્રો શ્વાસોન્ધ્રીસના ક્રિયારૂપી દર્પણમાં આ અદૃશ્ય શકિતના પ્રભાવને નિહાળે છે પરંતુ આ અદૃશ્ય શકિતને વિદ્યુતના માધ્યમ દ્વારા દૃશ્યમાન કરવાના તથા તેના ફોટાઓ પાડીને અભ્યાસ કરવાનું શક્ય બન્યું છે. 'હાઇ ફીઝિક્સની ઇલેક્ટ્રિક ફિલ્ડ' ઉપજાવી 'ફિરલોન ફોટોગ્રાફી ટેકનિક'થી સજીવ ધાન્ય, વૃક્ષનાં પત્રો, પુષ્પો, ફળો, મનુષ્યોના હાથ ઇત્યાદિ ગોઠવીને ફોટાઓ લેવાનું તથા વિશિષ્ટ પ્રકારના દગૂ કાચનાં ઉપકરણોમાંથી તેઓને નજરે જોવાનું પણ શક્ય બન્યું છે. નિજીવ વસ્તુઓના ફોટાઓ પાડવામાં આવ્યા ત્યારે તેમાંથી શાંત પ્રકાશ ઝરતો નિહાળવામાં આવ્યો. પરંતુ સજીવ પદાર્થોનાં ચિત્રો અથવા દૃશ્યો નિહાળતાં મનને મુગ્ધ કરે તેવા રંગભેરંગી પ્રકાશના પરિવર્તન પામતા પ્રવાહો જોવા મળ્યા. તાંદુરસ્ત મનુષ્યના હાથમાંથી ઊઠતી બહાર વહેતી તરંગલીલાઓ સ્પષ્ટ જ હોય છે. છતાં તેની ન સમજાય તેવી રીતે અસ્પષ્ટ જાપો ક્યારેક ઊઠતી જોવા મળી ત્યારે તેને ટેકનિકની કોઈ ભૂલ માનવામાં આવી. પરંતુ આવું બન્યા પછી ટૂંક સમય બાદ એ જ મનુષ્યો રોગગ્રસ્ત થતાં જણાયા. મન જ્યારે ક્ષોભ પામ્યું હોય ત્યારે પણ પ્રકાશના તરંગોનાં ચિત્રો મંદ અથવા અલગ પ્રકારનાં જોવા મળ્યાં. મનુષ્યના સ્વાસ્થ્યના તથા તેના મનોદૈહિક આવેગોનો રંગભેરંગી પ્રકાશમાન તરંગો સાથે ગાઢ

સંબંધ હોવાનાં પ્રમાણો મળ્યાં. આ પ્રાણુને સમાન લક્ષણોનો ઉદ્ભોત હોવાથી યોગીઓને ધ્યાનમાં અવગત થતાં પ્રાણુનાં રહસ્યો અમુક અંશે વૈજ્ઞાનિક ઉપકરણો દ્વારા ઉઠેલી શકવાની સંભાવના ઊભી થઈ. આગામી રોગને પારખવાનો તથા મનુષ્યની મનેદૈહિક ક્રિયાઓનો પ્રાણુ સાથેનો સૂક્ષ્મ સંબંધ, જે યોગાભ્યાસ માટે મહત્વનો તથા સ્વરોદય જ્ઞાનનો મુખ્ય વિષય છે, તેનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ હવે થઈ શકશે. તથા પ્રાણુને પરિચય આપતી ‘સ્વર’ તત્ત્વ અને ‘વલુ’ આદિ સંસારો શાસ્ત્રીય ચર્ચાના ક્ષેત્રની સીમા પાર કરીને પ્રયોગશાળાની ચકાસણીનો વિષય થઈ ચૂકી છે. હવે સ્વરોદયના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરી શકાશે.

‘સ્વરોદય’ વિષય ઉપર કૈવલ્યધામના યોગાત્રમે વૈજ્ઞાનિક ઉપકરણો દ્વારા સંશોધન કયું છે જે ‘યોગ મીમાંસા’ તથા અન્ય ગ્રંથોમાં પ્રકાશિત થયું છે. સ્વરોદયની ‘ફિઝિયોલોજી’ સમજવા માટે તે તે ગ્રંથોનો આશ્રય લેવો જરૂરી છે. આ વિવરણ માટે યોગ મીમાંસાના આ ગ્રંથોનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે.

શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયાઓ ઉપર અત્યાર સુધીમાં કરવામાં આવેલું સંશોધન પ્રાથમિક છે. વ્યવસ્થિત ધોરણે જે પ્રયાસ હાથ ધરવામાં આવે તો નવાં તથ્યો જરૂર બહાર આવ્યા વગર ન રહે. આ સંશોધન શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયાનો, મસ્તિષ્કનાં સંવેદનશીલ નિયામક કેન્દ્રો, જ્ઞાનતંતુઓના સંસ્થાન તથા તેઓ દ્વારા દેહના સમગ્ર તંત્ર ઉપર પડતા પ્રભાવ સાથે સંબંધ છે તેવું સ્થાપિત કરે છે અને શ્વાસમાં રહેલી શક્તિનું સંચરણ તેનું કારણ છે એવું અનુમાન કરે છે.

એક નાડીમાંથી વહેતા શ્વાસને પલટાવીને અન્ય નાડીમાંથી તેનું વહન શરૂ કરવું હોય તો સ્વરોદય શાસ્ત્ર કેટલાક ઉપાયો દર્શાવે છે તેમાં એક ઉપાય, લાકડીથી બગલમાં દબાણુ ઊભું કરવાનો છે, જે બાજુની બગલમાં આવું દબાણુ ઊભું કરવામાં આવે તેની વિપરીત બાજુની નાડીમાંથી શ્વાસોચ્છ્વાસનું ચાલન થોડી મિનિટોમાં અવશ્ય શરૂ થાય છે. બગલમાં જ્ઞાનતંતુઓના ઉત્તેજન ગ્રાહકો-Receptors આવેલા છે. આ Receptors દ્વારા શક્તિનો સંચાર Nervous system જ્ઞાનતંતુઓના સંસ્થાન દ્વારા, મસ્તિષ્કના નિયામક કેન્દ્રો સુધી પહોંચે છે. આ કેન્દ્રોનો નાસિકાના છિદ્રો સાથે જ્ઞાનતંતુઓના માર્ગદ્વારા સંબંધ છે. તેથી જે આંતરિક ક્રિયાઓના કારણે તેના ઉપર બગલના દબાણુથી શ્વાસવહનમાં

ફેરફાર થાય છે તેના ઉપર આ સંશોધન સારો પ્રકાશ પાડે છે. મસ્તિષ્ક તથા દેહના અન્ય અવયવો સાથે જ્ઞાનતંતુઓના સંસ્થાન દ્વારા સંબંધ, આ અવયવોમાં થતી ક્રિયાઓ તથા આ ક્રિયાઓનો દેહના અગણિત કોષોમાં થતી રાસાયણિક ક્રિયાઓ સાથે સંબંધ તે સર્વેના કારણે લોહીના બંધારણ, હૃદયના ધબકારા અને શ્વાસોચ્છ્વાસનાં પ્રમાણ પ્રકાર તથા સંખ્યા ઉપર પડતી અસર વગેરે વિશે ‘ફિઝિયોલોજી’માં જે જ્ઞાન સંપાદિત થયેલું છે તેના આધારે, કેટલીક ખૂટતી કડીઓ પૂરી પાડીને પ્રાણશક્તિના પ્રભાવથી આ ક્રિયાઓ કૃત્રી રીતે ક્રમશઃ થઈ શકે તેની વિશેષ માહિતી આ સંશોધન પૂરી પાડે છે. દેહ જીવંત છે, અનેક જૈવિક પ્રક્રિયાઓની જટિલ વ્યવસ્થા તેમાં જોવા મળી છે. આ સર્વે સુધેરે સમજવી હોય તો ‘ફિઝિયોલોજી’ની પરિભાષામાં એક વિસ્તારપૂર્ણ સ્વતંત્ર લેખની જરૂર પડે. પરંતુ તેથી વિષયાંતર થયા વગર રહે નહિ. વિષયાંતર ક્યાં ચિના વાયક સમક્ષ વિષયની સ્પષ્ટતા કરવા માટે અનેક અન્યોન્ય આશ્રિત ક્રિયાઓ તથા પ્રતિક્રિયાઓ સ્વરૂપ જૈવિક ઘટનાઓના સમૂહનું, શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં સાંગોપાંગ વર્ણન કરવાનું ટાળીને, જરૂર પૂરતું તથા શક્ય તેટલી સરળ ભાષામાં જે વિવેચન કરવામાં આવશે તેને, તે અર્થમાં ગ્રહણ કરવામાં આવે તેવી અપેક્ષા છે.

નાસિકાના ઊંડાણમાં જ્ઞાનતંતુઓની જાળ આવેલી છે. તેમાં ‘ઉત્તેજન ગ્રાહકો— Receptors’ રહેલા છે. આ ઉત્તેજન ગ્રાહકો ગંધને ગ્રહણ કરે છે. તેનાથી જ્ઞાનતંતુઓનો માર્ગ ઉત્તેજિત થાય છે. વિદ્યુતમાં પરાવર્ત થયેલી ઉત્તેજના મસ્તિષ્કના મધ્યભાગમાં સ્થિત ‘Olfactory tubercle— ગંધગ્રહણની સંરચના’ સુધી પહોંચે છે. ગંધગ્રહણ માટેની આ વ્યવસ્થા શ્વાસમાં રહેલી પ્રાણશક્તિને પણ વિશિષ્ટ ઉત્તેજના તરીકે ગ્રહણ કરે છે. વિદ્યુતમાં પરાવર્ત કરે છે તથા તે શક્તિને ગંધગ્રહણના વિભાગ ‘Olfactory tubercle’ સુધી પહોંચાડે છે. ત્યાંથી તે શક્તિ પસાર પામીને ‘એમીગડેલા—Amygdala’, ‘હીપ્પો કેમ્પસ—Hippo Campus’ અને ‘હાઇપો થેમસ—Hypothalamus’ વગેરે સંરચનાઓમાં પહોંચે છે. તેમાં થઈ રહેલાં કાર્યો ઉપર તેનો પ્રભાવ પડે છે. મસ્તિષ્કના ઊંડાણમાં જે અનેક અદ્ભુત સંરચનાઓનું વ્યવસ્થા તંત્ર આવેલું છે, તેમાંથી કેટલીકનો ઉલ્લેખ ઉપર કરવામાં આવ્યો છે. આ એક ગૂઢ વિસ્તાર છે. તેના બધાં રહસ્યો ચિજ્ઞાન હજી ઉકેલી શક્યું નથી. મસ્તિષ્કના આ વિસ્તારમાં મનોદૈહિક કાર્યોના આદેશોની આપ-લે થતી જોવા મળે છે. મન તથા

દેહની અરસપરસ અસરો ઊભી કરતું અટપટું અને સૂક્ષ્મ પ્રભાવક્ષેત્ર પણ અહીં આવેલું છે તેથી આ વિસ્તાર ગતિશીલ થતાં તેમાં અનેક કાર્યો થાય છે. અરસપરસ સમૂહમાં થતાં કાર્યો જોવા મળે છે. પ્રાણશક્તિ પ્રથમ 'એમીગૂડેલા' માં તથા ત્યારબાદ ઉપર નિર્દેશિત અન્ય સંરચનાઓમાં ફેલાય છે, તેમાં ક્રિયાઓને પ્રેરે છે.

ડાબી ખાજીની નાસિકાથી થતું શ્વાસનું ગ્રહણ ડાબી ખાજીના મસ્તિષ્ક મધ્યવર્તી 'એમીગૂડેલા'ના કેન્દ્રને તથા જમણી ખાજીની નાસિકાથી થતું શ્વાસનું ગ્રહણ જમણી ખાજીના મસ્તિષ્ક મધ્યવર્તી 'એમીગૂડેલા'ના કેન્દ્રને ઉત્તેજિત કરે છે. ડાબી ખાજીના મસ્તિષ્કનું નિયામક કેન્દ્ર શરીરના ચય અને અપચયની ક્રિયાઓને ઉપશાંત કરવાનું કાર્ય કરે છે તેથી શરીરના સર્વ અવયવોની ગતિવિધિનો વેગ ઘટે છે, શરીરની ઉષ્ણતા ઘટે છે.

'સ્વરોદય'માં ડાબી ખાજીની નાસિકામાંથી થતા શ્વાસવહનને 'અંદ્રનાડી'નું નામ આપ્યું છે તે સાર્થક છે કારણ કે તે સૌમ્ય પ્રભાવ-સૂચક છે. તે મુજબ જમણી ખાજીના મધ્યવર્તી મસ્તિષ્કનું નિયામક કેન્દ્ર જ્યારે જમણી ખાજીની નાસિકા દ્વારા ગ્રહણ થતા શ્વાસના સંરપશ'થી ઉત્તેજિત થાય ત્યારે દેહમાં ચાલતી ચય (કોષવૃદ્ધિ) અપચય (કોષક્ષય)ની ક્રિયાઓનો વેગ વધે છે, શરીરના અવયવોનો કાર્યવેગ વધે છે, ઉષ્ણતાની વૃદ્ધિ થાય છે. જમણી ખાજીથી થતા શ્વાસવહનને 'સૂચ'નાડી'નું નામ આપ્યું છે તે ખરેખર આ દૃષ્ટિએ ઉચિત છે. સમયે સમયે ચય અપચય ક્રિયાના કાર્યવેગની વૃદ્ધિ તથા ઉપશમન કરવાનું તંત્ર ગોઠવીને પ્રકૃતિએ જીવનધારણીની પ્રવૃત્તિમાં સ્વાસ્થ્યપોષક સમતુલા જાળવવાની વ્યવસ્થા ગોઠવી છે. જે દેહયંત્ર ચલાવવા માટે 'એક' તથા 'એકસેક્સરેટર'ની ગરજ સારે છે. આવી આંતરિક સંતુલન જાળવવાની વ્યવસ્થાના અભાવમાં જીવનની હાનિ થયા વગર રહે નહીં તે સમજી શકાય તેવું છે.

દેહમાં સતત ચાલતી ચય તથા અપચયની ક્રિયાના કાર્યવેગની વૃદ્ધિ તથા ઉપશમન કરવાના નિયમન તંત્રનો શ્વાસવહન સાથે સંબંધ સ્થાપીને, પ્રકૃતિએ ખરેખર કેવી અદ્ભુત રચના ગોઠવી છે તે જાણવા જેવું છે.

દેહમાં ગોઠવાયેલી ચય તથા અપચયની ક્રિયાના કાર્યવેગનું નિયંત્રણ આપોઆપ થયા કરે તેવી વ્યવસ્થાનું તંત્ર પ્રકૃતિએ માનવદેહમાં ગોઠવ્યું છે. દેહની સર્વ ક્રિયાઓના ફળસ્વરૂપે ઊભી થતી જીવનની જરૂરિયાત આ

તાંત્રનું નિયમન કરે છે. આ જરૂરિયાતનો સંદેશ મસ્તિકાના ઉપરોક્ત કેન્દ્રો ઉપર પડતાં તે મુજબ તેમાં ક્રિયા થાય છે અને તેથી દેહમાં કાયવેગની વૃદ્ધિની જરૂર હોય તો જમણી નાસિકાનું દ્વાર વિકાસ પામે અને શ્વાસનું ગ્રહણ ત્યાંથી થાય છે જે મસ્તિકાના ચોક્કસ કેન્દ્રને ઉત્તેજના પહોંચાડવાનું કાર્ય કરે છે. જીવનનો કાયવેગ ઓછો કરવાનું જરૂરી અને ત્યારે મસ્તિકાના ઉપરોક્ત કેન્દ્રો તે રીતે સક્રિય બને છે તથા જમણી બાજુની નાસિકાનું કેન્દ્ર સક્રિય પામતાં તે બાજુનું શ્વાસગ્રહણ બંધ થાય છે. નાસિકાના દ્વારોનો સંક્રમ્ય અથવા વિસ્તાર દેહની આંતરિક જરૂરિયાત મુજબ કુદરતી થાય છે. શ્વાસગ્રહણમાં રહેલું પ્રાણુતત્ત્વ મસ્તિકાના કેન્દ્રોને ક્રિયાશીલ રહેવામાં સહાયક બને છે. સ્વસ્થ શરીરમાં આપોઆપ ચાલતી આ ક્રિયા સ્વાસ્થ્યને પોષક બને છે. પરંતુ ખીમાર શરીરમાં આ ક્રિયા વિપરીત ચાલતી હોય છે એટલે ખીમારી હોય ત્યારે જે બાજુનો શ્વાસ ચાલતો હોય તે નાસિકા બંધ કરીને બીજી બાજુનો શ્વાસ ચલાવવાની સ્વરોદયમાં ભલામણ કરવામાં આવી છે તથા તેનો ઉપાય દર્શાવવામાં આવ્યો છે. આવી રીતે ધીરજથી પ્રયોગ કરવાથી ખીમારીનો કાળ ઓછો થાય છે તે અનુભવથી સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે. આમ સ્વરોદયની ક્રિયાને આરોગ્યની દૃષ્ટિએ સમર્થન મળે છે.

સ્વરોદય જ્ઞાન ઉપરનું વૈજ્ઞાનિક સંશોધન ભલે પ્રાથમિક અવસ્થામાં હોય પરંતુ તે આ જ્ઞાનની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરવા માટે તથા તેનો વ્યવહારિક લાભ મેળવવા માટે તથા તે અર્થે વાચકમાં આ શાસ્ત્ર પ્રત્યે અભિરુચિ જાગૃત કરવા માટે પર્યાપ્ત છે.

પરંતુ સ્વરોદય જ્ઞાનનો મૂળ હેતુ પરમાર્થિક છે. વ્યાવહારિક લાભો પણ પરમાર્થ સિદ્ધિ કરવા માટેની અનુકૂળતાઓ સર્જવા માટે સ્વરોદય શાસ્ત્રોમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે. ચિદાનંદજીએ પણ આ જ્ઞાનના નિરૂપણનો મૂળભૂત આશય પરમાર્થ છે તે જ્ઞેન તત્ત્વદર્શનને અનુરૂપ સંલીથી સમજાવવા માટે આ ગ્રંથમાં અનેક રીતે પ્રયત્નો કર્યા છે.

સ્વરોદયને પ્રાણાયામ ધ્યાનની પ્રથમ ભૂમિકા તરીકે તથા દેહ તથા જીવનું ભેદજ્ઞાન કરવા માટે પિંડસ્થ ધ્યાનના એક પ્રકાર તરીકે વર્ણવ્યો છે તે આ ગ્રંથની નિજી વિશેષતા છે. આ આશય માટે પ્રાણાયામની વ્યાખ્યા વ્યાપક કરી ધ્યાનનો તેમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રાણાયામ ધ્યાનની દશ ભૂમિકામાં સ્વરોદય જ્ઞાનની ઉપલબ્ધિને પ્રથમ ભૂમિકા

કહી તેનું જે ધ્યાનના સંદર્ભમાં મહત્ત્વ દર્શાવવામાં આવ્યું છે તે નોંધપાત્ર છે. આ ઉદ્દેશ્ય અન્યત્ર જાણવામાં આવ્યો નથી. દશ પ્રકારના પ્રાણો તથા સાત પ્રકારના પ્રાણાયામ ધ્યાનનું વર્ણન કરીને અંચકારે મૌન સેવ્યું છે. તેનું કારણ તે સમયે અન્યત્ર પરંપરાથી આ જ્ઞાનની ઉપલક્ષિય હોવાની સંભાવના હોષ શકે છે. પ્રાણાયામના વિષયને અંચકારે અતિશય અગમ્ય અને પાર ન પમાય તેવો જણાવ્યો છે.

પ્રાણાયામના મુખ્ય બે ભેદ-નિશ્ચય પ્રાણાયામ તથા વ્યવહાર પ્રાણાયામ છે. નિશ્ચય પ્રાણાયામ તે ભાવક્રિયા છે. શ્વાસમાં રેચક, પૂરક તથા કુંભકની જે ક્રિયાઓ થાય છે તેની સાથે આત્મસ્વરૂપના વિચારની સંગતિ કરવામાં આવી છે. આત્મા માટેના હેય ભાવોનું વિરેચન કરવું તે રેચક, ઉપાદેય ભાવોને ગ્રહણ કરવા, તેની પૂર્તિ કરવી તે પૂરક. તથા અન્ય સર્વ પદાર્થોને પર માનીને તેના મમત્વનો ત્યાગ કરીને સ્વ-સ્વરૂપમાં મનને સ્થિર કરવું તે કુંભક. નિશ્ચય પ્રાણાયામ તે આદર્શ છે. તે સિદ્ધ કરવા માટેના ઉપાયો તે વ્યવહાર પ્રાણાયામનો વિષય છે તેમાં સમગ્ર યોગમાર્ગ સમાઈ જાય છે. યોગનો પાંચમો ભેદ વ્યવહાર પ્રાણાયામ છે તેના સાત પ્રકારને અંચકારે સકલ સિદ્ધિનાં સ્થાન કહ્યાં છે. અંચનો અતિ વિસ્તાર ન થાય તેથી નામમાત્રથી હું તેનો ભાવાર્થ જણાવીશ તેમ જાહેર કરીને વાચકને 'ગુરુગમથી તેમાં તારું મન લગાડ' તેવો ઉપદેશ આપીને અંચકારે સંતોષ માન્યો છે. જે આ અંચની આભૂષણ સમાન આગવી વિશેષતા છે તે પ્રાણાયામ ધ્યાનને, યથાશક્તિ સમજવા માટે પ્રયત્ન કરીએ.

'સ્વરોદય'માં પ્રાણાયામ ધ્યાનનાં સાત સ્વરૂપો-ભેદો, સાધનાના સાત તબક્કાઓ દર્શાવવામાં આવ્યા છે. સાધકમાં જ્ઞાનસમાધિ પ્રતિ દોરી જતી આંતરિક યોગ્યતાના વિકાસનો ક્રમ આમાંથી જણી શકાય છે. રેચક, પૂરક અને કુંભકથી ઠોષ પણ પ્રકારના પ્રાણાયામનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત થાય છે. પ્રાણાયામના સર્વ ભેદોને તેથી આ ત્રણ સર્વસામાન્ય ભેદોમાં સમાવી લેવામાં આવ્યા છે.

પ્રાણાયામની સર્વ ક્રિયાઓનું પ્રયોજન મુખ્યત્વે દેહની આંતરિક શુદ્ધિ કરી સ્વાસ્થ્ય મેળવવાનું તથા ચિત્તની ધારણા શક્તિનો વિકાસ કરવાનું છે. આંતરિક શુદ્ધિ કરવાથી ચિત્તશુદ્ધિ સધાય છે. તથા ચિત્તશુદ્ધિના પ્રભાવથી દેહની વિશેષ શુદ્ધિ થાય છે. પરંપરના યોગથી થતી આ પ્રાથમિક શુદ્ધિ સધના માટેની પૂર્વ શરત છે.

‘ચતુર્થ’ ભેદ છે શાંતિક પ્રાણ્યાયામ ધ્યાન— જેમાં ગળું, નાસા તથા મુખના દ્વાર વડે વાયુનો નિરોધ કરવાનો છે. ચિત્તની ચંચળતાનો બ્યાં સવિશેષ પ્રભાવ પડે છે તે પ્રાણના સ્થાનોમાં ધારણા કરીને મનને સરળતાથી ઉપશાંત બનાવવાનો આશય હોવાથી, આ શાંતિક પ્રાણ્યાયામ ધ્યાન કહેવાય છે. તેનું ક્ષણ દેહની કાંતિની વૃદ્ધિ તથા રોગનિવારણ માનવામાં આવ્યું છે.

દ્વૈતમત મુજબ સૃષ્ટિના મૂળમાં બે પરમ શક્તિઓ રહેલી છે : એક છે આત્મશક્તિ અને બીજી છે પ્રકૃતિ. પ્રકૃતિના અનંત અંશો સ્થૂળમાંથી સૂક્ષ્મમાં ગતિ કરી હીન થતાં તથા સૂક્ષ્મમાંથી સ્થૂળ પ્રતિ ગતિ કરી આવિર્ભૂત થતાં—સતત પંચભૂતાત્મક સ્વરૂપ ધારણ કરતાં નજરે પડે છે. આ પરમ શક્તિઓ કર્મવશ સંયોગ પામે છે અને ચૈતન્યરૂપે, એટલે કે જ્ઞાનક્રિયારૂપ શક્તિ વિશેષ રૂપે, પ્રકાશ પામે છે. પંચવિધિ પ્રકૃતિના અનંત અંશો વધતા ઝોછા પ્રમાણમાં ગ્રહણ કરીને સંયુક્ત થયેલી આ પરમ શક્તિઓ વિધવિધ સ્વરૂપોમાં કાર્ય કરે છે—જેને મન, પ્રાણ, સ્વર, શ્વાસ, શબ્દ, નાદ તથા શબ્દ, અર્થ, ભાવ, જ્યોતિ વગેરે, મનુષ્યને થતા અનુભવ અનુસાર સંજ્ઞાઓ આપીને, ઝોળખવામાં આવ્યાં છે. સ્વધર્મ અનુસાર ગતિશીલ થતાં તથા અન્યોન્ય પ્રભાવક આ શક્તિવિશેષો ઉપર પ્રાણ્યાયામ ધ્યાનના શેષ ત્રણ ભેદો સમતા, એકતા અને હીનભાવ, જે બીજી રીતે કહીએ તો ચિત્તની સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મતર થતી જતી ભાવ અવસ્થાઓ છે એ સમજવા માટે, સાધનાના સંદર્ભમાં કંઈક ચિંતન કરવું જરૂરી છે.

ધૃતિ, જ્ઞાન અને ક્રિયા સ્વરૂપ આત્માની અંતરંગ શક્તિ તે ચિત્તની શક્તિ છે. ચિત્તની ક્રિયાશીલ અવસ્થા મન કહેવાય છે. વિચાર હોય ત્યારે જ મન હોય છે, અન્યથા નહીં. મનનું પ્રેરક બળ પ્રાણ હોવાથી, પ્રાણ વગર મન હોઈ શકતું નથી. મન શ્વાસ સાથે અને શ્વાસ પ્રાણ સાથે સ્વાભાવિક ગતિ કરે છે.

સ્વરના અનુસરણાત્મક સ્વભાવ તથા તેના શ્વાસ સાથેના સંબંધ ઉપર અગાઉ ચિંતન થયું છે. સ્વર જેનું અનુસરણ કરે છે તે શબ્દ શું છે ? આ શબ્દ તે વાણીની શક્તિ છે જેના ઉદ્ભવનું કારણ પ્રાણશક્તિ અથવા ધ્વનિરૂપે થતું પ્રાણનું સ્ફુરણ છે. આ ધ્વનિ અથવા નાદ માત્ર ભૌતિક નથી. વિશુદ્ધ ચૈતન્યના આશ્રયથી દેહમાં તેની ઉત્પત્તિ થાય છે. જ્ઞાન શક્તિ સ્વયં તેમાં પ્રકાશ પામે છે. આ નાદમાં દ્વિવિધ શક્તિનો

સંયોગ રહેલો છે. ભૌતિક સ્તર પર પ્રથમ તે સૂક્ષ્મ શબ્દ સ્વરૂપમાં અથવા મધ્યમા વાણીમાં તથા બાદમાં મન તથા ઇન્દ્રિય વગેરે સાધનોનું નિમિત્ત ગ્રહણ કરીને ઉત્પન્ન થતા સ્થૂલ શબ્દસ્વરૂપમાં અથવા વૈખરી વાણીમાં આવિર્ભાવ પામે છે. સૂક્ષ્મ શબ્દસ્વરૂપે પ્રથમ તે જ્ઞાનશક્તિના શ્રુતજ્ઞાનરૂપ ઉપયોગ રૂપે હોય છે. આ ભાવવાણી છે, તેનો વિકાસ થાય ત્યારે તે ચિંતન રૂપે પરિણમતું જ્ઞાન બને છે. વાણીરૂપે ઉચ્ચાર પામતા શબ્દમાં આ ચિંતન સ્વયંનો પ્રકાશ કરે છે. વાણી, પ્રાણુ અને મનના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતા શબ્દનો અર્થ એ બાહ્યમાં થતો વિકાસ છે. શબ્દ સાથે અર્થ જોડાય ત્યારે દ્રવ્ય વાણી પૂર્ણ બને છે તથા તેનો હેતુ સિદ્ધ થાય છે. કંઠમાંથી ઉચ્ચાર પામતો શબ્દ અર્થનો લાભ આપે છે અને તેની શક્તિ અનંત અવકાશમાં વ્યાપ્ત બને ત્યારે પુનઃ નાદ સ્વરૂપે સૂક્ષ્મ બને છે. નાદમાંથી ઉત્પન્ન થતી જ્ઞાનમયી શબ્દ શક્તિ અર્થ પ્રદાન કરવાનું કાર્ય સમાપ્ત કરીને નાદમાં ફરીથી વિલીન થાય છે.

આ શબ્દ શક્તિને જગતના મૂળરૂપ પણ માનવામાં આવી છે તેથી પરમાનંદની પ્રાપ્તિ માટે આ ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ જગતનું અતિક્રમણ કરવા માટે શબ્દને એક માત્ર આલંબન માન્ય કરીને જપ સાધનામાં તેનું માહાત્મ્ય દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

જેવી રીતે શબ્દ સાથે અર્થ જોડાયો છે તેવી રીતે અર્થ સાથે ભાવનું અનુસંધાન થાય છે. મન જ્યારે શબ્દના અર્થ ઉપર ચિંતન કરે છે ત્યારે અનુરૂપ ભાવનો ઉદય થાય છે. શબ્દ, અર્થ અને ભાવ મંત્રાચ્ચારમાં સંયુક્ત થાય છે તેના કારણે વિશેષ પ્રકારના ભાવનો સતત ઉદય થવાથી મનમાં તેવા પ્રકારની ભાવ અવસ્થાનું નિર્માણ થાય છે. અર્થ અને ભાવનું અંતે સૂક્ષ્મમાં પરિણમન થાય છે. તે જ્ઞાન ન્યોતિ છે. જેનું ઊચિત સ્થાને વર્ણન કરવામાં આવશે.

મન અને પ્રાણુ પ્રવાહાત્મક છે અને બંને શબ્દ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તેથી પવિત્ર શબ્દ અથવા મંત્ર ‘સ્વ’નું અનુસંધાન કરવાના ઉપાય તરીકે મહત્વનો બને છે. મંત્રનો પુનઃ પુનઃ થતો ભાવપૂર્વકનો ઉચ્ચાર મન અને પ્રાણુ બંનેની સંશુદ્ધિ કરે છે એટલે કે તેઓના પ્રવાહમાં રહેલી વિષમતાઓને દૂર કરે છે, તેઓની ગતિને લયબદ્ધ કરી નિયંત્રિત અથવા ‘સમ’ કરે છે. આ મંત્રની ત્રણ શક્તિ છે.

આ અર્થને સ્પષ્ટ કરવા માટે એક ઉદાહરણ લખને પ્રયત્ન કરીએ. ગીતકારને તબલચી સાથે આપે છે, બન્ને સંગત કરે છે. સંગીતના સૂરોના આરોહ અવરોહ તથા તબલચીના તાલ, બન્નેની ગતિ સ્વતંત્ર છે. સૂર અને તાલ પોતાના બંધારણ અનુસાર સ્વયં ગતિ કરે છે. છતાં, તેમાંથી મધુર સંગીત નીપજે છે. તેનું કારણ છે માત્રામેળ રાગમાં ગવાતા સૂર તથા તેને અનુરૂપ તાલ બન્ને માટે ક્રમબદ્ધ માત્રાઓમાં એક સમ'ની માત્રા નિશ્ચિત કરવામાં આવી છે. તબલચી તથા ગીતકાર સંગતિ કરે છે તેના મૂળમાં તેઓમાં રહેલી 'સમ'ની સમજણ છે. માત્રામેળ સૂર તથા તાલને જેવી રીતે લયબદ્ધ ક્રમમાં નિયંત્રિત કરે છે ત્યારે તેઓ સંગીતમાં પરિણમે છે. તેવા પ્રકારનું અમુક અંશે સમાન કાર્ય કરીને મંત્ર, મન તથા શ્વાસમાં ગતિ કરતા પ્રાણનું 'સમ'માં નિયંત્રણ કરે છે, ત્યારે તેઓનું સમતામાં પરિણમન થાય છે. મંત્રોચ્ચારમાં માત્રાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે તેની આ સંદર્ભમાં નોંધ લેવા જેવું છે છતાં આ ઉદાહરણને હેતુ ભાવ સ્પષ્ટ કરવા પૂરતો જ છે તે વીસરવું જોઈએ નહીં. મંત્રોચ્ચાર માત્ર ભૌતિક ક્રિયા નથી.

મંત્રમય શબ્દ સામર્થ્યયુક્ત હોવાથી મનનું ત્રાણ કરનારો છે. મંત્રોચ્ચારની પાવન કરનારી સહાયતાથી, વિષયરૂપી વિક્લેષો અને કષાયરૂપી મજા દૂર કરીને, ઊર્ધ્વગામી ધ્યેયમાં સ્થિર થવાની આંતરિક યોગ્યતાનો, સાધકમાં વિકાસ થાય છે. યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય પછી તેનું યોજન, પ્રથમ સ્વરોહયની સિદ્ધિ દ્વારા શીઘ્ર આત્મિક વિકાસ કરવા માટે કરવું અથવા, અન્ય કોઈ યોગમાર્ગ દ્વારા સ્વવિકાસ માટે કરવું, તે સાધકની અભિરુચિ ઉપર આધાર રાખે છે. મંત્રબંધ અને પરમાત્માના સ્વરૂપ ચિંતનના ઉપાયથી પ્રાણાયામ ધ્યાનનાં સ્વરૂપો એટલે કે ચિત્તની ભાવ-અવસ્થાઓ અને સ્વરોહય જ્ઞાનપ્રાપ્તિના માર્ગને સંકલિત કરીને અત્રે જે વ્યવસ્થિત વિચાર રજૂ થઈ શક્યો છે તેના મૂળમાં પિંડસ્થ ધ્યાનનો સમાન આશય રહેલો છે. 'સ્વ'નું સંવેદન કરવું અને આત્માને પિંડથી જુદો અનુભવવો તે આશય છે.

આ અર્થમાં પણ તે કારણસર સ્વરોહય સાધના ઉપર પ્રકાશ પાડતી વખતે મંત્રબંધ તથા આધ્યાત્મિક ઉલ્લેખોના સંદર્ભો વારંવાર જોવા મળે છે. સ્વરોહયનું જ્ઞાન માત્ર બૌદ્ધિક જ્ઞાન નથી પણ અંતર્ગાન છે. તે આધ્યાત્મિક વિકાસનું ફળ છે.

સ્વરોદયનું અનુમાનજ્ઞાન શાસ્ત્રના આધારે શ્વાસનું પરીક્ષણ કરવાથી થાય છે. નાડી-પવનના સંયોગમાં સાધના થાય તો તે શીઘ્રતાથી ફળદાયી બને છે. પ્રાણુયામ ધ્યાનના ચતુર્થ સ્વરૂપ શાંતિક દ્વારા ઉપશાંત થયેલું મન, ધ્યાનની પૂર્વભૂમિકા સિદ્ધ કરીને, મનોમય જગતમાં પ્રવેશ કરે છે.

મનનું સ્પંદન પ્રાણ અને પ્રાણનું સ્પંદન મન છે. ચિત્તની શક્તિ સ્થૂળભાવ પામીને પ્રાણરૂપે દેહમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત બને છે. પ્રાણુશક્તિના અભાવમાં મન હોઈ શકે નહીં એ સ્પષ્ટ છે. કારણ કે તે બંને રથ અને સારથિના ભાવે વિહરે છે. આ પ્રાણુશક્તિનું એટલે સ્વરનું તત્ત્વસ્વરૂપ શ્વાસની જેમ, આજ્ઞાયકમાં પણ સ્કુરાયમાન થતું હોય છે. શ્વાસના માધ્યમથી પ્રાણુશક્તિનો પ્રભાવ ભૂમધ્યે કેવી રીતે પ્રસાર પામે છે તે વિજ્ઞાને અમુક અંશે પારખ્યું છે. પ્રાણુશક્તિના તત્ત્વ તથા વર્ણયુક્ત સ્વરૂપનો-સ્કુરણનો ભાસ, યોનિમુદ્રામાં ચિત્તની ધારણા સ્થિર કરવાથી, અમુક અંશે યથા શકે છે.

ચિત્ત સ્વયં જ્ઞાન છે અને જ્ઞાતા પણ છે. અર્થાત્ જે જાણે છે અને જેમાં જાણવાની ક્રિયા થાય છે તે જુદા નથી છતાં ચિત્ત અલગ થઈને વિચારની ક્રિયાનું અવલોકન કરી શકે છે. આ દ્વિવિધ શક્તિનો-ચિત્તની વિશેષતાનો સાધનામાં વિનિયોગ કરવાનો હોય છે.

મંત્રજાપ કરતાં ચિત્ત જે ધ્યેયાકારને પસંદ કરે, પછી તે અરિહંત પરમાત્માનું સ્વરૂપ હોય કે તે સ્વરોદયના અભ્યાસ, દદ્દ શ્રદ્ધા અને પ્રીતિ તેમાં જોડાય ત્યારે જ ધ્યેયાકાર વિષયનું જ્ઞેયાકારમાં પરિણમન થાય છે. આવી રીતે સ્વયં પરિણમવું-ધ્યેયમાં તન્મય અને તદ્રૂપ થવું તે ચિત્તનો સ્વભાવ છે. ચિત્ત જે વિષય ગ્રહણ કરે તેમાં ધ્યેયાકાર થવા પ્રયત્ન કરતું હોય છે પરંતુ અતિશય અંચળતાને કારણે વિષયને અનુરૂપ આકાર ધડાય, એમાં એ ઢળે, ત્યાર પહેલાં, વિષય બદલાઈ જતો હોવાથી તે ધ્યેય સ્વરૂપે થવામાં સફળ થતું નથી.

ગુરુએ આપેલા મંત્રના જાપથી ચિત્ત માટે તે મંત્રના અર્થ તથા ભાવમાં રમમાણ થવાનો લક્ષિતનો વિષય, સુનિશ્ચિત થાય છે. ધારણા શક્તિના વિકાસ માટે આ મહત્ત્વનું છે. મંત્રો અસંખ્ય છે, અને તેના શબ્દાર્થ, ભાવાર્થ અને અર્થ રહસ્યો અનેક રૂપે વર્ણવાય છે અને ચિંતનરૂપે સાધકમાં પ્રકાશ પામે છે પરંતુ, સર્વમંત્રનો સાર એક જ છે અને તે છે આત્મા. તેથી સ્વાત્મભાવન માટે સ્વરોદય સાધનાના આ ગ્રંથમાં જણાવેલા ઉપાયોમાં 'સૌહાર્દમ્'નો જાપ સૌથી સરળ છે. (હું) આ પિંડ નથી પણ

પિંડમાં રહેલો પરમાત્મા) 'તે હું છું', પરમાત્મભાવ મારો સ્વભાવ છે એવું વારિવારે સ્વાત્મા સાથે વેદન કરીને 'સોડ્દમ્' નો જાપ કરવાનો છે. ચિત્તમાં આ સદ્ભાવના સંસ્કારનું રોપણ કરીને તેને સુદૃઢ બનાવવાનો છે. પ્રાણાયામ ધ્યાન દ્વારા અર્થનું અનુસંધાન કરીને સતત થતા મંત્ર જાપથી તથા સાથોસાથ મંત્રના ચિત્તમાં થતાં ભાવન વખતે નાદનાં જે આંદોલનો ઉત્પન્ન થાય છે તે ચિત્તને નિર્મળ તથા કષાયોથી વિમુખ કરે છે. ચિત્તનો પરમાત્મામાં સદ્ભાવ સ્થિર થતાં ધ્રુવા તથા પિંગલા નાડીમાં થતો પ્રાણનો સંચાર થંભી જાય છે અને અમુક પરિમાણમાં સુષુમ્ણા નાડી ખૂલી જતાં તેમાં પ્રાણનો સંચાર શરૂ થાય છે ત્યારે જ ચિત્તમાં ખરેખર એકાગ્ર થવાની યોગ્યતા વિકસે છે.

ધીરજપૂર્વકના અભ્યાસથી 'સોડ્દમ્'ના મંત્રોચ્ચારની, નાભિમાંથી ઊઠતા શ્વાસોચ્છવાસની સાથે ગતિ 'સમ' થતાં તે લયબદ્ધ ક્રમમાં થવા માંડે છે. જ્યારે મંત્રોચ્ચારનું રટણ આયાસ વગર થવા માંડે છે ત્યારે ચિત્ત દૃષ્ટાભાવમાં સ્થિર થાય છે અને પ્રાણસમ થતી ઉચ્ચારની ક્ષીલાને નિહાળ્યા કરે છે. સર્વ અશાંતિઓના મૂળમાં દૃષ્ટાભાવમાં સ્થિર ન થઈ શકવાની ચિત્તની અશક્તિ રહેલી છે. તે દૂર થતાં મંત્રજાપ કરવો પડતો નથી, તે આપોઆપ જ થાય છે, આ *અજપાજપનું રહસ્ય છે. અજપાજપ સિદ્ધ થતાં 'સ્વ સંવેદન' અથવા 'અનુભવ ભાવ'નો પ્રકાશ થાય છે. તે મંત્ર ચૈતન્યના પૂર્વાભાસ તરીકે પણ ઓળખાય છે.

મન-પવન સમાગમથી ચિત્તનો ઉપયોગ સૂક્ષ્મ થતા પ્રાણાયામ ધ્યાનના પાંચમા સ્વરૂપમાં સમતાભાવના સુખનો, સાક્ષી બનેલા ચિત્તમાં, અનુભવ થવો શરૂ થાય છે. ચિત્ત જે અરિહંત પરમાત્માના સ્વરૂપમાં અનુસંધાન પામે તો રૂપનું દર્શન કરીને આકૃતિમાં તન્મય થાય છે. જે તે સ્વરોદય-અભ્યાસમાં લાગેલું રહે તો, સ્વરના તત્ત્વ અને વર્ણયુક્ત તેજોમય સ્ફુરણનો અનુભવ થાય છે. 'મન અને પવનનો સમાગમ' • એટલે કે ભાવયુક્ત મન અને દેહરૂપી પિંડના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ એવા પ્રાણનો, આ બંનેના ધારાપ્રવાહના 'સમાગમ'ને, પિંડસ્થ ધ્યાનનો પ્રકાર માનવામાં આવ્યો છે.

'સમાગમ'ના ગૂઢાર્થ ઉપર વિશેષ વિચારણા માટે સ્વતંત્ર ચિંતન રજૂ કરું છું જે પ્રયક્ષિત અર્થથી જુદું પડે છે. સમાગમનો અર્થ

*જુઓ કડી ૬૯ • જુઓ કડી ૯૭

‘મિલન’ કરીએ તો મન અને પ્રાણુ સર્વત્ર છે. પ્રાણુ સાથે સમાગમ ન થાય તો મન હોઈ શકે નહિ એટલે મન અને પ્રાણુ અથવા મરુતનો સમાગમ સાધવાનો નથી, તે તો પ્રકૃતિમાં સ્વયંસિદ્ધ છે. પરંતુ આ ‘સમાગમ’ અથવા ‘મિલન’ સમ નથી વિષમ છે. તેથી ચિત્તમાં ભાવ-વૈષમ્ય અને પ્રાણુમાં ગતિ-વૈષમ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. ચિત્તની વૃત્તિઓ તથા પ્રાણુનો ધારાપ્રવાહ વૈષમ્યમાંથી ‘સમ-આગમ’ અર્થાત સમમાં આગમન કરે તે ‘મન-પવન સમાગમ’ અર્થે અર્થ કરવો વિશેષ ઉચિત જણાય છે. આ સંદર્ભમાં ચિદાનંદજી તે જ કડીમાં કહે છે (કામ અને ભોગ માટે બહાર ભટકતા) મનને વશ કરી ધરમાં આણો. મન વશ કરવું કેવું મુશ્કેલ છે તે પ્રસિદ્ધ છે. ચિત્ત અને પ્રાણુનો સમમાં નિવાસ કરવો તે મનને ધરમાં આણવાની યુક્તિ હોઈ શકે ખરી ? પ્રકૃતિના સ્તર પર મંત્રજ્ઞપથી મન અને પ્રાણુનાં સ્પંદનો સમ થાય એટલે કે મન, પ્રાણુ અને મંત્ર એ ત્રણેનું સમત્વ સધાય ત્યારે, સાક્ષીભાવનો ઉદય થાય છે. પછી ચિત્ત રાગમાં રંજિત થતું નથી. તથા દ્વેષનો તેને લેપ ચઢતો નથી. ત્યારે ચિત્તમાં જે ભાવનો પ્રકાશ થાય છે તે સમતાભાવ છે. ચૈતન્યના સ્તર ઉપર થતા આત્મવિકાસનું આ ઉત્તમ ક્ષણ છે.

‘સમ’ થયેલા ચિત્તમાં ‘સોજ્હમ્’ના માનસિક રટણ સાથે સ્વાત્મા સાથે પરમત્માભાવનું ઊંડાણથી ભાવન કરવાનો પુરુષાર્થ જે અનન્ય શ્રદ્ધાથી થતો રહે તો છેવટે મંત્રનું શબ્દસ્વરૂપ ક્ષીણ થાય છે અને ધ્વનિસ્વરૂપ શેષ રહે છે. ત્યારે જેનો પૂર્વાભાસ અજ્ઞાનપ રૂપે થયો હતો તે મંત્રચૈતન્ય જાગૃત થાય છે. આ પ્રાણુમય નાદશક્તિનો આવિર્ભાવ છે. વિશુદ્ધ થયેલા એકાગ્ર ચિત્તમાં મંત્ર ઊધ્વગમન કરીને હવે તે આજ્ઞાચક્રમાં ઘિંદુસ્થાનમાં પ્રવેશ છે તથા ન્યોતિર્મય સ્વરૂપ ધારણુ કરે છે. ધ્યેયાકાર ચિત્ત જોયાકાર બને છે. એટલે કે ચિત્તમાં ધ્યેય સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની અંતરંગ શક્તિનો વિકાસ થતાં, ધ્યેયનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ક્રમશઃ મધ્યમા વાણીનો ભેદ કરીને પશ્યન્તી વાણીમાં પ્રવેશ કરવો તે મંત્રયોગનો પ્રધાનહેતુ સિદ્ધ થાય છે.

અરિહંત પરમાત્મા સાથે અભેદ કરવાનો ભાવ ચિત્તમાં રમતો હોય તો તેઓના અક્ષૌઢિક ગુણોનો નિજગુણો તરીકેનો ભાવાત્મક એક્યનો અનુભવ થાય છે. ચિત્તમાં સ્વરના વિષયમાં ચિંતન અને સ્વરના તત્ત્વ સ્ફુરણનું અવલોકન થતું હોય તો સ્વરોદયનું પૂર્ણજ્ઞાન-અંતર્જ્ઞાન પ્રકાશ

પામે છે. બિન્દુસમ જ્યોતિમાં એકાગ્ર થયેલા ચિત્તમાં અર્થનો સાક્ષાત્કાર સંભવે છે કારણ કે તે જ્યોતિ જ્ઞાનાત્મક છે અને સર્વ જ્ઞેયપદાર્થો તેમાં અભિન્ન રૂપથી સમાવિષ્ટ હોય છે. પરંતુ જે વિશિષ્ટ જ્ઞેયની ઉપાસના કરી હોય તેને સાધક જ્ઞાનજ્યોતિમાં સાક્ષાત્ અનુભવે છે. મન પવન સમાગમથી પરિણત થયેલા પ્રાણશક્તિનો પ્રવાહ વિશેષ સૂક્ષ્મ અને ત્યારે પ્રથમ નાદરૂપે અને બાદમાં જ્યોતિરૂપે પ્રકાશિત થાય છે. આ વિકાસની પ્રકૃતિના સ્તર પર થતી ક્રિયા છે. ચૈતન્યના સ્તર પર આ સમતાભાવનો ધ્યેય એકત્વમાં થતો ચિત્તનો વિકાસ છે. હવે સુખનો અનુભવ વૃદ્ધિ પામીને પરમાનંદમાં પરિણમે છે.

સ્વરમાં થતાં તત્ત્વસ્ફુરણ સાથે ચિત્તમાં અનુરૂપ ભાવનો ઉદય થાય છે તે સિદ્ધાંત સ્વરોદયના મૂળમાં રહેલો છે. તે માન્ય થઈ શકે તો તેમાંથી એ ફલિત થાય છે કે આ પ્રકારની પ્રક્રિયા પ્રત્યેક વ્યક્તિના ચિત્તમાં અહનિશ થતી હોય છે. છતાં, તેમાં તત્ત્વસ્ફુરણ તથા ભાવોદય સમમાં અનુસંધાન પામેલા ન હોવાથી તથા તે પ્રાણ અને મનનાં ગતિ વૈષમ્ય પર આધારિત હોવાથી હાનિકારક નીવડે છે.

મનુષ્યની આંતરિક શક્તિઓનું વહન પ્રકૃતિની વ્યવસ્થા સાથે, અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ, અને અન્યોન્ય, તો ક્યારેક સમમાં તો ક્યારેક સ્વચ્છંદમાં, આકસ્મિક ઊભા થતા યોગ અનુસાર થતું હોવાથી, શક્તિનો વિનિયોગ થવાને બદલે વ્યય થાય છે. તેથી મનુષ્ય ઇચ્છાનુસાર કાર્યો પાર પાડવામાં અંશતઃ સફળતા મેળવી શકે છે. સ્વરોદયની સિદ્ધિ જેને પ્રાપ્ત થઈ છે તેવા પુરુષો સ્વ તથા પરના ઉપકાર માટે સત્કાર્યો કરે છે પ્રકૃતિની વ્યવસ્થા સાથે યોગ્યતાની આંતરિક શક્તિઓને સાનુકૂળ બનાવીને તથા તેઓના ધારાપ્રવાહને સમત્વમાં પ્રયોજીને, મન, વચન અને કાયાની શક્તિઓનું સંકલન કરીને તેઓ કાર્ય કરતા હોવાથી, તેઓને આશ્ચર્યજનક સફળતા પ્રાપ્ત થાય તે સ્વાભાવિક છે. આવા પુરુષોના ચિત્તમાં એવું ભાવસામર્થ્ય સચિત થયું હોય છે કે તેઓ ઇચ્છાનુસાર સ્વરને સુમેળ ઊભો કરી શકે છે. સુયોગમાં જ તેઓ કાર્ય કરે છે. આ વિદ્યાને સર્વકાર્યસાધક માનવામાં આવી છે. તેના કારણે, યોગક્રિયાઓને શીઘ્ર ફળદાયી માનવામાં આવી તથા આત્મિક વિકાસમાં તેને નિશ્ચિત સ્થાન પ્રદાન કરવામાં આવ્યું તેનું મૂળ કારણ તેના જ્ઞાનથી કર્મો કરવામાં પ્રાપ્ત થતી કુશળતા છે.

પ્રકૃતિમાં શક્તિ સ્વરૂપ પ્રાણુ તથા ચૈતન્ય રૂપે રહેલી જ્ઞાન અને ક્રિયાની શક્તિઓનો, જે સ્તર પર થતાં સમાનર, ક્રમિક તથા પરસ્પરના પ્રભાવથી થતા ઊંધ્વંગામી વિકાસનું અત્રે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. આત્મિક વિકાસ માટે પ્રાણુશક્તિની શુદ્ધિ, નિયમન તથા તેનું સાધનામાં યોજન કેટલું મહત્ત્વનું છે અને તે અર્થે સ્વરોદયનું જ્ઞાન કેવી રીતે સહાયભૂત થાય છે તે દર્શાવવું એ તેનું પ્રયોજન છે.

નોંધપાત્ર હકીકત એ છે કે શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા બંને નાસિકામાંથી થાય છે છતાં ચંદ્રનાડીમાં થતા સ્વરોદયને જ ધ્યાનને અનુરૂપ માનવામાં આવ્યો છે. અને તે સ્વરના તત્ત્વસ્ફુરણ સાથે ભાવના-સ્ફુરણનો સંબંધ આ પ્રંથકારે તથા કલિકાલસર્વંસ હેમચંદ્રાચાર્યાશ્રમે 'મહાદેવ સ્તોત્ર' માં દર્શાવ્યો છે. ચંદ્રનાડી સૌમ્ય, અમૃત સ્વરૂપિણી અને સ્થિર કાર્યોને યોગ્ય છે. તથા સૂર્યનાડી રૌદ્ર સ્વરૂપિણી, ચર તથા કૂર કાર્યોને સુયોગ્ય માનવામાં આવી છે. તેથી ધ્યાનને ઉપકારક મન તથા પ્રાણુના સંબંધથી થતા ભાવોદયને જ દર્શાવવાનું શાસ્ત્રકારને ઇષ્ટ જણાયું હોય તેવો સંભવ છે. આ સંદર્ભમાં મળી આવતા કેટલાક ઉદાહરણો તપાસી જોઈએ:

તત્ત્વ	૨૫૨ મી કડી	૨૬૦ મી કડી	મહાદેવ સ્તોત્ર શ્લોક
૧ પૃથ્વી (ક્ષિતિ)	જય-તુષિટ પુષિટ	ક્ષમાદિ ગુણો	૩૨-૩૪ ક્ષાન્તિ
૨ જલ	રતિ, ક્રીડા, હાસ્ય,	—	શાંતિ, પ્રસન્નતા
૩ અગ્નિ	જ્વર, નિદ્રા	ક્રોધાદિ કષાયો	યોગ
૪ વાયુ (પવન)	પ્રયાસ, કંપ	ઇચ્છાઓ	નિઃસંગતા
૫ આકાશ	ગતાયુ, મૃત્યુ	—	અલિપ્તતા

દેખીતી રીતે બંને પ્રંથોમાં દર્શાવેલા તત્ત્વ તથા ભાવના સંબંધોમાં મેળ જેસે તેમ નથી. આ પ્રંથકારે સામાન્ય સાધકના સંદર્ભમાં તત્ત્વ-ભાવ સંબંધનો વિચાર કર્યો હોય તે સંભવિત છે કારણ કે તેમાં મન તથા દેહ બંનેને અનુલક્ષીને વિચાર થયો હોય તેમ જણાયું છે. સારે 'મહાદેવ સ્તોત્ર'નું યોગસિદ્ધિ પુરુષના ચિત્તમાં સહજ ઉદય પામતા તત્ત્વ-ભાવના સંબંધોને એટલે કે આદર્શ માનવામાં આવેલા પરિણુમનોને જ દર્શાવવામાં આવ્યાં હોય તે સંભવિત છે.

પ્રાણાયામ ધ્યાનનું અંતિમ સ્વરૂપ લીનભાવ તે જ્ઞાનસમાધિ છે. વસ્તુતઃ સ્વરોહ્ય શાસ્ત્રનું પ્રયોજન સિધ્ધ થઇ ગયું હોવાથી આ સ્વરૂપનું ચિંતન તે અર્થે ઉપકારક નથી પરંતુ પ્રાણાયામ ધ્યાનની ચરમ સ્થિતિ તરીકે અને વિષયની સમાપ્તિ માટે તે આવશ્યક છે.

નાદ અને જ્યોતિના અનુભવમાં વિરામ પામેલું ચિત્ત નાદાનુસંધાન કરીને અનાહત નાદનું શ્રવણ કરે છે તથા પ્રશાંતભાવમાં વહન કરે છે ત્યારે, કર્મક્ષય થવાથી ચૈતન્ય વિશુદ્ધ થાય છે. બુધ્ધિનો સત્યમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલી પ્રજ્ઞામાં ઉદય થાય છે. આ ગ્રંથકારે જળાબ્યું છે તેમ અનાહત દેવની સેવા કરનારને તે દેવ અનેક પ્રકારની ઋધ્ધિ દેખાડે છે અને તેનું અદ્ભુત રૂપ સાધકની દૃષ્ટિમાં આવે છે. જોટલે અંશે આંતર જગતનો વિકાસ થાય તેટલા અંશે બાહ્ય જગત ઉપરનો સાધકનો અધિકાર વૃધ્ધિ પામે છે. એક ધન્ય પણે, આંતરિક જગત પૂર્ણવિકાસ પામે છે ત્યારે બાહ્ય જગત અને આંતરિક જગત એવા ભેદ સાધક માટે રહેતા નથી અને અભેદની સમાન અવસ્થા ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ ત્યારે સાધકનું લક્ષ્ય માત્ર અનુભવગમ્ય એવી આ અદ્ભુત ઋધ્ધિઓ પ્રતિ લેશ પણ આકર્ષાતું નથી પરંતુ તે સ્વાત્મામાં જ કેન્દ્રિત રહે છે. ચિત્તમાં વીતરાગભાવનો પૂર્ણ વિકાસ થયો હોય તો આ શક્ય બને છે.

બ્રહ્મરંધ્ર પ્રાણનું સ્વસ્થાન છે અને કુંડલિની શક્તિ પ્રાણનો આશ્રય લઇને આ સ્થાનમાં આરોહણ કરે છે. ત્યારે ક્રીડા કરવા માટે ઉત્પન્ન થયેલાં મન, પ્રાણ વગેરે સર્વ શક્તિવિશેષો અનાહત નાદના આશ્રયમાં લીન થઈ જાય છે. આ લીનભાવ પ્રાણાયામ ધ્યાનનું પરમ સ્વરૂપ છે. ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેય સર્વ મહાભાવમાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે. સર્વસમન્વયાત્મક અદ્વૈત દૃષ્ટિ એક જ પરમ શક્તિમાં વિશ્વાસ કરે છે તેથી સર્વ સંજ્ઞાઓ જેમાં અદૃશ્ય થઇ જાય છે તેવા આ લીનભાવનું— જ્યારે પુરુષ અને પ્રકૃતિ એક રૂપે થતાં અંતિમ સમાગમમાં જે અનુભવ થાય છે તેનું બ્રહ્મભાવના પ્રકાશ તરીકે નિરૂપણ કરે છે. પિંડસ્થ ધ્યાન દ્વારા આત્માનો પિંડથી પૃથક્ અનુભવ કરવા માટે દ્વૈતમાં વિશ્વાસ કરતી જૈનદૃષ્ટિ, ભેદ વિજ્ઞાનનો વિકાસ કરીને આ પરમ અનુભવમાં, કર્મક્ષય અને તેના પરિણામે પ્રકૃતિના સમાગમને નહીં પરંતુ આસંગમુક્તિને નિહાળે છે. તથા તેના કૃણસ્વરૂપે થતા આત્મદર્શનને વર્ણવે છે. વસ્તુતઃ ઘટના એક જ છે પરંતુ તેનું અર્થઘટન બદલાય છે. અંતિમ પ્રાપ્તિને

પ્રકૃતિ સાથેના મિલનનું ફળ માનીએ કે વિચ્છેદનું, પરંતુ આ વિશુદ્ધ ચૈતન્યનો પૂર્ણ પ્રકાશ છે. સ્વ-સ્વરૂપનું અનુસંધાન છે અને તેનાથી મહાન મનુષ્ય માટે કાષ્ટ ઉદ્દેશ નથી તે નિર્ણયમાં બે મત નથી.

આ ગ્રંથમાં આસન, બંધ, મુદ્રા, પંચવાયુ, પંચ પ્રધાન બીજો, કુંડલિની શક્તિનું ઉત્થાન, યોગક્રિયાઓ વગેરે અનેક સાધના માર્ગ માટે આવશ્યક પદાર્થોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ લેખમાં તેનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો નથી. કારણ કે તેનો આશય સ્વરોદય જ્ઞાન કેવી રીતે મનુષ્યને જીવનના વ્યવહારોમાં સહાયભૂત થાય છે તે, તથા યોગની દ્રષ્ટિએ આધ્યાત્મિક વિકાસમાં તેના અભ્યાસનું જે મહત્ત્વ દર્શાવવામાં આવ્યું છે તેની યથાર્થતા સમજાવવાનો છે. વિકાસલક્ષી જીવન જીવવાની એક કળા સ્વરોદય જ્ઞાનમાં પડેલી છે તે કળાના સ્વરૂપ ઉપર યથાશક્તિ પ્રકાશ પાડવાનો છે.

અંતમાં વિદ્યાનંદજીએ સાધકને સાવધાન કરવા કહ્યું છે. ‘સ્વર’ ના પૃથ્વી વગેરે તત્ત્વનું નિરૂપણ સંસારૂપ છે. દા. ત. ‘અર્હ’ સંસાર છે. તેનો આશય પરમાત્મા ભાવની અનુભૂતિ પ્રતિ સંકેત કરવાનો છે. ‘અર્હ’ નો માત્ર શાબ્દિક અર્થ દર્શાવવા નથી. તે મુજબ આ ગ્રંથમાં ભૌતિક પંચતત્ત્વોની ક્ષીલાનું સ્વરૂપ ભૌતિક સુખમાં રાચવા માટે કરવામાં નથી આવ્યું, પરંતુ જીવના માટે જે બંધન કરનારું રહસ્ય છે તેને સમજીને તેની મોહમયી જાળમાંથી મુક્ત થઈને તત્ત્વાતીત તેવા આત્મતત્ત્વમાં ‘અહમ્’ ને ક્ષીન કરવા માટે ઉપદેશવામાં આવ્યું છે.

સ્વરોદય જ્ઞાનના નિરૂપણમાં ગ્રંથકારનું આ મુખ્ય પ્રયોજન છે તેથી તે સંકેતમાં અટવાઈ નહીં જવાનું પણ સંકેતના આશયને તેઓ ગ્રહણ કરવાનું કહે છે. સ્વરોદયનો ગર્ભિત ભાવાર્થ સ્પષ્ટ કરવા માટે કરવામાં આવેલી આ વિચારણા સ્વયં પણ શબ્દરૂપ હોવાથી સંકેત સ્વરૂપ જ છે. જેનો નિર્દેશ કરવાનો આ નમ્ર પ્રયાસ છે તે સ્વાનુભૂતિ પ્રતિ પ્રયાણ કરવાની વાચકમાં અભિરુચિ પ્રગટે એ જ અભ્યર્થના.

‘જ્યોત’ ધરલા બીજ,
૧૦૫, સ્વામી વિવેકાનંદ રોડ,
વિલે-પારલે (પશ્ચિમ),
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૫૬.
તા. ૧-૮-૧૯૮૬

ચન્દ્રકાન્ત અમૃતલાલ દાશી

અનુક્રમણિકા

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ	
૧.	પ્રકાશકીય નિવેદન	૩	
૨.	વિશેષ શુદ્ધિપત્રક	૭	
૩.	મુખ્યપૃષ્ઠ : ચિત્ર પરિચય	૮	
૪.	વિષય-પ્રવેશ : ગદ્યગદ્ય સ્વરોહ્ય જ્ઞાન	૯	
૫.	શુદ્ધિપત્રક	૨૭	
ક્રમાંક	વિષય	પદ્ય	પૃષ્ઠ
૧.	મંગલાચરણ	૧ થી ૯	૧
૨.	સ્વરનો ઉદય	૧૦	૪
૩.	નાડી-વિચાર	૧૧ થી ૧૨	૪
૪.	નાડીના ગુણુ તથા ધામ	૧૩ થી ૧૫	૫
૫.	સ્વરોહ્યની વ્યાખ્યા	૧૬	૫
૬.	સ્વરોનાં કાર્ય	૧૭ થી ૧૯	૬
૭.	પક્ષના સ્વામી તથા તિથિના ભાગ ગણવાની રીત	૨૦ થી ૨૨	૬
૮.	વાર, નક્ષત્ર, રાશિ-વર્ગિત-દિન	૨૩ થી ૩૩	૭
૯.	પ્રશ્નકરણ-સ્વરોહ્ય જ્ઞાન	૩૪ થી ૪૭	૧૦
૧૦.	પ્રાણાયામ	૪૮ થી ૬૦	૧૩
૧૧.	ળીઝ સંચાર - પાંચ વાયુ	૬૧ થી ૬૬	૧૫
૧૨.	વર્ણુ-સંચાર - અનાહુત-ધ્વનિ, કુંડલિની	૬૭ થી ૭૪	૧૬
૧૩.	મુદ્રા, ળંધ, આસન વગેરે - રોગ મટાડવા માટે	૭૫ થી ૭૮	૧૯
૧૪.	યોગની આઠ દૃષ્ટિ અને ધ્યાન-વ્યવહાર તથા નિશ્ચય	૭૯ થી ૯૧	૨૦
૧૫.	પિંડસ્થાદિ ધ્યાન, નાદ	૯૨ થી ૧૦૪	૨૩
૧૬.	પ્રાણાયામની દશ ભૂમિ, પાંચ તત્ત્વ	૧૦૫ થી ૧૦૭	૨૭
૧૭.	પાંચ તત્ત્વની ઝોળાળ વર્ણુ, માન, આકાર, કાલ અને ક્ષણ દ્વારા	૧૦૮ થી ૧૧૮	૨૭
૧૮.	વર્ષ દિવસના કાલ અને સમયનું જ્ઞાન	૧૧૯ થી ૧૩૩	૩૦
૧૯.	વર્ષક્ષણ જોવાની ત્રણુ રીત	૧૩૪ થી ૧૬૩	૩૨
૨૦.	પાંચ તત્ત્વમાં પ્રશ્નનો પ્રસંગ	૧૬૪ થી ૧૬૮	૩૮

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ	પૃષ્ઠ
૨૧.	રોગ અને રોગી વિષે પ્રશ્ન	૧૬૬ થી ૧૬૨	૩૯
૨૨.	ચંદ્રસ્વરમાં અને સૂર્યસ્વરમાં કરવા યોગ્ય કાર્યો	૧૬૩ થી ૨૨૪	૪૪
૨૩.	સુષુમ્ણાસ્વરમાં કરવા યોગ્ય કાર્યો	૨૧૫ થી ૨૩૧	૫૦
૨૪.	તત્ત્વ સ્વરૂપ નિહાળવાના ઉપાયનો વિચાર	૨૨૩ થી ૨૩૧	૫૧
૨૫.	તત્ત્વોનાં સ્થાન અને તેનાં કાર્ય	૨૩૨ થી ૨૪૪	૫૧
૨૬.	તત્ત્વોમાં પદાર્થોની ચિન્તા	૨૪૫ - ૨૪૬	૫૪
૨૭.	તત્ત્વોના સ્વામી, ગ્રહ તથા વાર	૨૪૭ થી ૨૪૯	૫૫
૨૮.	ચંદ્રસ્વરની ખાર અવસ્થાઓ	૨૫૦ થી ૨૫૨	૫૬
૨૯.	તત્ત્વોના રસ	૨૫૩ - ૨૫૪	૫૭
૩૦.	તત્ત્વોનાં નક્ષત્રો	૨૫૫ થી ૨૫૮	૫૭
૩૧.	તત્ત્વોની ઉત્પત્તિનો ક્રમ	૨૫૯	૫૮
૩૨.	તત્ત્વોમાં ક્રોધાદિનો ઉદય	૨૬૦	૫૮
૩૩.	તત્ત્વોના આધાર, અહાર અને નિહાર	૨૬૧ - ૨૬૨	૫૯
૩૪.	યુદ્ધ-કરણ માટે સ્વર તથા યુદ્ધ-પ્રસંગના પ્રશ્નો	૨૩૩ થી ૨૮૯	૫૯
૩૫.	ગર્ભ-અધિકાર	૨૯૦ થી ૩૧૭	૬૫
૩૬.	પરદેશ-ગમનનો વિચાર	૩૧૮ થી ૩૩૨	૭૦
૩૭.	વાર અને તિથિનું તત્ત્વજ્ઞાન	૩૩૩ થી ૩૩૬	૭૩
૩૮.	સ્વરજ્ઞાનનો મહિમા	૩૩૭ થી ૩૪૨	૭૪
૩૯.	નીરોગી શરીર માટે સ્વરજ્ઞાન	૩૪૩ થી ૩૪૮	૭૬
૪૦.	કાલ-પરીક્ષાનું જ્ઞાન	૩૪૯ થી ૩૭૦	૭૭
૪૧.	અધ્યાત્મ જ્ઞાન	૩૭૧ થી ૪૦૩	૮૨
૪૨.	શ્વાસોચ્છવાસ અને આયુ	૪૦૪ થી ૪૧૫	૮૬
૪૩.	પ્રાણાયામ અને અજપા-સ્મરણ	૪૧૬ થી ૪૩૦	૯૧
૪૪.	દેહમાં નાડીનો વિસ્તાર અને તેનું જ્ઞાન	૪૩૧ થી ૪૪૭	૯૫
૪૫.	સ્વર અહાર અને અંદર ચાલતાં કૃલાદેશ	૪૪૮ - ૪૪૯	૯૮
૪૬.	પંચતત્ત્વ : સંસારૂપ	૪૫૦	૯૯
૪૭.	ઉપસંહાર	૪૫૧ થી ૪૫૨	૯૯
૪૮.	રચનાકાળ	૪૫૩	૧૦૦

—: પ્રકાશકીય નિવેદન :—

શેઠશ્રી અમૃતલાલ કાલીદાસ દોશીએ નમસ્કાર મહામંત્ર ઉપર સંશોધન શરૂ કર્યું ત્યારે તેઓએ મંત્રગ્નપ અને ધ્યાનના વિષયોમાં જોડો અભ્યાસ કર્યો. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્યમાં પ્રાપ્ત થતા કેટલાક ઉલ્લેખોમાંથી સ્વરોદય વિજ્ઞાનની માહિતી પ્રાપ્ત થઈ. 'નમસ્કાર-સ્વાધ્યાય સંસ્કૃત-વિભાગ'માં સંગૃહીત 'શ્રાદ્ધવિધિ' પ્રકરણાન્તર્ગત સંદર્ભમાં 'ત્રાવકે પ્રાતઃકાળે નિદ્રા-ત્યાગ બાદ નાડી-પરીક્ષા અને તત્ત્વ-નિર્ણય કરીને ધર્મ-ક્રિયા કરવી જોઈએ' - એવો નિર્દેશ મળ્યો. 'નમસ્કાર-સ્વાધ્યાય પ્રાકૃત-વિભાગ'માં 'નમસ્કાર સાર થવળું'માં 'પંચપરમેષ્ઠિ-સાધન-વિધિ-ફલકોષ્ટક' આપવામાં આવ્યું છે તેમાં પંચપરમેષ્ઠિ મંત્રગ્નપ કરવા માટે પ્રત્યેક મંત્ર માટે સુનિશ્ચિત કરવામાં આવેલા સ્વર, તત્ત્વ, મંડળ, દિશા, ગ્રહ, તિથિ વગેરેની વ્યવસ્થિત વિગતો મળી આવી. કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રીહૃમ્યન્દ્રાચાર્ય વિરચિત પ્રાકૃત-દ્વાયાશ્રય કાવ્યની ટીકા, સર્ગ-૮, પૃષ્ઠ : ૨૭૨-૨૭૩ માં 'સમાલંબન'ની વિશિષ્ટ ધ્યાન-પ્રક્રિયા વિશેના વળુંનમાં પ્રાણ્યાયામનું મહત્ત્વ દર્શાવતાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે :-

નાડીપવનસંયોગપરિજ્ઞાનવિકલેન બહુક્લિચ્ચતાઽપિ યોગ :

સાધયિતું ન શક્યત इति भावः ।

ભાવાર્થ કે નાડી પવન સંયોગના પરિજ્ઞાનથી કે પાંચ સમીરના ઉત્થાનની પ્રક્રિયાના જ્ઞાનથી રહિત પુરુષ ધણા કલેશે પણ યોગ સાધી શકતો નથી.

શ્રીશુભચન્દ્રાચાર્ય રચિત 'જ્ઞાનાણ્વ'માં પ્રાણ્યાયામના પ્રકરણમાં સ્વરોદય વિજ્ઞાન ઉપર ૧૦૨ શ્લોક પ્રમાણુ વિશદ નિરૂપણુ જોવા મળ્યું. તેમાં જણાવ્યું છે કે શરીરમાં રહેલો પવન મુખ-નાસિકા દ્વારા શ્વાસોચ્છ્વાસમાં જાણી શકાય છે. આ પવન મનની ચંચળતાનું કારણુ છે અને પવનને વશ કરવાથી મન વશમાં આવે છે. તેમાં પ્રાણ્યાયામનાં બે મુખ્ય

પ્રયોજનો આપવામાં આવ્યાં છે : (૧) ધ્યાનની સિદ્ધિ અને (૨) મનને એકાગ્ર કરીને આત્મ-રમણમાં સ્થિર કરવું તે.

શ્રીચિદાનંદજી રચિત 'સ્વરોદય જ્ઞાન' માં તથા ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં કવિરાજ શ્રીનેમિદાસ રામજી શાહ પ્રણીત 'પંચ પરમેષ્ઠિ મંત્રરાજ ધ્યાનમાલા' માં શેઠશ્રી અમૃતલાલભાઈને સ્વરોદય વિજ્ઞાનની યોગ-સાધનાની દૃષ્ટિએ પુષ્કળ માહિતી મળી આવી. તેમાં પંચ સમીર, વાયુનાં સ્થાનો, પંચ તત્ત્વ, ચાર મંડળ, વર્ણ, સ્પર્શ, ગંધ, રસ વગેરેનું વર્ણન જોવા મળ્યું. તેમાં દ્રવ્ય-પ્રાણાયામ તથા ભાવ-પ્રાણાયામનું સ્વરૂપ સમજાવી ભાવ-પ્રાણાયામની પ્રધાનતા સ્થાપવામાં આવી છે. આ સાધના માટે ઉપયોગી સામગ્રીની સમજણ આપવામાં તેઓએ, શ્રીચિદાનંદજી કૃત 'સ્વરોદય જ્ઞાન'ના ધણા આધારોની નોંધ પોતાના ગ્રંથોમાં કરી છે તથા તે સાથે, આધ્યાત્મિક-વિકાસમાં આવી રૂપ આ શાસ્ત્રાભ્યાસમાં ગુરુગમ અને આત્માયના અભાવ માટે તેઓએ ખેદ જાહેર કર્યો છે.

શ્રીશુભચન્દ્રાચાર્યના 'જાનાવર્ણ' માં, શ્રીહિમચન્દ્રાચાર્યના 'યોગશાસ્ત્ર'માં, તથા 'પંચ પરમેષ્ઠિ મંત્રરાજ ધ્યાનમાળા' માં અને શ્રીચિદાનંદજી કૃત 'સ્વરોદય જ્ઞાન'માં સ્વર વિજ્ઞાનનો પ્રધાન હેતુ શારીરિક કે ભૌતિક લાભો મેળવવાનો નહીં પણ આધ્યાત્મિક વિકાસનું મહત્ત્વપૂર્ણ સાધન પૂરું પાડવાનો છે તેમ સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવ્યું છે. 'સ્વરોદય જ્ઞાન'માં પ્રતિપાદિત ભૌતિક સિદ્ધિઓ અને કૃળાદેશ, 'તેજ - સ્વરોદય', 'નાથ-સ્વરોદય', 'શિવ-સ્વરોદય'ની જેમ ઉપરોક્ત જૈન-ગ્રંથોમાં પણ જોવા મળે છે; પણ જૈન-ગ્રંથોમાં પ્રધાનપણે પ્રતિપાદિત અધ્યાત્મ પોષક અભિગમ અન્ય ગ્રંથોમાં તે પ્રકારે જોવા મળતો નથી. જૈન-ગ્રંથોની ધ્યાન ખેંચે તેવી આ વિશેષતા લક્ષમાં લઈને શેઠશ્રી અમૃતલાલભાઈએ 'સ્વરોદય જ્ઞાન'નો ધ્યાનના વિષયમાં પૂર્તિગ્રંથ તરીકે ગુજરાતી ભાવાનુવાદ તૈયાર કર્યો, જે ગ્રંથાકારે પ્રકાશિત કરતાં અમને આનંદ થાય છે.

'સ્વરોદય જ્ઞાન'ની સિદ્ધિ માટે ભૌતિક કાર્યોની ભાવના છોડીને, ચિત્તને એકતાન કરીને કરવામાં આવતા પ્રાણાયામ-ધ્યાનની વ્યવસ્થિત સાધના પદ્ધતિ આ ગ્રંથમાંથી મળતી નથી. ગુરુ-મુખથી સ્વરોદય જ્ઞાન પરંપરામાં મળતું હોવાથી તેનો આત્માય અત્યારે લુપ્ત થઈ ગયો હોય એવું જણાય છે; છતાં કૃતનિશ્ચયી સાધક માટે પ્રગતિ કરવાનું અવશ્ય સંભવિત છે કારણ કે

ચિત્તરૂપી દર્પણુ જેટલે અંશે સ્વચ્છ થઈ શકે તેટલા અંશે તેમાં જ્ઞાનનું પ્રતિબિંબ પણ વગર રહે નહીં.

‘શિવ-સ્વરોદય’માં જે જ્ઞાનને જીવન માટે આવશ્યક, પરમ ઉપકારક, પવિત્ર, સર્વકાર્યસાધક, સર્વજ્ઞાનનું કારણ તથા ગુણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે, જે જ્ઞાન દ્વારા ‘સુયોગ’ હોય ત્યારે યોગ-સાધના કરવાથી શીઘ્ર ક્ષણદાથી બને છે, તે જ્ઞાન પ્રત્યે વાચકને આદરભાવ પ્રગટે અને મુમુક્ષુઓ આત્મકલ્યાણ માટે તેનો સદુપયોગ કરવા પ્રેરાય તે પ્રસ્તુત ગ્રંથ ‘સ્વરોદય જ્ઞાન’ના પ્રકાશનનો મુખ્ય આશય છે.

‘સ્વરોદય જ્ઞાન’નો ભાવાનુવાદ તૈયાર કરતી વખતે પાઠાંતરો કઈ કઈ પ્રતના આધારે નોંધવામાં આવ્યા છે તે જાણી શક્યું નથી.

શા. ભીમસિંહ માણેકે ઇસ્વી સન ૧૯૨૨ માં ‘સ્વરોદય જ્ઞાન’ ગ્રંથ પુસ્તિકા રૂપે ગુજરાતીમાં પ્રકાશિત કર્યો છે, જેમાં શ્રીચિદાનંદજી કૃત ‘સ્વરોદય જ્ઞાન’ પદ્યમાં આપવામાં આવ્યું છે. આ વિષયમાં પ્રવેશ કરવો સરળ પડે તે હેતુથી તેને ગદ્યબદ્ધ કરીને પણ છાપ્યું છે. આ ગદ્ય-રચના ગ્રંથનો વિષય સુસ્પષ્ટ કરવા માટે ઉપયોગી જણાતા આ ગ્રંથમાં તેને ‘વિષય-પ્રવેશ’ શીર્ષક નીચે સમાવિષ્ટ કરવામાં આવી છે. પરંતુ શ્રીચિદાનંદજીનો આધ્યાત્મિક દષ્ટિકાણ સમજવા માટે મૂળ રચનાનું પઠન અનિવાર્ય છે.

શ્વાસોચ્છવાસની ભૌતિક-ક્રિયા માત્ર પરંપરાગત માન્યતાના બળ ઉપર સ્વરજ્ઞાનની નિર્દેશક જ નથી તથા તેના વિશિષ્ટ જ્ઞાનનું ક્ષેત્ર વ્યાવહારિક લાભાલાભના ઉપયોગ પૂરતું જ સીમિત નથી; પરંતુ તેના મૂળમાં આધ્યાત્મિક સમર્થન પડેલું છે અને આધુનિક વૈજ્ઞાનિક-દષ્ટિકાણ પણ તેની યથાર્થતા પૂરવાર કરવા માટે રસપ્રદ માહિતી પૂરી પાડે છે, તે સર્વે ઉપર પ્રકાશ પાડતો સંસ્થાના મેનેજિંગ-ટ્રસ્ટી શ્રી ચન્દ્રકાન્ત અમૃતલાલ દોશીનો મનનીય લેખ ‘સ્વરોદય સ્વાધ્યાય’ પણ અમે અહીં રજૂ કરેલ છે. તેમાં સ્વર તથા જપયોગની સાધનાના અનુસંધાનમાં પ્રાણાયામ-ધ્યાનની સાત ભૂમિકાઓનું તેઓએ કરેલું નિરૂપણ ધ્યાન કર્ષક છે. પ્રાયઃ લુપ્ત થઈ ગયેલા સ્વરોદય જ્ઞાનમાં વિશેષ પુરુષાર્થ દ્વારા પુનઃજીવનનું સંચારણ કરવા માટે આ લેખ પૂર્વભૂમિકારૂપ છે તદુપરાંત વાચકમાં વિષય પ્રત્યે આદરભાવ જીવવા માટે તે સહાયભૂત છે જ.

ક્રેટલીક ઉપયોગી વિગતો લક્ષ્યમાં આવતાં તે શુદ્ધિપત્રકમાં પાદનોંધ રૂપે તથા વિશેષ શુદ્ધિપત્રક રૂપે લેવામાં આવી છે. ઉપયોગી માહિતી આપતી પાદનોંધો ઇત્યાદિ પાછળ શ્રી ગિરીશકુમાર પરમાનંદ શાહનો પરિશ્રમ રહેલો છે, તેથી તેનું શ્રેય તેઓને જાય છે.

ગ્રંથના સંપાદનમાં હલસ્થતા, અનુપયોગ, પ્રેસ-દોષ આદિથી કોઈ ત્રુટિ રહી જવા પામી હોય અથવા જિનાસા વિરુદ્ધ કાંઈ પણ લખાણ કે હપાવાણું હોય તે બદલ અમે તેનો મિચ્છા મિ દુક્કડં દધએ છીએ.

અંતે આ ગ્રંથ સાધકોને 'સ્વરોદય' વિષયક માર્ગદર્શન આપનાર બની રહે - એ જ અભ્યર્થના.

૯૬ બી, સ્વામી વિવેકાનંદ માર્ગ,
ધરલા, વિલે-પારલે (પશ્ચિમ),
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૫૬.
તા. ૧-૮-૧૯૮૬

સિ.
કનૈયાલાલ પી. શાહ
મેનેજર,
જૈન સાહિત્ય વિકાસ મંડળ,
મુંબઈ.

વિશેષ શુદ્ધિપત્રક

૫૦૪ પંક્તિ અશુદ્ધ

શુદ્ધ

૫ ૯ વંકનાલ
(બ્રહ્મનાડી)
માંથી

‘વંકનાલ’ [આ એક વિશેષ નાડી છે, જે મૂલાધારથી નીકળી નાભિની ડાબી બાજુથી ઉપર જઈ હૃદય અને વક્ષ-સ્થલને સ્પર્શ કરતી આસાચક્રમાં રુદ્રઅંથિને મળે છે તથા તેમાંથી નીકળી આગળ વધતાં ક્રમશઃ બ્રહ્મ-રન્ધ્રમાં પહોંચે છે, તદુપરાન્ત મસ્તકની પાછળની બાજુએ લટકતી રહી ફરી ઉપર તરફ જાય છે. અહીં આ નાડી અર્ધ-ચન્દ્રાકાર હોવાય છે, તેથી આ સ્થાન પર તેને ‘વંકનાળ’ કહે છે. ત્યાર પછી તે મહા-શૂન્યના છેડા પર આવેલ ‘બ્રમર-ગુહા’માં પ્રવેશ કરે છે.]

૧૨ ૨૪ --

સંયમના લેઠ ૧૭ છે. તે આ પ્રમાણે-
૧. પૃથ્વીકાય સંયમ, ૨. અપ્કાયસંયમ,
૩. તેજસ્કાય સંયમ, ૪. વાયુકાય સંયમ,
૫. વનસ્પતિકાય સંયમ, ૬. દ્વીન્દ્રય સંયમ,
૭. ત્રીન્દ્રય સંયમ, ૮. ચતુરિન્દ્રય સંયમ,
૯. પંચેન્દ્રય સંયમ, ૧૦. અજીવકાય સંયમ,
૧૧. પ્રેક્ષા સંયમ, ૧૨. ઉપેક્ષા સંયમ,
૧૩. અપહૃત્ય સંયમ, ૧૪. પ્રમાર્જના સંયમ,
૧૫. મન સંયમ, ૧૬. વચન સંયમ અને
૧૭. કાય સંયમ.

૫૬ ૧૮ --
(*પછી ઉમેરો)

પરદેશમાં ગયેલી વ્યક્તિની અવસ્થા જાણવા માટે ઉપયોગી એવી

૫૭ ૨૪ શ્રવણનક્ષત્રા
પ્રથમ ચરણના
અંત સુધી

શ્રવણ નક્ષત્રના
પ્રથમ ૧/૧૫ ભાગ સુધી

૬૧ ૧૨ પહેલાં જેનું નામ
લીધું હોય તે

પહેલા જેનું નામ લીધું હોય તે
હારે અને બીજા

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૮૬	૨૫ (પછી ઉમેરે)	--	બીજી રીતે સાત પ્રકારના ભય : ૧. ઇહલોકભય, ૨. પરલોકભય, ૩. આદાનભય, ૪. અકસ્માતભય, ૫. આજીવિકાભય, ૬ મરણભય અને ૭. અપ્રલાધાભય.
૯૨	૧૧/૧૨	(અર્થાત્ બ્રૂ-મધ્યે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને	(‘બ્રમર-ગુહા’ અર્થાત્ ‘બ્રમર- ગુહા’ - એ સત્ય-રાજ્યનું દ્વાર છે; જે અતિમહાશૂન્ય - ચરમ-શૂન્ય પછી અને પૂર્ણસત્ય પહેલા અંનેના સંધિ-સ્થાનમાં આવેલું છે, ત્યાં સ્થિત થઈને [અહીં અર્થ પાઠાન્તર લક્ષમાં રાખી કરેલ છે.]
૯૯	૨	--	

[નોંધ: -- ‘વંકનાલ’ તથા ‘બ્રમર-ગુહા’ માટે જુઓ : - મહામહોપાધ્યાય ડૉ. શ્રી ગોપીનાથ કવિરાજ લિખિત ‘ભારતીય સંસ્કૃતિ ઔર સાધના’ (દ્વિતીય ખંડ) પૃષ્ઠ : ૪૪-૪૫ અને ‘તાંત્રિક વાહુમયમે શાકતદષ્ટિ’ - પૃષ્ઠ : ૧૦૩-૧૦૪.]

મુખપૃષ્ઠ : ચિત્ર-પરિચય

‘સ્વરોદય’ — પ્રાણાયામની પ્રથમ ભૂમિકા છે. ‘જ્ઞાનાર્ણવ-તન્ત્ર’ના દ્વિતીય પટલમાં ‘પ્રાણાયામ-મુદ્રા’નું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે:—

“કનિષ્ઠાનામિકાઙ્ગૃષ્ઠૈર્યન્નાસાપુટધારણમ ॥ ૨૭ ॥

પ્રાણાયામ: સ વિજ્ઞેયસ્તર્જનીમધ્યમે વિના । ”

તર્જની અને મધ્યમા વિના, કનિષ્ઠા-અનામિકા અને અંગુષ્ઠ વડે નાસિકાપુટને પકડવું તે ‘પ્રાણાયામ’ બાણુવો.

‘સ્વરોદય’માં ‘સ્વર-વિચાર’ મુખ્ય હોવાથી આ ગ્રન્થના મુખપૃષ્ઠ પર, ડાબા કે જમણા કયો ‘સ્વર’ સહજ રીતે ચાલે છે અર્થાત્ નાસિકાના કયા રન્દ્રમાંથી ‘વાયુ’ બહાર આવે છે - તે બાણુવા માટેની ‘મુદ્રા’ દર્શાવી છે. આ ચિત્રમાં જમણા સ્વર ચાલતો બતાવ્યો છે અર્થાત્ ‘સૂર્યસ્વર’ (‘પિંગલા’નાડી)નો ઉદય દર્શાવેલ છે.

વિષય-પ્રવેશ

ગદ્યબદ્ધ સ્વરોદય જ્ઞાન

વિચાર કરવાથી જાણાય છે કે સ્વરોદયની વિદ્યા એક મોટી પવિત્ર તથા આત્માના કલ્યાણની કરવાવાલી વિદ્યા છે. કેમકે એનો અભ્યાસ કરીને પૂર્વ કાલના મહાનુભાવ પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરી અવિનશી પદને પ્રાપ્ત કરી ચુક્યા છે. જુવો, શ્રી જિનેશ્વરદેવ અને શ્રી ગણધર મહારાજ એ વિદ્યાના પૂરા જ્ઞાતા હતા અર્થાત તેઓ એ વિદ્યાના પ્રાણાયામ આદિ સર્વ અંગ અને ઉપાંગને સારી રીતે જાણતા હતા. જુવો કે જૈનાગમમાં લખ્યું છે કે “શ્રી મહાવીર અરિહંત પછી ચૌદ પૂર્વધારી શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી જ્યારે થયા હતા તથા તેઓશ્રીએ સૂક્ષ્મ પ્રાણાયામના ધ્યાનનું પરાવર્તન કર્યું હતું તે વખતે સમસ્ત સંઘે મર્લને તેઓને વિજાપિત કરી હતી ” ઇત્યાદિ.

ઈતિહાસનું અવલોકન કરવાથી જાણાય છે કે જૈનાચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ તથા દાદાસાહેબ શ્રી જિનદત્તસૂરિ આદિ અનેક જૈનાચાર્ય એ વિદ્યાના પૂરેપૂરા અભ્યાસી હતા, તેથી ન્યારા થોડા સૈકા પૂર્વે આનંદધનજી મહારાજ, ચિદાનંદજી મહારાજ (કપૂરચંદજી) તથા જ્ઞાનસારજી (નારાયણજી) મહારાજ આદિ મોટા મોટા આધ્યાત્મિક પુરુષો થઈ ગયા છે કે જેના કરેલા ગ્રંથ પરથી જાણાય છે કે આત્માના કલ્યાણને વાસ્તે પૂર્વકાલમાં સાધુલોકે યોગાભ્યાસથી ઘણી સારી રીતે ક્રિયા કરતા હતા, પરંતુ હાલમાં કોઈ કારણોથી તે વ્યવહાર દેખવામાં આવતો નથી. કેમકે પ્રથમ તો અનેક કારણો વડે શરીરની શક્તિ ઘટી ગઈ છે, બીજું ધર્મ તથા શ્રદ્ધા પણ ઘટવા લાગ્યાં છે, ત્રીજું સાધુ લોકે પુસ્તકાદિ પરિગ્રહને એકઠા કરવામાં અને પોતાના માન મહિમામાં સાધુત્વ (સાધુપણ) સમજવા લાગ્યા છે, લોકે પણ કાંઈક કાંઈક પોતાનો પંજે તેમના પર ફેલાવ્યો છે, કહો, હવે સ્વરોદયજ્ઞાનનો અગડો શી રીતે સારો લાગે? કેમકે આ કામ તો નિર્લોભીપણાનું તથા આત્મજ્ઞાનીઓનું છે. વ્હી આ પણ કહી દેવામાં અતિશયોક્તિ નહીં લાગે કે મુનિઓના આત્મકલ્યાણનો મુખ્ય ભાગ આ છે. હવે બીજી વાત એ છે કે મુનિઓ

પોતાના આત્મકલ્યાણનો માર્ગ છોડીને અજ્ઞાન સંસારી જનો પર પોતાના ઢોંગ દ્વારા એ પોતાનું સાધુત્વ પ્રગટ કરે છે.

પ્રાણાયામ યોગની દશ ભૂમિ છે જેમાં પહેલીજ ભૂમિ સ્વરોહ્ય-જ્ઞાનજ છે. આ જ્ઞાનના અભ્યાસ દ્વારા એ મોટા ગુપ્ત ભેદોને મનુષ્ય સુગમતાપૂર્વક જાણી શકે છે; તથા ઘણા રોગોની ઔષધિ પણ કરી શકે છે. સ્વરોહ્ય પદનો શબ્દાર્થ શ્વાસનું નીકળવું થાય છે, એટલા માટે આમાં માત્ર શ્વાસનીજ ઓલખાણ કરવામાં આવે છે અને નાક પર હાથને રાખતાંજ ‘ગુપ્તવાતોનું’ રહસ્ય ચિત્રની માફક સામું આવે છે, અને અનેક સિદ્ધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ આ વાત નક્કી છે કે આ વિદ્યાનો અભ્યાસ સારી રીતે ગૃહસ્થોથી થઈ શકતો નથી, કેમકે પ્રથમ તો આ વિષય ઘણો કડીન છે અર્થાત્ આમાં અનેક સાધનની આવશ્યકતા હોય છે, ખીજું આ વિદ્યાનો જે ગ્રંથ છે તેમાં આ વિષયનું અતિ કડીનતાની સાથે ઘણા સંક્ષેપથી વર્ણન કરેલું છે. જે સર્વ સાધારણ મનુષ્યોથી સમજવામાં આવી શકતું નથી. ત્રીજું આ વિદ્યાના સારી રીતે જાણવાવાલા તથા ખીજાને સુગમતાપૂર્વક અભ્યાસ કરાવી શકે એવા પુરુષો પણ વિરલ સ્થલે જોવામાં આવે છે. માત્ર એજ કારણ છે કે વર્તમાન કાલે આ વિદ્યાના અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છાવાલા પુરુષો આમાં પ્રવૃત્ત થઈને લાલને ખદલે અનેક હાનિઓ કરી ખેસે છે, અસ્તુ. આ સર્વ વાતોનો વિચાર કરી તથા ગૃહસ્થોને પણ આ વિદ્યાના કાંઈક અભ્યાસની આવશ્યકતા સમજાવે તે ગૃહસ્થોથી સિદ્ધ થઈ શકવા યોગ્ય આ વિદ્યાનું કાંઈક વિજ્ઞાન અત્રે આપવામાં આવે છે:— આશા છે કે ગૃહસ્થો આ પુસ્તકના આધારથી આ વિદ્યાના અભ્યાસ દ્વારા લાલ પામશે, કેમકે આ વિદ્યાનો અભ્યાસ આ ભવ અને પરભવ નિઃસંદેહપણે સુખની પ્રાપ્તિ કરાવી શકે છે.

સ્વરોહ્યનું સ્વરૂપ તથા આવશ્યક નિયમ

નાસિકાની અંદરથી જે શ્વાસ નીકળે છે તેનું નામ સ્વર છે. તેને સ્થિર ચિત્તે કરી ઓલખાણ કરી શુભાશુભ કાર્યનો વિચાર કરવો. સ્વરનો સંબંધ નાડીઓથી છે. જે કે શરીરમાં નાડીઓ ઘણી છે, પરંતુ તેમાં ૨૪ પ્રધાન છે. તેમાં પણ નવ અતિ પ્રધાન છે. તેમાં પણ ૩ ને ઘણી જ

પ્રધાન માનેલી છે. તેનાં નામ ઇંગલા, પિંગલા અને સુષુમ્ણા (સુખમના) છે. તેઓનું વર્ણન આગલ કરવામાં આવશે,

યાદીમાં રાખવું જોઈએ કે જૂની વચમાં જે ચક્ર છે ત્યાંથી શ્વાસનો પ્રકાશ થાય છે અને પાછલી વંકુનાલમાં થઈને નાભિમાં જઈ સ્થિર થાય છે.

દક્ષિણ અર્થાત્ જમણી બાજુ જે શ્વાસ નાક દ્વારાએ નીકળે છે તેને પિંગલા નાડી કે સૂર્યસ્વર કહે છે. વામ અર્થાત્ ડાબી બાજુ જે શ્વાસ નાકદ્વારાએ નીકળે છે તેને ઇંગલા (ઇંડા) નાડી કે ચંદ્રસ્વર કહે છે અને યંને તરફ અર્થાત્ નાસિકાની જમણી અને ડાબી એમ યંને બાજુ જે શ્વાસ નીકળે છે તેને સુખમના નાડી કહે છે. આમાં જ્યારે ડાબી બાજુ સ્વર ચાલે ત્યારે ચંદ્રનો ઉદય જાણવો અને જ્યારે જમણી બાજુ સ્વર ચાલે ત્યારે સૂર્યનો ઉદય જાણવો.

શીતલ અને સ્થિર કાર્યો ચંદ્રસ્વરમાં કરવાં જેવાં કે:-નવા મંદિરનું બનાવવું, નવા મંદિરના પાયાનું ખોદાવવું, મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવી, મૂલ નાયકની મૂર્તિને સ્થાપિત કરવી, મંદિર પર હંડ તથા કલશનું ચડાવવું, ઉપાશ્રય, ધર્મશાળા, દાનશાલા, પુસ્તકાલય, ઘર, હાટ, મહેલ અને ગઢનું બનાવવું, સંઘની માલાનું પહેરાવવું, દાન દેવું, દીક્ષા દેવી, યજ્ઞોપવિત દેવું, નગરમાં પ્રવેશ કરવો, નવા મકાનમાં પ્રવેશ કરવો, લુગડાં અને ઘરેણાંનું કરાવવું અથવા મૌલ્ય (કિંમત) લેવું, નવાં ઘરેણાં તથા લુગડાંનું પહેરવું, પઢવી લેવી. ઔષધિ બનાવવી, ખેતી કરવી, બાગ, બગીચા બનાવવા, રાબ વગેરે મોટા મોટા પુરુષોની સાથે મિત્રતા કરવી, રાજ્યસિંહાસન પર બેસવું, યોગાભ્યાસ કરવો ઇત્યાદિ. તાત્પર્ય એ છે કે આ સર્વ કાર્યો ચંદ્રસ્વરમાં કરવાં જોઈએ, કેમકે ચંદ્રસ્વરમાં ઉપરનાં કાર્યો કરવાથી સુખકારી થાય છે,

કૂર અને ચર કાર્યોને સૂર્યસ્વરમાં કરવાં જોઈએ. જેવાં કે:-વિદ્યા શિખવાનો પ્રારંભ કરવો, ધ્યાન સાધવું, મંત્ર તથા દેવની આરાધના કરવી, રાબકે હાકમને અરજ કરવી, વકીલાત અથવા સુખત્યારી લેવી, વૈરીની સાથે મલતાપાણું કરવું, સર્પનું વિષ તથા ભૂતનું ઉતારવું, રોગીને દવા દેવી, વિઘ્નની શાંતિ કરવી, કષ્ટવાળી સ્ત્રીનો ઉપાય કરવો, હાથી, ઘોડા, રથ વગેરે લેવાં, લોજન કરવું, સ્નાન કરવું, સ્ત્રીને રુતુદાન દેવું, નવી વહી લખવી, વ્યાપાર કરવો, રાબના શત્રુની સાથે લડાઈ કરવા જવું, વહાણ

કે આગળોટને સમુદ્રમાં ચલાવવી, વૈરીના મકાનમાં પગ મૂકવો, નદી વગેરેમાં તરવું, કોઈને રૂપીયા ઉધાર દેવા અથવા કોઈની પાસેથી ઉધાર લેવા ઇત્યાદિ. તાત્પર્ય એ છે કે આ સર્વ કાર્યો સૂર્ય સ્વરમાં કરવાં. કેમકે તેમ કરવાથી સર્વ કાર્યો સિદ્ધ થાય છે.

જે સમયે ચાલતા ચાલતા એક સ્વર બંધ થઈને બીજો સ્વર થાય છે અર્થાત્ જ્યારે ચંદ્રસ્વર બદલીને સૂર્યસ્વર થાય છે કે સૂર્યસ્વર બદલીને ચંદ્રસ્વર થાય તે વખતે પાંચ સાત મિનિટ સુધી બંને સ્વર ચાલવા લાગે છે તેને સુખમના સ્વર કહે છે. આ સ્વરમાં કોઈ પણ કામ ન કરવું, કેમકે આ સ્વરમાં કોઈ પણ કામ કરવાથી તે નિષ્ફલ નિવડે છે, તથા તેથી કલેશ પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

કૃષ્ણ (વદિ) પક્ષનો સ્વામી સૂર્ય છે અને શુકલ (સુદિ) પક્ષનો સ્વામી ચંદ્ર છે.

કૃષ્ણપક્ષના પડવાના પ્રાતઃકાલે જો સૂર્યસ્વર ચાલે તો તે પક્ષ ઘણા આનંદની સાથે વીતે.

શુકલપક્ષના પડવાના પ્રાતઃકાલે જો ચંદ્રસ્વર ચાલે તો તે પક્ષ પણ સુખ અને આનંદની સાથે વીતે.

જો ચંદ્રની તિથિમાં (શુકલપક્ષના પડવાના પ્રાતઃકાલે) સૂર્યસ્વર ચાલે તો કલેશ અને પીડા થાય છે તથા કાંઈકે દ્રવ્યની પણ હાનિ થાય છે.

સૂર્યની તિથિમાં (કૃષ્ણપક્ષના પડવાના પ્રાતઃકાલે) જો ચંદ્રસ્વર ચાલે તો પીડા, કલેશ તથા રાજ તરફથી કોઈ પણ પ્રકારનો ભય થાય છે અને ચિત્તમાં ચંચલતા ઉત્પન્ન થાય છે. જો કદાચિત્ બંને પક્ષના (સુદિ અને વદિમાં) પડવાના સવારમાં સુખમના ચાલે તો તે મહીનામાં લાભ હાનિ સમાન થાય છે.

કૃષ્ણપક્ષની ૧૫ તિથિમાં ક્રમથી ત્રણ ત્રણ તિથિઓ સૂર્ય અને ચંદ્રની થાય છે. જેમકે પડવો, બીજ, ત્રીજ એ ત્રણ તિથિ સૂર્યની છે તથા ચોથ, પાંચમ અને છઠ્ઠ એ ત્રણ ચંદ્રની તિથિ છે. એ રીતે અમાવાસ્યા સુધી બાકીની તિથિઓ વિષે પણ સમજવું. આમાં જ્યારે પોતપોતાની તિથિઓ બંને સ્વર (ચંદ્ર અને સૂર્ય) ચાલે છે ત્યારે તે કલ્યાણકારી થાય છે.

શુકલપક્ષની ૧૫ (તિથિઓમાં ક્રમથી ત્રણ ત્રણ તિથિઓ ચંદ્ર અને સૂર્યની થાય છે અર્થાત્ ૫૩૦, બીજ અને ત્રીજ એ ત્રણ તિથિ ચંદ્રની છે તથા ચોથ, પાંચમ અને છઠ એ ત્રણ તિથિ સૂર્યની છે. એ રીતે પૂર્ણિમા સુધી બાકીની તિથિઓ વિષે પણ સમજવું, આમાં પણ આ બંને સ્વર (ચંદ્ર અને સૂર્ય) પોતપોતાની તિથિએ પ્રાતઃકાલે ચાલે તે શુભકારી થાય છે.

વૃશ્ચિક, સિંહ, વૃષ અને કુંભ એ ચાર રાશિ ચંદ્રસ્વરની છે. તથા એ રાશિઓ સ્થિર કાર્યમાં શ્રેષ્ઠ છે.

કર્ક, મકર, તુલ અને મેષ એ ચાર રાશિ સૂર્યસ્વરની છે અને ચરકાર્યમાં શ્રેષ્ઠ છે.

મીન, મિથુન, ધન અને કન્યા એ ચાર રાશિ સુખમનાની બંને સ્વભાવવાળી છે. આમાં કાર્યો કરવાથી હાનિ થાય છે.

ઉપરની બારે રાશિઓથી બારે મહિનાઓ પણ જાણી લેવા અર્થાત્ ઉપર લખેલ જે સંક્રાંતિ લાગે તેજ ચંદ્ર, સૂર્ય અને સુખમનાના મહિના સમજ લેવા.

જો કોઈપણ મનુષ્ય પોતાના કોઈ પણ કામને માટે પ્રશ્ન પૂછવા આવે અને આપણા સામે તથા ડાબી બાજુ અથવા તે ઉચે બેસીને પ્રશ્ન કરે અને તે સમયે આપણા ચંદ્રસ્વર ચાલતો હોય તે કહેવું કે તાં કામ સિદ્ધ થશે. જો કોઈ માણસ આપણી નીચે પાછલ કે જમણી બાજુ ઉભો રહીને પ્રશ્નકરે અને તે સમયે સૂર્યસ્વર ચાલતો હોય તે કહેવું કે તાં કામ સિદ્ધ થશે.

જો કોઈ માણસ જમણી બાજુ ઉભો રહીને પ્રશ્ન કરે અને તે સમયે આપણા સૂર્યસ્વર ચાલતો હોય તથા લગ્ન, વાર અને તિથિના સઘલા યોગ જો મલી જાય તે કહેવું કે તાં કામ નક્કી સિદ્ધ થશે.

+ જો કોઈ પ્રશ્ન કરવાવાળો જમણી બાજુ ઉભો રહીને કે બેસીને પ્રશ્ન કરે અને તે સમયે આપણા ચંદ્રસ્વર ચાલતો હોય તે સૂર્યની તિથિ અને વાર વિના તે શૂન્ય દિશાનો પ્રશ્ન સિદ્ધ થઈ શકતો નથી.

+ મંગલ, શનિ અને રવિ એ ત્રણ વાર સૂર્યના છે તથા સોમ, બુધ, ગુરુ, શુક્ર એ ચાર વાર ચંદ્રના છે.

ને કોઈ પાછળ ઉભો રહીને પ્રશ્ન કરે અને તે સમયે આપણો ચંદ્રસ્વર ચાલતો હોય તો કહી દેવું કે કાર્ય સિદ્ધ નહીં થાય.

ને કોઈ ડાબી બાજુ ઉભો રહીને પ્રશ્ન કરે તથા તે સમયે આપણો સૂર્યસ્વર ચાલતો હોય તો ચંદ્રયોગ સ્વર વિના તે કાર્ય સિદ્ધ નહીં થાય.

એ રીતે ને કોઈ આપણા સામો અથવા આપણાથી ઉંચો રહીને પ્રશ્ન કરે તથા તે સમયે આપણો સૂર્યસ્વર ચાલતો હોય તો ચંદ્રસ્વરના સર્વ યોગો મદ્યા વિના તે કાર્ય કદી સિદ્ધ નહીં થાય.

સ્વરોમાં પાંચે તત્ત્વોની ઝાળખાણ

ઉપર કહેલ ચંદ્ર અને સૂર્ય એ બંને સ્વરોમાં પાંચ તત્ત્વ ચાલે છે અને તે તત્ત્વોના રંગ, પરિમાણ, આકાર અને માપ પણ હોય છે. એ વાસ્તે સ્વરોદય વિષયમાં એ વિષય પણ જાણી લેવો આવશ્યક છે. કેમકે જે પુરુષ આ વાતના વિજ્ઞાનને બરાબર જાણે છે તેની કહેલી હકીકત અવશ્ય મલે છે. એ વાસ્તે આ વિષયનું વર્ણન જરૂરી છે.

પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ એ પાંચ તત્ત્વ છે. તેમાં પૃથ્વી અને જલનો સ્વામી ચંદ્ર છે અને અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ એ ત્રણનો સ્વામી સૂર્ય છે.

પૃથ્વીનો રંગ પીલો, જલનો રંગ સફેદ, અગ્નિનો રંગ લાલ, વાયુનો રંગ લીલો અને આકાશનો રંગ કાલો છે.

પૃથ્વી તત્ત્વ સામું ચાલે છે તથા નાકથી બાર આંગલ સુધી દૂર જાય છે અને તેના સ્વરની સાથે સમયોરસ આકાર થાય છે.

જલ તત્ત્વ નીચે ચાલે છે તથા નાકથી સોલ આંગલ સુધી દૂર જાય છે અને તેનો આકાર ચંદ્રમા જેવો ગોળ છે.

અગ્નિ તત્ત્વ ઉપર ચાલે છે તથા નાકથી ચાર આંગળ સુધી દૂર જાય છે અને તેનો ત્રિકોણ આકાર છે.

વાયુ તત્ત્વ તીરુઈ ચાલે છે તથા નાકથી આઠ આંગળ સુધી દૂર જાય છે અને તેનો આકાર ધ્વજ જેવો છે.

આકાશ તત્ત્વ નાકની અંદરજ ચાલે છે અર્થાત્ અંને સ્વરોમાં (સુખમના સ્વરમાં) ચાલે છે તથા તેનો આકાર કાંઈ નથી.

એક એક સ્વર અઠી ઘડી એકેક કલાક ચાલે છે અને એમાં આ પાંચે તત્ત્વ રાત દિવસ આ રીતે ચાલે છે. પૃથ્વી તત્ત્વ પચાસ પલ, જલ તત્ત્વ ચાલીસ પલ, અગ્નિ તત્ત્વ ત્રીશ પલ, વાયુ તત્ત્વ વીશ પલ અને આકાશ તત્ત્વ દશ પલ, એ રીતે ત્રણે નાડીઓ ઉપર કહેલાં પાંચે તત્ત્વોની સાથે રાત્રિ દિવસ પ્રકાશિત રહે છે.

પાંચે તત્ત્વોના જ્ઞાનની રીતિ

પાંચ રંગની પાંચ ગોળી અને વિચિત્ર રંગની એક ગોળી બનાવી એ છ ગોળીઓને આપણી પાસે રાખવી અને જ્યારે મનમાં ઇચ્છા થાય કે હાલ કયું તત્ત્વ છે ત્યારે આંખ મીચીને એક ગોળી લઈ લેવી. તે મનમાં ધારેલ તથા ગોળીનો રંગ એકજ જાતનો નીકળે તો તે તત્ત્વ છે એમ જાણવું.

અથવા બીજા કોઈ પુરુષને કહો કે તમે કોઈ રંગ ધારો, જ્યારે તે પોતાના મનમાં રંગ ધારે ત્યારે આપણા નાકના સ્વરમાં તત્ત્વ જોઈ લેવું તથા આપણા તત્ત્વનો વિચાર કરીને તે પુરુષનો ધારેલ રંગ બતાવવો કે તમે અમુક રંગ ધારેલ છે. જો તેણે ધારેલ રંગ ધરોબર મલી જાય તો જાણવું કે તત્ત્વ ધરોબર મલે છે.

અથવા અરીસાને આપણા હોઠની પાસે લગાડીને તેની ઉપર બલ પૂર્વક નાકનો શ્વાસ છોડવો. એ પ્રમાણે કરવાથી તે અરીસા પર જે આકારનું ચિહ્ન પડે તે આકાર પ્રથમ લખેલ તત્ત્વોના આકાર સાથે મળવો જોઈ એ. અને તે તત્ત્વના આકાર સાથે આ આકાર મલે તે તત્ત્વ તે વખતે છે એમ જાણવું.

અથવા જે અંગુડાથી જે કાનને, અંને તર્જનીથી જે આંખોને, અંને મધ્યમ આંગલીથી જે નાકનાં છિદ્રો બંધ કરીને અને અંને અનામિકા તથા કનિષ્ઠિકા આંગલીથી એટલે ચાર આંગલીથી હોઠની ઉપર નીચેથી ખૂબ દબાવીને ગુરુની બતાવેલી રીતિથી મનને બ્રહ્મમાં લઈ જવું. પછી તે જગાએ જેવું અને જે રંગનું બિંદુ માલમ પડે તે તત્ત્વ છે એમ જાણવું.

ઉપર કહેલ રીતિથી થોડા દિવસ સુધી સાધન કરવું જોઈએ. કેમકે અભ્યાસથી મનુષ્યને તત્ત્વોનું જ્ઞાન થવા લાગે છે અને તત્ત્વોનું જ્ઞાન થવાથી તે પુરુષ શુભાશુભ કાર્ય શીઘ્રતાથી જાણી શકે છે.

સ્વરમાં પ્રગટ થયેલ તત્ત્વો દ્વારા વર્ષકલ જાણવાની રીતિ

હુમણું કહ્યું કે પાંચે તત્ત્વોનું જ્ઞાન થવાથી મનુષ્ય થવાવાળાં કાર્યો જાણી શકે છે. એ નિયમને અનુસારે પાંચે તત્ત્વો દ્વારા વર્ષમાં થવાવાળું શુભાશુભ કૃણ પણ જાણી શકે છે. તે જાણવાની રીત નીચે મુજબ છે.

જે વખતે મેષની સંક્રાંતિ લાગે તે વખતે શ્વાસને રોકીને સ્વરમાં કયું તત્ત્વ ચાલે છે તે જાણવું જોઈએ. જો ચંદ્રસ્વરમાં પૃથ્વીતત્ત્વ ચાલતું હોય તો જાણી લેવું કે જમાનો બહુ શ્રેષ્ઠ થશે અર્થાત્ રાજા અને પ્રજા સુખી રહેશે. પશુઓને માટે ઘાસ વગેરે ઘણું થશે તથા રોગ અને ભય વગેરેની શાંતિ રહેશે ઇત્યાદિ.

જો તે વખતે ચંદ્રસ્વરમાં જલતત્ત્વ ચાલતું હોય તો જાણવું કે વરસાદ બહુ થશે, પૃથ્વી ઉપર અન્ન ઘણું થશે, પ્રજા સુખી રહેશે, રાજા અને પ્રજા ધર્મના માર્ગે ચાલશે, પુણ્ય, દાન, ધર્મની વૃદ્ધિ થશે સર્વ પ્રકારે સુખસંપત્તિ વધશે ઇત્યાદિ.

જો તે વખતે સૂર્યસ્વરમાં પૃથ્વી અને જલ તત્ત્વ ચાલતાં હોય તો જાણી લેવું કે કાંઈક ઓછું ફલ થશે.

જો તે વખતે બંને સ્વરોમાંથી ગમે તે સ્વરમાં અગ્નિ તત્ત્વ ચાલતું હોય તો જાણવું કે વરસાદ કમતી થશે, રોગ પીડા અધિક થશે, દુર્ભિક્ષ, થશે, દેશ ઉજડ થશે તથા પ્રજા દુઃખી થશે ઇત્યાદિ.

જો તે વખતે ગમે તે સ્વરમાં વાયુતત્ત્વ ચાલતું હોય તો જાણવું કે રાજ્યમાં કાંઈક વિગ્રહ થશે, વરસાદ થોડો થશે, જમાનો સાધારણ થશે તથા પશુઓને માટે ઘાસ-ચારો પણ થોડો થશે ઇત્યાદિ.

જો તે વખતે આકાશ તત્ત્વ ચાલતું હોય તો જાણી લેવું કે બહુ ભારી દુર્ભિક્ષ થશે તથા પશુઓ માટે ઘાસ આદિ કાંઈ પણ નહીં થાય ઇત્યાદિ.

વર્ષફલને જાણવાની બીજી રીતિ

જો ચૈત્ર સુદિ પડવાને દિવસે પ્રાતઃકાલે ચંદ્રસ્વરમાં પૃથ્વી તત્ત્વ ચાલતું હોય તો એ ફલ જાણવું કે વરસાદ બહુ થશે, જમાનો શ્રેષ્ઠ થશે, રાજ અને પ્રજામાં સુખસંચાર થશે તથા કોઈ પ્રકારનો ભય કે ઉત્પાત આ વર્ષમાં નહીં થાય ઇત્યાદિ.

જો તે દિવસે પ્રાતઃકાલે ચંદ્રસ્વરમાં જલ તત્ત્વ ચાલતું હોય તો એ ફલ જાણવું કે આ વર્ષ અતિ શ્રેષ્ઠ છે અર્થાત્ આ વર્ષમાં વરસાદ, અન્ન અને ધર્મની અતિશય વૃદ્ધિ થશે. તથા સર્વ પ્રકારે આનંદ રહેશે ઇત્યાદિ.

જો તે દિવસે પ્રાતઃકાલે સૂર્યસ્વરમાં પૃથ્વી કે જલતત્ત્વ ચાલતું હોય તો મધ્યમ ફલ જાણવું.

જો તે દિવસે પ્રાતઃકાલે ચંદ્રસ્વરમાં કે સૂર્યસ્વરમાં અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ એ ત્રણ તત્ત્વ ચાલતાં હોય તો તેનું ફલ આ પ્રમાણે સમજી લેવું કે પૂર્વે મેષ સંક્રાંતિના વિષયમાં લખાઈ ગયેલું છે તે પ્રમાણે જો સૂર્યસ્વરમાં અગ્નિ તત્ત્વ ચાલતું હોય તો જાણવું કે પ્રજામાં રોગ અને શોક થશે. દુર્ભિક્ષ પડશે તથા રાજના ચિત્તને આનંદ નહીં રહે ઇત્યાદિ.

જો સૂર્યસ્વરમાં વાયુતત્ત્વ ચાલતું હોય તો સમજવું કે રાજ્યમાં કાંઈક વિચ્છેદ થશે અને વૃષ્ટિ થોડી થશે તથા જો સૂર્યસ્વરમાં સુખમના ચાલે તો જાણવું કે પોતાનું મૃત્યુ થશે અને છત્રલંગ થશે તથા કોઈકોઈ ઠેકાણે થોડું અન્ન અને ઘાસ થશે અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે બિલકુલ નહીં થાય ઇત્યાદિ.

વર્ષફલ જાણવાની ત્રીજી રીતિ

જો માઘ સુદિ સાતમ અથવા અક્ષય તૃતીયાના પ્રાતઃકાલે ચંદ્રસ્વરમાં પૃથ્વી કે જલતત્ત્વ ચાલતું હોય તો અગાઉ કહ્યા મુજબ શ્રેષ્ઠ ફલ છે એમ જાણી લેવું.

જો તે દિને પ્રાતઃકાલે અગ્નિ આદિ ત્રણ તત્ત્વ ચાલતાં હોય તો પૂર્વે કહ્યા મુજબ નિકૃષ્ટ ફલ છે એમ જાણી લેવું.

જે તે દિને પ્રાતઃકાલે સૂર્યસ્વરમાં પૃથ્વી કે જલતત્ત્વ ચાલતું હોય તો સાધારણ ફલ જાણી લેવું.

જે તે દિને પ્રાતઃકાલે શેષ ત્રણ તત્ત્વ (અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ) ચાલતાં હોય તો તેનું ફલ પણ પૂર્વે કહ્યા મુજબ સમજી લેવું.

પાંચ તત્ત્વોમાં પ્રશ્નનો વિચાર

જે ચંદ્રસ્વરમાં પૃથ્વી તત્ત્વ કે જલતત્ત્વ ચાલતું હોય અને તે સમયે જે કોઈ કાંઈ પણ કાર્યને માટે પ્રશ્ન કરે તો કહેવું કે અવશ્ય કાર્ય સિદ્ધ થશે.

જે ચંદ્રસ્વરમાં અગ્નિ, વાયુ કે આકાશ તત્ત્વ ચાલતું હોય અને તે વખતે કોઈ પણ માણસ કાંઈ કાર્યને લીધે પ્રશ્ન કરે તો કહેવું કે કાર્ય કોઈ પણ પ્રકારે સિદ્ધ નહીં થાય.

યાદ રાખવાનું એટલું છે કે ચંદ્રસ્વરમાં જલતત્ત્વ અને પૃથ્વીતત્ત્વ સ્થિર કાર્યને માટે સારાં છે પરંતુ ચર કાર્યને માટે સારાં નથી. તથા વાયુ, અગ્નિ અને આકાશ એ ત્રણ તત્ત્વ ચર કાર્યને માટે સારાં છે; પરંતુ તે પણ સૂર્યસ્વરમાં સારાં છે, પણ ચંદ્રસ્વરમાં સારાં નથી.

જે કોઈ પુરુષ આવીને રોગીને વિષે પ્રશ્ન કરે તથા તે સમયે ચંદ્રસ્વરમાં પૃથ્વીતત્ત્વ કે જલતત્ત્વ ચાલતું હોય અને પ્રશ્ન પૂછવાવાળો પણ ચંદ્રસ્વરની (ડાબી) બાજુએ બેઠેલ હોય તો કહેવું કે રોગી નહીં મરે.

જે ચંદ્રસ્વર બંધ હોય એટલે સૂર્યસ્વર ચાલતો હોય અને પ્રશ્ન કરવાવાળો ડાબી બાજુ બેઠો હોય તો કહેવું કે કોઈ પણ પ્રકારે રોગી નહીં જીવે.

જે કોઈ પુરુષ ખાલી દિશામાં જે દિશાને સ્વર ચાલતો હોય (તે દિશા છોડીને બીજી કોઈ દિશામાં) આવીને પ્રશ્ન કરે તો કહેવું કે રોગી નહીં બચે, પણ જે ખાલી દિશાથી આવીને ભરી દિશામાં (જે દિશાને સ્વર ચાલતો હોય તે દિશામાં) બેસીને પ્રશ્ન કરે તો કહેવું કે રોગીને સાફ થઈ જશે.

જે પ્રશ્ન કરતી વખતે ચંદ્રસ્વરમાં પૃથ્વી કે જલતત્ત્વ ચાલતું હોય તો બાણુવું કે રોગીના શરીરમાં એક રોગ છે. તથા જે પ્રશ્ન કરવાના વખતે ચંદ્રસ્વરમાં અગ્નિતત્ત્વ આદિ કોઈ તત્ત્વ ચાલતું હોય તો કહેવું કે રોગીના શરીરમાં કેટલાક રોગ મિશ્રિત છે.

જે પ્રશ્ન કરતી વખતે સૂર્યસ્વરમાં અગ્નિ, વાયુ કે આકાશ તત્ત્વ ચાલતું હોય તો બાણુવું કે રોગીના શરીરમાં એક રોગ છે, પણ જે પ્રશ્ન કરતી વખતે સૂર્યસ્વરમાં પૃથ્વી કે જલતત્ત્વ ચાલતું હોય તો બાણુવું કે રોગીના શરીરમાં કેટલાક મિશ્રિત રોગ છે.

યાદ રાખવાનું કે વાયુ અને પિત્તનો સ્વામી સૂચ્ય છે, કફનો સ્વામી ચંદ્ર છે તથા સન્નિપાતનો સ્વામી સુખમના છે.

જે કોઈ પુરુષ ચાલતા સ્વરની તરફથી આવીને ચાલતા સ્વરની બાજુએ ઉભો રહીને કે બેસીને પ્રશ્ન કરે તો કહેવું કે તમારું કામ અવશ્ય સિદ્ધ થશે.

જે કોઈ પુરુષ ખાલી સ્વરની તરફથી આવીને ખાલી સ્વરની બાજુએ ઉભો રહીને કે બેસીને પ્રશ્ન કરે તો કહેવું કે તમારું કોઈ પણ કામ સિદ્ધ નહીં થાય.

જે કોઈ પુરુષ ખાલી સ્વરની તરફથી આવીને ચાલતા સ્વરની બાજુએ ઉભો રહીને કે બેસીને પ્રશ્ન કરે તો કહેવું કે તમારું કામ નિઃસંદેહ સિદ્ધ થશે.

જે કોઈ પુરુષ ચાલતા સ્વરની તરફથી આવીને ખાલી સ્વરની બાજુએ ઉભો રહીને કે બેસીને પ્રશ્ન કરે તો કહેવું કે તમારું કામ સિદ્ધ નહીં થાય.

જે ગુરુવારે વાયુતત્ત્વ, શનિવારે આકાશતત્ત્વ, બુધવારે પૃથ્વીતત્ત્વ, સોમવારે જલ તત્ત્વ તથા શુક્રવારે અગ્નિ તત્ત્વ પ્રાતઃકાલમાં ચાલે તો બાણી લેવું કે શરીરમાં કોઈ પહેલાંનો રોગ છે તે અવશ્ય મટશે.

આપણું શરીર, કુટુંબ અને ધન આદિકના વિચારની રીતિ

જે ચૈત્ર સુદિ પડવાને દિવસે પ્રાતઃકાલે ચંદ્રસ્વર ન ચાલતો હોય તો બાણુવું કે ત્રણ મહીનામાં હૃદયમાં બહુ ચિંતા અને કલેશ ઉત્પન્ન થશે.

જો ચૈત્ર સુદિ બીજને દિવસે પ્રાતઃકાલે ચંદ્રસ્વર ન ચાલતો હોય તો જાણી લેવું કે પરદેશમાં જવું પડશે અને ત્યાં અધિક દુઃખ ભોગવવું પડશે.

જો ચૈત્ર સુદિ ત્રીજને દિવસે પ્રાતઃકાલે ચંદ્રસ્વર ન ચાલતો હોય તો જાણવું કે શરીરમાં ગરમી, પિત્તજ્વર તથા રક્તવિકાર આદિકનો રોગ થશે.

એ ચૈત્ર સુદિ ચોથને દિવસે પ્રાતઃકાલે ચંદ્રસ્વર ન ચાલતો હોય તો જાણવું કે નવ મહીનામાં મૃત્યુ થશે.

જો ચૈત્ર સુદિ પાંચમને દિવસે પ્રાતઃકાલે ચંદ્રસ્વર ન ચાલતો હોય તો જાણી લેવું કે રાજ્યથી કોઈ પ્રકારની તકલીફ તથા દાંડની પ્રાપ્તિ થશે.

જો ચૈત્ર સુદિ છઠ્ઠને દિવસે પ્રાતઃકાલે ચંદ્રસ્વર ન ચાલતો હોય તો જાણવું કે આ વર્ષમાં ભાઈનું મૃત્યુ થશે.

જો ચૈત્ર સુદિ સાતમને રોજ પ્રાતઃકાલે ચંદ્રસ્વર ન ચાલતો હોય તો જાણવું કે આ વર્ષમાં પોતાની સ્ત્રી મરી જશે.

જો ચૈત્ર સુદિ આઠમને દિવસે પ્રાતઃકાલે ચંદ્રસ્વર ન ચાલતો હોય તો જાણવું કે આ વર્ષમાં કષ્ટ તથા પીડા અધિક થશે. અર્થાત્ ભાગ્ય-યોગેજ સુખની પ્રાપ્તિ થાય ઇત્યાદિ.

એ સિવાય જો ઉપર કહેલ દિવસોમાં પ્રાતઃકાલે ચંદ્રસ્વરમાં પૃથ્વી તત્ત્વ અને જલતત્ત્વ આદિ શુભ તત્ત્વ ચાલતાં હોય તો બીજું પણ શ્રેષ્ઠ ફલ જાણી લેવું.

સ્વરો દ્વારા પરદેશ ગમન વિચાર

જો પુરુષ ચંદ્રસ્વરમાં દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશામાં પરદેશ જાય તે પરદેશથી પાછો આવીને પોતાના ઘરમાં સુખ ભોગવે છે.

સૂર્યસ્વરમાં પૂર્વ અને ઉત્તર દિશા તરફ જવું તે શુભકારી છે.

ચંદ્રસ્વરમાં પૂર્વ અને ઉત્તર દિશા તરફ પરદેશ જવું તે ઠીક નથી.
સૂર્યસ્વરમાં દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશા તરફ પરદેશ જવું તે ઠીક
નથી.

ઊર્ધ્વ દિશા ચંદ્રસ્વરની છે, તે માટે ચંદ્રસ્વરમાં પર્વત આદિ
ઊર્ધ્વદિશામાં જવું સાહે છે.

પૃથ્વી નીચેના ભાગનો સ્વામી સૂર્ય છે, તે માટે સૂર્યસ્વરમાં
પૃથ્વીની નીચેના ભાગમાં જવું સાહે છે, પરંતુ સુખમના સ્વરમાં ત્યાં
જવું ઠીક નથી.

પરદેશમાં રહેલ મનુષ્યના વિષયમાં પ્રશ્ન-વિચાર

પ્રશ્ન કરતી વખતે જો સ્વરમાં જલ તત્ત્વ ચાલતું હોય તો પ્રશ્ન
કરનારને કહેવું કે તે (પરદેશમાં ગયેલ માણસ) સર્વ કાર્યો સિદ્ધ કરીને
તુરત આવશે.

જો પ્રશ્ન કરતી વખતે સ્વરમાં પૃથ્વી તત્ત્વ ચાલતું હોય તો પ્રશ્ન
કરનારને કહેવું કે તે (પરદેશમાં ગયેલ માણસ) ઠેકાણે બેઠેલ છે અને
તેને કોઈ વાતની ચિંતા નથી.

જો પ્રશ્ન કરતી વખતે વાયુ તત્ત્વ ચાલતું હોય તો પ્રશ્ન કરનારને
કહેવું કે તે (પરદેશમાં ગયેલ માણસ) તે સ્થલેથી બીજે સ્થલે ગયો
છે અને તેના હૃદયમાં ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ રહી છે.

જો પ્રશ્ન કરતી વખતે આગ્નિ તત્ત્વ ચાલતું હોય તો પ્રશ્ન કરનારને
કહેવું કે તેના (પરદેશ ગયેલ માણસના) શરીરમાં રોગ છે.

જો પ્રશ્ન કરતી વખતે સ્વરમાં આકાશ તત્ત્વ ચાલતું હોય તો
પ્રશ્ન કરનારને કહેવું કે તે (પરદેશ ગયેલ) પુરુષ મરી ગયો.

સ્વરો દ્વારા ગર્ભસંબંધી પ્રશ્ન-વિચાર

જો ચંદ્રસ્વર ચાલતો હોય તથા તે બાજુથી આવીને કોઈ પ્રશ્ન કરે
કે ગર્ભવતી સ્ત્રીને પુત્ર થશે કે પુત્રી થશે તો કહેવું કે પુત્રી થશે.

જો સૂર્યસ્વર ચાલતો હોય ને તે બાજુથી આવીને કોઈ પ્રશ્ન કરે કે ગર્ભવતી સ્ત્રીને પુત્ર થશે કે પુત્રી થશે તો કહેવું કે પુત્ર થશે.

જો સુખમના સ્વર ચાલતી વખતે કોઈ આવીને પ્રશ્ન કરે કે ગર્ભવતી સ્ત્રીને પુત્ર થશે કે પુત્રી થશે તો કહેવું કે નપુંસક જન્મશે.

જો આપણો સૂર્યસ્વર ચાલતો હોય તથા તે બાજુથી આવીને કોઈ ગર્ભ વિષે પ્રશ્ન કરે અને પ્રશ્ન કરનારનો ચંદ્રસ્વર ચાલતો હોય તો કહેવું કે પુત્ર થશે. પણ તે જીવશે નહીં.

જો આપણો તથા પ્રશ્ન કરનાર બંનેનો સૂર્યસ્વર ચાલતો હોય તો કહેવું કે પુત્ર જન્મશે અને તે ચિરંજીવી થશે.

જો આપણો ચંદ્રસ્વર ચાલતો હોય અને પ્રશ્ન કરનારનો સૂર્યસ્વર ચાલતો હોય તો કહેવું કે પુત્રી થશે, પણ તે જીવશે નહીં.

આ બન્નેનો (આપણો અને પ્રશ્ન કરનારનો) ચંદ્રસ્વર ચાલતો હોય તો કહેવું કે પુત્રી થશે તથા તે દીર્ઘાયુષી થશે.

જો સૂર્યસ્વરમાં પૃથ્વી તત્ત્વમાં તથા તે દિનને માટે કોઈ ગર્ભ સંબંધી પ્રશ્ન હોય તો કહેવું કે પુત્ર થશે તથા તે રૂપવાન, રાજ્યવાન અને સુખી થશે.

જો સૂર્ય સ્વરમાં જલતત્ત્વ ચાલતું હોય અને તેમાં કોઈ ગર્ભ સંબંધી પ્રશ્ન કરે તો કહેવું કે પુત્ર થશે તથા તે સુખી, ધનવાન અને છ રસનો ભોક્તા થશે.

જો ગર્ભ સંબંધી પ્રશ્ન કરતી વખતે ચંદ્રસ્વરમાં પૃથ્વી તત્ત્વ અને જલ તત્ત્વ ચાલતાં હોય તો કહેવું કે પુત્રી થશે તથા તે ઉપર લખ્યાં લક્ષણોવાલી થશે.

જો ગર્ભ સંબંધી પ્રશ્ન કરતી વખતે ચંદ્રસ્વરમાં અગ્નિ તત્ત્વ ચાલતું હોય તો કહેવું કે ગર્ભ પડી જશે તથા જો સંતતિ થશે તો તે જીવશે નહીં.

જો ગર્ભ સંબંધી પ્રશ્ન કરતી વખતે ચંદ્રસ્વરમાં વાયુ તત્ત્વ ચાલતું હોય તો કહેવું કે કાં તો પિંડાકૃતિ થશે અથવા ગર્ભ ગલી જશે.

જે ગર્ભ સંબંધી પ્રશ્ન કરતી વખતે સૂર્યસ્વરમાં આકાશ તત્ત્વ ચાલતું હોય તો નપુંસકની તથા ચંદ્રસ્વરમાં આકાશ તત્ત્વ ચાલતું હોય તો વંધ્યા જેવી પુત્રીની ઉત્પત્તિ કહેવી.

જે કોઈ સુખમના સ્વરમાં ગર્ભનો પ્રશ્ન કરે તો કહેવું કે જે દીકરી જન્મશે.

જે કોઈ ધંને સ્વર ચાલતી વખતે ગર્ભવિષયક પ્રશ્ન કરે તથા તે સમયે જે ચંદ્રસ્વર તેજ ચાલતો હોય તો કહી દેવું કે જે કન્યા થશે તથા જે સૂર્યસ્વર તેજ ચાલતો હોય તો કહી દેવું કે જે પુત્ર થશે.

બીજા આવશ્યક વિષયોનો વિચાર

કોઈ ઠેકાણે જવાની વખતે અથવા ઉઘમાંથી ઉડીને બીછાનાથી નીચે પગ મૂકતી વખતે જે ચંદ્રસ્વર ચાલતો હોય તથા ચંદ્રમાનોજ વાર હોય તો પહેલાં ચાર પગલાં ડાબી બાજુથી ચાલવું બેઈએ.

જે સૂર્યનો વાર હોય તથા સૂર્યસ્વર ચાલતો હોય તો ચાલતી વખતે પ્રથમ ત્રણ પગલાં દક્ષિણ પગથી ચાલવું.

જે મનુષ્ય તત્ત્વની ઓળખાણ કરી પોતાનાં સર્વ કામ કરશે તેનાં સર્વ કામ અવશ્ય સિદ્ધ થશે.

પશ્ચિમ દિશા જલ તત્ત્વરૂપ છે, દક્ષિણ દિશા પૃથ્વી તત્ત્વરૂપ છે, ઉત્તર દિશા અગ્નિ તત્ત્વરૂપ છે, પૂર્વ દિશા વાયુ તત્ત્વરૂપ છે તથા આકાશની સ્થિર દિશા છે.

જય. તુષ્ટિ, પુષ્ટિ, રતિ, ખેલવું કુદવું અને હાસ્ય એ છ અવસ્થા ચંદ્રસ્વરની છે.

જ્વર, નિદ્રા, પરિશ્રમ અને કુંપન એ ચાર અવસ્થા જ્યારે ચંદ્રસ્વરમાં વાયુ તત્ત્વ તથા અગ્નિ તત્ત્વ ચાલતાં હોય તે સમયે શરીરમાં હોય છે.

જ્યારે ચંદ્રસ્વરમાં આકાશ તત્ત્વ ચાલે છે ત્યારે આયુષ્યનો ક્ષય તથા મૃત્યુ થાય છે.

પાંચે તત્ત્વના મલવાથી ચંદ્રસ્વરની ઉપર જાણુવેલી બાર અવસ્થા થાય છે.

જો પૃથ્વી તત્ત્વ ચાલતું હોય તો જાણુવું કે પૂછનારના મનમાં મૂલની ચિંતા છે.

જો જલતત્ત્વ અને વાયુ તત્ત્વ ચાલતાં હોય તો જાણુવું કે પૂછનારના મનમાં જીવ સંબંધી ચિંતા છે. અગ્નિ તત્ત્વમાં ધાતુની ચિંતા જાણુવી.

આકાશ તત્ત્વમાં શુભ કામની ચિંતા જાણુવી.

પૃથ્વી તત્ત્વમાં બહુ પગવાલાની ચિંતા જાણુવી,

જલ અને વાયુ તત્ત્વમાં બે પગવાલાની ચિંતા જાણુવી.

અગ્નિ તત્ત્વમાં ચાર પગવાલાની ચિંતા જાણુવી.

આકાશ તત્ત્વમાં પગ વિનાના પદાર્થની ચિંતા જાણુવી.

રવિ, રાહુ, મંગલ અને શનિ એ ચાર સૂર્યસ્વરનાં પાંચે તત્ત્વનાં સ્વામી છે.

ચંદ્રસ્વરમાં પૃથ્વી તત્ત્વનો સ્વામી બુધ, જલ તત્ત્વનો સ્વામી ચંદ્ર, અગ્નિ તત્ત્વનો સ્વામી શુક્ર અને વાયુ તત્ત્વનો સ્વામી ગુરુ છે. એ વાસ્તે પોતપોતાના તત્ત્વમાં એ ગ્રહ અથવા વાર શુભ ફલદાયક થાય છે.

પૃથ્વી આદિ ચારે તત્ત્વમાં અનુક્રમે મીઠો, કષાયેલો, ખારો અને ખાટો એ ચાર રસ છે, એ વાસ્તે જે વખતે જે રસની ખાવાની ઈચ્છા થાય તે વખતે તે તત્ત્વ ચાલે છે એમ સમજવું.

અગ્નિ તત્ત્વમાં ક્રોધ, વાયુ તત્ત્વમાં ઈચ્છા તથા જલ અને પૃથ્વી તત્ત્વમાં ક્ષમા અને નમ્રતા આદિ ચતિધર્મરૂપ દશ ગુણુ ઉત્પન્ન થાય છે.

શ્રવણુ, ધનિષ્ઠા, રોહિણી, ઉત્તરાષાઢા, અભિજિત, જ્યેષ્ઠા અને અનુરાધા એ સાત નક્ષત્ર પૃથ્વી તત્ત્વનાં છે તથા શુભ ફલદાયી છે. મૂલ, ઉત્તરાભાદ્રપદ, રેવતી, આર્દ્રા પૂર્વાષાઢા, શતભિષા અને આશ્લેષા એ સાત નક્ષત્ર જલતત્ત્વનાં છે.

એ ચૈદ્ર નક્ષત્રો સ્થિર કાર્યમાં પોતપોતાના તત્ત્વના ચાલતા સમયમાં જાણવાં.

મધ્ય, પૂર્વાશ્વાદ્યુની, પૂર્વાભાદ્રપદ, સ્વાતી, કૃતિકા, ભરણી અને પુષ્ય એ સાત નક્ષત્ર અગ્નિ તત્ત્વનાં છે.

હસ્ત, વિશાખા, મૃગશિર, પુનર્વસુ, ચિત્રા, ઉત્તરાશ્વાદ્યુની અને અશ્વિની એ સાત નક્ષત્ર વાયુ તત્ત્વનાં છે.

પ્રથમ આકાશ, તેની પાછળ વાયુ, તેની પાછળ અગ્નિ, તેની પાછળ પાણી, તેની પાછળ પૃથ્વી એ ક્રમથી એક એક તત્ત્વ એકેકની પાછળ ચાલે છે.

પૃથ્વી તત્ત્વનો આધાર ગુદા, જલ તત્ત્વનો આધાર લિંગ, અગ્નિ તત્ત્વનો આધાર નેત્ર, વાયુ તત્ત્વનો આધાર નાક તથા આકાશ તત્ત્વનો આધાર કાન છે.

જે સૂર્યસ્વરમાં ભોજન કરે તથા ચંદ્રસ્વરમાં જલ પીએ અને ડાળી ખાજુ સુવે તો રોગ કદિ ન થાય.

જે ચંદ્રસ્વરમાં ભોજન કરે અને સૂર્યસ્વરમાં જલ પીએ તો તેના શરીરમાં અવશ્ય રોગ થાય.

ચંદ્રસ્વરમાં શૌચને માટે (દિશા માટે) જવું જોઈએ. સૂર્યસ્વરમાં પેશાબ કરવો જોઈએ તથા સુવું જોઈએ.

જે કોઈ પુરુષ સ્વરોનો એવો અભ્યાસ રાખે કે તેને ચંદ્રસ્વરમાં દિવસનો ઉદય હોય તથા સૂર્યસ્વરમાં રાત્રિનો ઉદય હોય તો તે પૂરી અવસ્થા ભોગવે છે. પરંતુ જે એથી વિપરીત હોય તો જાણવું કે મોત નજીક છે.

અઢી અઢી ઘડી સુધી ઝંને (સૂર્ય અને ચંદ્ર) સ્વર ચાલે છે અને તેર શ્વાસ સુધી સુખમના ચાલે છે.

જે આઠ પહોર સુધી (ચૌવીશ કલાક સુધી) સૂર્યસ્વરમાં વાયુ તત્ત્વજ ચાલતો રહે તો ત્રણ વર્ષનું આયુષ્ય જાણવું.

જો સોલ પહોર સુધી સૂર્યસ્વરજ ચાલતો રહે (ચંદ્રસ્વર આવેજ નહીં) તો જો વર્ષમાં મૃત્યુ જાણવું.

જો ત્રણ દિવસ સુધી બરાબર સૂર્યસ્વર જ ચાલતો રહે તો એક મહીનામાં મૃત્યુ જાણવું.

જો એક મહીના સુધી સૂર્યસ્વર હંમેશાં ચાલતો રહે તો જો દિવસનું આયુષ્ય જાણવું.

જો સૂર્ય, ચંદ્ર અને સુખમના એ ત્રણે સ્વર ન ચાલે અર્થાત્ મોઢેથી શ્વાસ લેવો પડે તો ચાર ઘડીમાં મૃત્યુ જાણવું.

જો આખો દિવસ ચંદ્રસ્વર ચાલે અને આખી રાત સૂર્યસ્વર ચાલે તો મોટું આયુષ્ય જાણવું.

જો આખો દિવસ સૂર્યસ્વર અને આખી રાત બરાબર ચંદ્રસ્વર ચાલે તો છ મહીનાનું આયુષ્ય જાણવું.

જો ચાર, આઠ, બાર, સોળ અથવા વીશ દિવસ રાત બરાબર ચંદ્રસ્વર ચાલતો રહે તો મોટું આયુષ્ય જાણવું.

જો ત્રણ રાતદિવસ સુધી સુખમના સ્વર ચાલતો રહે તો એક વર્ષનું આયુષ્ય જાણવું.

જો ચાર દિવસ સુધી બરાબર સુખમના સ્વર ચાલતો રહે તો છ મહીનાનું આયુષ્ય જાણવું.

शुद्धिपत्रक

पृ०	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१	१६	तीर्थ'कर आदि	आदि तीर्थ'कर
६	१६	तिथिअना	(तिथिअना
११	१४	कहां	कहा
११	१६	ते(प्रश्नकर्ता)नु	ते(प्रश्नकर्ता)नुं
१३	६	विवार	विचार
१४	२४	(४) प्रत्याहार	(४) प्रत्याहार,
१५	१	(२) पूरक,	(२) पूरक
१५	१५	निष्-ज्ञेग'	'निष्-ज्ञेग'
१६	२०	वर्णु-संचार	वर्णु-संचार
१८	२२	सुषुम्णा(सरस्वती)-	सुषुम्णा(सरस्वती) अथवा इडा(यमुना), पिगला (सरस्वती)अने सुषुम्णा(गंगा)*
१९	१/२	दशम द्वारे	दशम-द्वारे
१९	६	तामे	तामें
२०	१०	आठदृष्टि	आठदृष्टि
२१	२१	॥ १३ ॥	॥ १४ ॥
२१	२४	स्त्रीकथा,	स्त्रीकथा
२२	१	निहा	निंहा

* सरभावा :—

इडा गङ्गेति विज्ञेया, पिङ्गला यमुना नदी ।

मध्ये सरस्वती विद्यात्, प्रयागादिसमं तथा ॥

('शिवस्वरौदयः' श्लोक : ३७४)

अथवा

इडायां यमुना देवी, पिङ्गलायां सरस्वती ।

सुषुम्नायां वसेद् गङ्गा, तासां योगस्त्रिधा भवेत् ॥

सङ्गता ध्वजमूले च, विमुक्ता भ्रूवियोगतः ।

त्रिवेणीयोगः सा प्रोक्ता, तत्र स्नानं महाफलम् ॥

('पट्यङ्क-निरुपणम्;' श्लोक : १ नी टीका)

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૪	૭	અશથી	અંશથી
૨૪	૨૩	અગરુ-લઘુ	અગુરુ-લઘુ
૨૫	૬	મેદમવિ	મેદ મવિ
૨૫	૨૦	કાયા (દેહ) અને જીવ (આત્મા)	જીવ (આત્મા) અને કાયા (દેહ)
૨૬	૬	તજકાંતિ	તેજકાંતિ
૩૭	૨૪	વિનનો	વિનાનો
૪૧	૨૦	જ્યારે	જો
૪૪	૪	ચંદ્રસ્વર	ચંદ્રસ્વર
૪૪	૧૪	તો તે નો	તો તેનો
૪૭	૨	વિદન-શમન	વિદન-શમન
૪૭	૧૮	વદત,	વદત
૫૦	૨૫	'યોનિમુદ્રા'	'યોનિમુદ્રા', 'તત્ત્વોદય', 'ષણ્મુખીકરણ' વગેરે
૫૨	૨૫	ક્રૂ	ક્રૂ
૫૪	૧૮	'ધાતુ' ^૩	'ધાતુ' ^૩
૫૯	૯	પાંચ (તત્ત્વો)ના	પાંચ(તત્ત્વો)ના
૬૨	૧૭	જો તે	જો તેને
૬૩	૨૨	(પૂર્ણ)	પૂર્ણ
૬૭	૧૩	જનમે	જનમે
૬૭	૧૫	ગર્ભપાત	ગર્ભપાત
૬૭	૨૪	પ્રશ્ન	પ્રશ્ન
૬૭	૨૫	ચંદ્રસ્વરમાં	ચંદ્રસ્વરમાં
૬૭	૨૬	પહચાન	પહચાન
૬૭	૨૬	વિંચ	વિંચ
૭૦	૧૪	સંજ્ઞેપથી	સંજ્ઞેપથી
૭૩	૪	કાર્ય-સિદ્ધ	કાર્ય સિદ્ધ
૭૪	૧૩	રવી	રવિ
૭૮	૧૦	લાગલાગટ	લાગલાગટ
૭૮	૧૬	તથા	તથા
૭૮	૧૮	સુખમનમી	સુખમન મી

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭૬	૨૨	હૈયા	હૈય
૮૨	૨૧	ધર્મ	‘ધર્મ’
૮૨	૨૨	ધર્મ	‘ધર્મ’
૮૩	૩	॥૩૭૬॥	॥૩૭૬॥+
૮૪	૧૭	“આ મારુ” “આ મારુ;”	“આ મારુ”; “આ મારુ”;
૮૪	૨૨	નેઈએ.	નેઈએ—
૮૫	૨૫	નાનાં	નાના
૮૬	૧૪	અધિકા	અધિકા
૮૬	૧૭	એ ઘડી ૪૮ મિનિટમાં	એ ઘડી અથવા ૪૮ મિનિટમાં
૮૬	૧૬	આખા દિવસમાં	એક દિવસમાં
૮૬	૨૫	‘શ્વાસનો અર્થ’	‘શ્વાસ’નો અર્થ
૯૦	૨૪	અથવા કે	અથવા

+ ધર્મ, અર્થ કામ અને મોક્ષ, એવા ચાર પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવાનો સત્પુરુષોનો ઉપદેશ છે. એ ચાર પુરુષાર્થ નીચેના એ પ્રકારથી સમજવામાં આવ્યા છે :-

૧. ધર્મ વસ્તુના સ્વભાવને ‘ધર્મ’ કહેવામાં આવ્યો છે.
૨. જડ-ચૈતન્ય સંબંધીના વિચારોને ‘અર્થ’ કહ્યો છે.
૩. ચિત્તનિરોધને ‘કામ’.
૪. સર્વબંધનથી મુક્ત થવું તે ‘મોક્ષ’.

— એ પ્રકારે સર્વસંગપરિત્યાગીની અપેક્ષાથી ઠરી શકે છે.

સામાન્ય રીતે નીચે પ્રમાણે :—

ધર્મ—સંસારમાં અધોગતિમાં પડતો અટકાવી ધારી રાખનાર તે ધર્મ.

અર્થ—વૈભવ-લક્ષ્મી, ઉપજીવનમાં સંસારિક સાધન.

કામ—નિયમિત રીતે સ્ત્રીપરિચય.

મોક્ષ—સર્વ બંધનથી મુક્તિ તે ‘મોક્ષ’.

(‘શ્રીમદ્ રાજસંદ્ર’; ખંડ-૨, આધ્યાત્મિક-તત્ત્વજ્ઞાન, યુજરાતી લિપિની આવૃત્તિ ૩ જી, પૃષ્ઠ : ૯૯ - ૧૦૦).

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
८०	२६	शस्त्रशास्त्रना	शस्त्रास्त्रना
८१	११	भोगवतां	भोगवतां
८२	५/६	रुच्यक-प्रदेश'थी	'रुच्यक-प्रदेश'थी
८२	८	अण'पा-स्मरण	'अण'पा-स्मरण'
८२	२२	तेम	तेम तेम
८३	१६	करे अने	करीने
८३	१६	प्रेम	'प्रेम'
८३	१६	वधार.	वधारे.
८४	१	यदानंद	यिदानंद
८४	१८	॥४२९॥	॥४२९॥*
८५	१५	अर्थात् आंटा छे	अर्थात् अही आंटा छे
८६	१४	धंगला	धंगला
८६	१५	नासिना	नासिकानां
८६	१५	नसकोरांमां	नसकोरांमां
८६	१६	सुपुग्णा'	'सुपुग्णा'
८६	१७	दक्षिण,	दक्षिण
८६	२३	'यशस्विनी,	'यशस्विनी'
८६	२३/२४	'अलंभुषा', छे	'अलंभुषा' छे,
८६	२५	मुण्य	(मुण्य
१००	१०	पाठांतर	पाठांतर -
१००	११	चित	चित्त

* सरभावा :-

(१) 'उच्छ्वासे चैव निःश्वासे, हंस इत्यक्षरद्वयम् ।' धल्यादि

(२) सःकारेण बहिर्याति, हंकारेण विशेत् पुनः ।'

(विशेष रूप्ठीकरण आटे णुओ :- विश्वनाथकृता-'पट्यकविवृत्तिः').

अथवा

(३) हकारो निर्गमे प्रोक्तः, सकारेण प्रवेशनम् ।

('शिव स्वरोदय'; श्लोक : ५१).

स्वरोद्दय ज्ञान

॥ ॐ ह्रीं श्रीं अह्मं नमः ॥

श्री चिदानंद महाशय कृत स्वरोदय ज्ञान

भंगदायराय

(तीर्थंकर-वंदना)

[छप्पय]

नमो आदि अरिहंत, देव देवनपति राया ।
जास चरण अवलंब, गणाधिप गुण निज पाया ॥
धनुष पंचशत मान, सप्त कर परिमित काया ।
वृषभ आदि अरु अंत, मृगाधिप चरण सुहाया ॥
आदि अंत युत मध्य, जिन चोवीस इम ध्याइये ।
चिदानंद तस ध्यानथी, अविचल लीला पाइये ॥ १ ॥

जे (सर्व) देवो तथा देवोना स्वामी-धन्द्रोना राज छे अर्थात् देव-
देवेन्द्र-पूज्य छे तथा जेनां यरणोना अवलंबन वडे गणधर लगवंतो
पण पोताना गुणो प्राप्त करे छे - तेवा अरिहुत लगवंतोने सर्वप्रथम
नमस्कार थाओ. तीर्थंकर आदि श्री ऋषभदेव, जेनी काया पांचसो धनुषना

માનવાળી છે અને જેના ચરણમાં વૃષભનું લાંછન છે તેનું તથા અંતિમ તીર્થ"કર શ્રી વર્ધમાન સ્વામી, જેની કાયા સાત હાથના માનવાળી છે અને જેના ચરણમાં સિંહનું લાંછન છે તેનું - એટલે કે આદિ તથા અંત્યથી યુક્ત મધ્યવર્તી સહિત - એવા ચોવીસેય તીર્થ"કરોનું આ પ્રકારે (અંથના આરંભમાં) ધ્યાન કરીએ છીએ. (અંથકાર) શ્રી ચિદાનંદ કહે છે કે તેમના ધ્યાનથી અવિચલ લીલા અર્થાત્ મોક્ષનું શાશ્વત સુખ પામીએ. (૧)

(સરસ્વતી-વંદના)

[છપ્પય]

ઇક કર વીળા ધરત, ઇક કર પુસ્તક છાજે ।
 ચંદવદન સુકુમાલ, માલ જસ તિલક વિરાજે ॥
 હાર મુકુટ કેયૂર, ચરણ નૂપુરધુનિ વાજે ।
 અદ્ભુત રૂપ સ્વરૂપ, નિરખ મન રંભા લાજે ॥
 લીલાયમાન ગજગમની નિત, બ્રહ્મસુતા ચિત્ત ધ્યાઇયે ।
 ચિદાનંદ તસ ધ્યાનથી, અવિચલ લીલા પાઇયે ॥ ૨ ॥

જેણે એક હાથમાં વીણા ધારણ કરેલી છે અને જેના એક હાથમાં પુસ્તક શોભે છે, જેનું વદન ચન્દ્ર જેવું સૌમ્ય છે તથા જેના લલાટમાં તિલક વિરાજે છે, જેનો દેહ હાર, મુકુટ અને કેયૂરથી અલંકૃત છે અને જેનાં ચરણમાં નૂપુર અંકાર કરી રહ્યાં છે, જેનું આવું અદ્ભુત રૂપ તથા આકૃતિ જોઈને રંભા પણ મનમાં લલિત થઈ જાય છે - એવી લીલાયમાન ગજગમિની બ્રહ્મસુતા (બ્રાહ્મી) - શ્રીસરસ્વતીનું નિત્ય ચિત્તમાં ધ્યાન ધરીએ. શ્રી ચિદાનંદ કહે છે કે તેના ધ્યાનથી મોક્ષનું શાશ્વત સુખ પામીએ. (૨)

[દોહા]

ઉદધિસુતા સુત તાસ રિપુ, વાહન સંસ્થિત બાલ ।
 બાલ જાણી નિજ દીજિણ, વચન વિલાસ રસાલ ॥ ૩ ॥

ઉદધિ-સુતા જે લક્ષ્મી, તેનો પુત્ર જે પ્રહુમ્ન, તેનો શત્રુ જે કાતિકેય, તેનું વાહન જે મયૂર, તેના પર રહેલી હે બાલે! સરસ્વતિ! મને (ચિદાનંદને) પોતાનો બાળક જાણી રસવાણો વચન-વિલાસ આપો. (૩)

(સિદ્ધ-વંદના)

[દોહા]

અજ અવિનાશી અકલ જે, નિરંકાર નિરધાર ।

નિર્મલં નિર્ભય જે સદા, તાસ ભક્તિ ચિત્ત ધાર ॥ ૪ ॥

સિદ્ધ ભગવંતો કે જેમને પુનર્જન્મ નહીં હોવાથી જેઓ અજ કહેવાય છે, વિનાશ નહીં હોવાથી જેઓ અવિનાશી કહેવાય છે, જેમનું સ્વરૂપ સમભવી શકાય તેવું (આકલન કરાય તેવું) નહીં હોવાથી જેઓ અકલ કહેવાય છે, જેઓ જ્યોતિ-સ્વરૂપ હોવાથી નિરાકાર કહેવાય છે, જેઓ નિરંજન હોવાથી નિર્મલ કહેવાય છે અને જેઓ સદાય ભયરહિત હોવાથી નિર્ભય કહેવાય છે - તેઓની ભક્તિ દૃઢતાપૂર્વક ચિત્તમાં ધારણ કરીને; (૪)

જન્મ જરા જાકું નહીં, નહીં સોગ સંતાપ ।

સાદિ અનંતી સ્થિતિ^૧ કરી, સ્થિતિવંધન^૨ રુચિ કાપ ॥ ૫ ॥

જેઓને જન્મ, જરા, શોક અને સંતાપ નથી, જેમની સ્થિતિની આદિ છે પણ અંત નથી તથા જેઓએ કર્મના 'સ્થિતિવંધ'ની રુચિ કાપી નાખી છે અર્થાત્ જેઓએ કર્મના 'સ્થિતિવંધ'ના કારણુને સમૂળ નાશ કર્યો છે; (૫)

તીજે અંશ રહિત શુચિ, ચરમ પિંડ અવગાહ ।

એક સમે સમશ્રેણિ^૩, અચલ થયો શિવનાહ ॥ ૬ ॥

જેઓની અવગાહના પવિત્ર એવા ચરમ દેહુથી ત્રીજા અંશે ન્યૂન પરિમાણવાળી છે, જેઓ એક સમયમાં સમશ્રેણિથી લોકના અગ્રભાગે જઈ અચલ બનીને મોક્ષપદના નાથ થયા છે; (૬)

સમ અરુ વિષમપણે કરી, ગુણ પર્યાય અનંત ।

એક એક પરદેશમેં, શક્તિ સુજગ મહંત ॥ ૭ ॥

૧ નિર્મમ । ૨ યિતિ । ૩ યિતિ વંધન ।

જેઓ સમ અને વિષમપણે કરી, અનંતા ગુણ અને અનંતા પર્યાયવાળા છે અને જેઓના પ્રત્યેક આત્મ-પ્રદેશમાં મહાન શક્તિ જાગ્રત થયેલી છે; (૭)

રૂપાતીત વ્યતીતમલ, પૂર્ણાંદી ર્સ ।

ચિદાનંદ તાકું નમત, વિનય સહિત નિજ સીસ ॥ ૮ ॥

જેઓ રૂપાતીત (અરૂપી) છે, જેઓનો (કર્મરૂપી) મલ આટ્યો ગયો છે, જેઓ પૂર્ણ આનંદવાળા સિદ્ધ - ભગવંત છે તેઓને હું - ચિદાનંદ વિનય સહિત પાતાનું મસ્તક નમાવું છું (૮)

કાલજ્ઞાનાદિક થકી, લહી આગમ અનુમાન ।

ગુરુ કિરપા કરી કહત હૂં, શુચિ સ્વરોદય જ્ઞાન ॥ ૯ ॥

અને કાલજ્ઞાનાદિ (એટલે કે કાલ, વર્ણ, માન, આકાર અને ફલનાં જ્ઞાન)થી આગમનું (શાસ્ત્રનું) અનુમાન લઈને (કરીને) ગુરુ-કૃપાથી પવિત્ર એવું (અર્થાત્ શુભ કરે તેવું) 'સ્વરોદય જ્ઞાન' કહું છું. (૯)

સ્વરનો ઉદય

સ્વરકા ઉદય પિછાળીએ, અતિહી થિર ચિત્ત ધાર ।

તાર્થી શુભાશુભ કીજિએ, ભાવી વસ્તુ વિચાર ॥ ૧૦ ॥

(પ્રથમ) ચિત્તને અત્યંત સ્થિર કરીને જો સ્વરનો (પ્રાણનો) ઉદય જાણવામાં આવે તો તેના વડે ભવિષ્યની શુભાશુભ વસ્તુનો વિચાર કરાય. (૧૦)

નાડી-વિચાર

નાડી તો તનમેં ઘણી, પળ ચૌવીશ પ્રધાન ।

તિનમેં દસેં ફુનિ તાહુમેં, તીન અધિક કર જાન ॥ ૧૧ ॥

શરીરમાં નાડીઓ તો ઘણી (૭૨,૦૦૦) છે પણ તેમાં ચોવીસ નાડી મુખ્ય છે. તેમાં પણ દશ નાડીની પ્રધાનતા છે* અને તેમાંય વળી ત્રણ નાડી વિશેષ પ્રધાન સમજવી. (૧૧)

૧ નવ ।

* નાડીઓનાં નામ, સ્થાન વગેરે માટે આ ગ્રંથમાં જ જુઓ :-
પદ્ય-ક્રમાંક : ૪૩૧ થી ૪૪૧.

ઇંગલા પિંગલા સુખમના, યે તીનૂંકે નામં ।

ભિન્ન ભિન્ન અવ કહત હૂં, તાકે ગુણ અરુ ધામ ॥ ૧૨ ॥

એ ત્રણ નાડીનાં નામ — ઇંગલા(ઇડા), પિંગલા અને સુધુમ્ણા છે. એ ત્રણેનાં જુદાં જુદાં ગુણ અને સ્થાન હવે હું કહું છું. (૧૨)

નાડીના ગુણ તથા ધામ

મૃકુટી ચક્રસું હોત હૈ, સ્વાસાકો પરકાસ ।

વંકનાલકે ઢિગ થઈ, નામી કરત નિવાસ ॥ ૧૩ ॥

બ્રૂકુટિ-ચક્ર(આસાચક્ર)થી શ્વાસનો ઉદ્ભવ થાય છે અને તે વંકનાલ(અગ્નનાડી)માંથી પસાર થઈ નાભિમાં નિવાસ કરે છે. (૧૩)

નામીતેં ફુનિ સંચરત, ઇંગલા પિંગલા ધામ ।

દક્ષણ દિશ હેં પિંગલા, ઇંગલા નાડી વામ ॥ ૧૪ ॥

તે શ્વાસ નાભિથી પાછો ઇંગલા(ઇડા) અને પિંગલાનાં સ્થાનમાં સંચાર કરે છે. જમણી તરફની નાડી પિંગલા છે અને ડાબી તરફની નાડી તે ઇંગલા(ઇડા) છે. (૧૪)

ઈણ દોડંકે મધ્યમેં, સુખમન નાડી જોય ।

સુખમનકે પરકાસમેં, સ્વર ફુનિ ચાલત દોય ॥ ૧૫ ॥

આ બંનેની મધ્યમાં સુધુમ્ણા નાડી છે. સુધુમ્ણાના ઉદય વખતે બંને નસકોરામાંથી સ્વર(શ્વાસ) ચાલતો હોય છે. (૧૫)

સ્વરોદયની વ્યાખ્યા

હાવા સ્વર જબ ચલત હેં, ચંદ ઉદય તબ જાન ।

જબ સ્વર ચાલત જીમણો, ઉદય હોત તબ માન ॥ ૧૬ ॥

જ્યારે ડાબો સ્વર ચાલતો હોય ત્યારે ચન્દ્રનાડીનો ઉદય બાણવો અને જ્યારે જમણો સ્વર ચાલતો હોય ત્યારે સૂર્યનાડીનો ઉદય બાણવો. (૧૬)

સ્વરોનાં કાર્ય

સૌમ્ય કાજકૂં શુભ શશિ, કૂર કામકૂં સૂર ।

ઇણિ વિધિ લખ કારજ કરત, પામે સુખ ભરપૂર ॥ ૧૭ ॥

સૌમ્ય(શીતલ અને સ્થિર)કાર્ય માટે ચન્દ્રનાડી શુભ છે અને કૂર (તથા ચર)કાર્યો માટે સૂર્યનાડી શુભ છે - આ રીતે નાડીચાર (નાડી-સંચાર) ઓળખીને કાર્ય કરે તો અત્યંત સુખ પામે. (૧૭)

દોડું સ્વર સમ સંચરે, તવ સુખમન પહિચાંન ।

તામેં કોડું કારજ કરત, અવસ હોય કહૂ હાંન ॥ ૧૮ ॥

અંને સ્વર બ્યારે સરખા ચાલે ત્યારે સુધુમ્બા નાડી બાણુવી. તે નાડીમાં કોઈ પણ કાર્ય કરવાથી અવશ્ય કાંઈક હાન થાય છે. (૧૮)

ચંદ્ર ચલત કીજે સદા, થિર કારજ સ્વર માલ ।

ચર કારજ સૂરજ ચલત, સિદ્ધ હોય તતકાલ ॥ ૧૯ ॥

સ્વર બેઈને ચન્દ્રસ્વર ચાલતાં હુમેશાં સ્થિર કાર્યો કરવાથી અને સૂર્યસ્વર ચાલતાં ચર કાર્યો કરવાથી તે કાર્યો તતકાલ સિદ્ધ થાય છે. (૧૯)

પક્ષના સ્વામી તથા તિથિના ભાગ ગણવાની રીત

કૃષ્ણપક્ષ સ્વામી રવિ, શુક્રપક્ષ પતિ ચંદ ।

તિથિભાગ ઇનકા લહી, કારજ કરત આનંદ ॥ ૨૦ ॥

કૃષ્ણપક્ષનો સ્વામી સૂર્ય છે અને શુક્રપક્ષનો સ્વામી ચન્દ્ર છે, તેથી (નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણે) આ તિથિઓના ભાગ કરી, કાર્ય કરવાથી આનંદ થાય છે. (૨૦)

કૃષ્ણપક્ષકી ત્રીન તિથિ, પ્રથમ રવિકી જાંન ।

ત્રીન શશિકી ફુનિ રવિ, ઇણ અનુક્રમ પહિચાંન ॥ ૨૧ ॥

કૃષ્ણપક્ષની પ્રથમ ત્રણ તિથિઓ સૂર્યની બાણુવી, તે પછીની ત્રણ ચન્દ્રની, ફરી ત્રણ સૂર્યની - આ અનુક્રમથી બાકીની તિથિઓ બાણુવી. (૨૧)

શુક્રપક્ષકી ત્રીન તિથિ, ચંદ તળી કહી મીત ।

ફુન રવિ ફુન શશિ ફુન રવિ, શશિ ગિળવાકી રીત ॥ ૨૨ ॥

હે મિત્ર! શુકલપક્ષની (પ્રથમ) ત્રણ તિથિઓ ચન્દ્રની છે, તે પછીની ત્રણ સૂર્યની, પછીની ત્રણ ચન્દ્રની, પછીની ત્રણ સૂર્યની (અને પછીની છેલ્લી ત્રણ ચન્દ્રની) છે - આ ગણવાની રીત છે. (૨૨)

વાર, નક્ષત્ર, રાશિ-વર્ગિત-દિન

[છપ્પય]

મંગલ શનિ આદિત્ય, વાર સ્વામી રવિ જાણો ।

સુરગુરુ બુધ અરુ સોમ, શુક્ર પતિ ચંદ વચ્ચાણો ॥

ઇળવિધિ સ્વરે તિથિ વાર, મિન્ન કર નક્ષત્ર પિછાણો ।

શુભ કારિજકૂં યોગ્ય, સકલ ઇળવિધિ મન આણો ॥

નિરગમ સુરગમ વિધ, ભાવ ઇળવિધકે^૨ લલ્લો* ।

તત્ત્વ તળો પરકાશ, સુધારસ ઇમ ચલ્લો^૩ ॥ ૨૩ ॥

મંગલ, શનિ અને રવિ - આ ત્રણ વારનો સ્વામી સૂર્ય છે; ગુરુ, બુધ, સોમ અને શુક્ર - આ ચાર વારનો સ્વામી ચન્દ્ર છે. આ પ્રમાણે સ્વર, તિથિ, વાર તથા નક્ષત્રને પૃથક્-પૃથક્ જાણો અને શુભ - કાર્યો માટે

૧ સ્વ સ્વ V । ૨ ઇળકે । ૩ ચાલ્લો V ।

* ૧. સગુણસ્વર - નાસિકાના છિદ્રમાં પ્રવેશતો સ્વર.

૨. નિર્ગુણસ્વર - નાસિકાના છિદ્રમાંથી બહાર નીકળતો સ્વર.

૩. ઉદયસ્વર - નાસિકાના એક છિદ્રમાંથી બહાર પડતે બીજા છિદ્રમાં નવો શરૂ થતો સ્વર.

૪. અસ્તસ્વર - નાસિકાના એક છિદ્રમાંથી બીજા છિદ્રમાં બહાર પડતે વિરામ પામતો સ્વર.

સ્વરની 'સગુણ' અને 'ઉદય' અવસ્થા હોય તો કાર્ય-સિદ્ધિ થાય અને બીજા સ્વરની 'નિર્ગુણ' અને 'અસ્ત' અવસ્થા હોય તો કાર્ય-હાનિ થાય.

योग्य षष्ठा (योगो) मनमां लावो. ओ ७ रीते निर्गुणस्वर अने सगुण-
स्वरना आ प्रकारना विविध लावो नष्टो अने (पृथ्व्यादि) तत्त्वोना
प्रकाशरूप 'सुधारस' ने ओ रीते आपो. (२३)

[दोहा]

कृष्णपक्ष एकम दिने, प्रातः सूर जो होय ।

तो ते पक्ष प्रवीण नर, आनंदकारी जोय ॥ २४ ॥

कृष्णपक्षनी ओकमना द्विसे प्रातःकालमां (सूर्योद्देश्य समये) ने
सूर्यस्वर होय तो ते पक्ष, कुशण मनुष्य माटे आनंदकारी वीते छे. (२४)

शुक्लपक्षके आदि दिन, जो शशि स्वर उद्योत ।

तो ते पक्ष विचारीण, सुखदायक अति होत ॥ २५ ॥

शुक्लपक्षना प्रथम द्विसे (प्रातःकालमां) ने अन्द्रस्वर आले तो
ते पक्ष अत्यंत सुखदायक थाय - अेम विचारवुं. (२५)

चंद्रतिथिमें चंद्र स्वर, सूरतिथि वहे सूर ।

कायामें पुष्टि करे, सुख आपत भरपूर ॥ २६ ॥

(सूर्योद्देश्य समये) अन्द्रस्वरनी तिथिमां ने अन्द्रस्वर आले अने
सूर्यस्वरनी तिथिमां ने सूर्यस्वर आले तो कायानी पुष्टि करे अने
भरपूर सुख आपे. (२६)

चंद्रतिथिमें आय जो, भानु करत प्रकाश ।

तो कलेश पीडा हुवे, किंचित वित्त विनाश ॥ २७ ॥

(सूर्योद्देश्य समये) अन्द्रस्वरनी तिथिमां ने सूर्यस्वर आले तो
कलेश तथा पीडा थाय अने कुंठक धननो नाश पणु थाय. (२७)

सूरजतिथि पडिवा दिने, चले चंद्र स्वर भोर ।

पीड कलह नृप भय करे, चित्त चंचल चिहं ओर ॥ २८ ॥

(सूर्योद्देश्य समये) सूर्यनी तिथि(कृष्णपक्षना) पडवाना द्विसे ने
अन्द्रस्वर आले तो पीडा, कलह तथा शमथी लय करनास थाय अने आरे
तरुथी चित्तनी अंचलताना प्रसंगे समर्थ. (२८)

दोउं पक्ष पडिवा दिने, सुखमन स्वर जो होय ।

लाभ हाण सामान्यथी, ते निहचे करी जोय ॥ २९ ॥

अंने पक्षना पडवाना दिवसे (प्रातःकालां - सूर्योद्देश्य समये) जे मुषुभणुस्वर आले तो (समान प्रकारे) लाभ-हानि अंने थाय - जेभ नक्की जाणवुं. (२९)

वृश्चिक सिंह वृष कुंभ पुन, शशि स्वरनी ए राश ।

चंद्रजोग इणके मिलत, शुभ कारज परकाश ॥ ३० ॥

वृश्चिक, सिंह, वृषल अने कुंभ - आ (आर) राशिजो अन्द्रस्वरनी छे. आ राशिमां अन्द्रस्वरनो योग भणतो होय तो शुभ कार्योना प्रकाश थाय. (३०)

कर्क मकर तुल मेष पुन, चर राशि ए चार ।

रवि संग ए संचरत, चर काजे सुखकार ॥ ३१ ॥

कर्क, मकर, तुला अने मेष - आ (आर) चर राशिजो छे. जे आ राशिमां साथे सूर्यस्वरनो योग होय तो अरकार्यमां जे सुख करनार थाय. (३१)

मीन मिथुन धन कन्यका, द्विस्वभाव ए जान ।

सुखमन स्वरसुं मिलत है, काज करत होय हान ॥ ३२ ॥

मीन, मिथुन, धन अने कन्या - आ (आर) द्विस्वभाव राशिजो जाणवी. जे आ राशिमां मुषुभणुस्वर आलतो होय तो कार्य करतं अवश्य हानि ज थाय. (३२)

ससि सूरजके मास इम, भिन्न भिन्न करी ए जाण ।

राशि वर्गित दिन थकी, अधिक भेद मन आण* ॥ ३३ ॥

अन्द्र अने सूर्यना मास - आ रीते जुदा जुदा करीने जाणो अने तेना विशेष भेदो ३६० थाय छे - ते मनमां धारणु करो. (३३)

* १२ मास अने १२ राशिने गुणतां १२ तो वर्ग १४४ थाय; तेने जेक राशिमां अन्द्र राा दिवस रहतेतो हावाथी राा थी गुणतां तेना विशेष भेदो $१४४ \times २१ = ३००$ थाय.

प्रश्नकरणा - स्वरोदय ज्ञान

प्रश्न करणकू कोउ नर, आवत हिरदे धार ।

पृच्छक' नरनी' दिशि तणो, निर्णय कहुं विचार ॥ ३४ ॥

प्रश्न पूछवा भाटे कोउ भाषुस हृदयमां प्रश्न धारीने आवे
त्यारे प्रश्नकर्तांनी दिशा परथी थतो। निर्णय हुं विचारपूर्वक कहुं छुं. (३४)

सनमुख डावी ऊर्ध्व दिशि, रही प्रश्न करे कोय ।

चंद्रजोग हे ता समे, तो कारिज सिद्धि होय ॥ ३५ ॥

(उत्तरदातानी) सामे, डावी तरङ्ग या तो उपरनी दिशा तरङ्ग रही
कोउ प्रश्न करे अने ते वषते 'चन्द्रजोग' होय (अर्थात् उत्तरदातानो
चन्द्रस्वर आसतो होय तथा चन्द्रस्वरना लग्न, वार, तिथि आदिनो योग
भगतो होय) तो (प्रश्नकर्तानुं) कार्य सिद्ध थाय. (३५)

नीचे पीछे जमणो^३, जो कोइ पूछे आय ।

भानुजोग स्वर होय तो, तस कारज हो जाय ॥ ३६ ॥

(उत्तरदातानी) नीचे, पाछण के जमणी तरङ्ग रहीने जे कोउ
आगतुक प्रश्न पूछे अने ते वषते 'सूर्यजोग' होय (अर्थात् उत्तरदातानो
सूर्यस्वर आसतो होय तथा सूर्यस्वरना लग्न, वार, तिथि आदिनो योग
(भगतो होय) तो पण ते (प्रश्नकर्तानुं) कार्य सिद्ध थाय. (३६)

पूछे दक्षिण भुज रही, सूरज स्वरमें वात ।

लगन वार तिथि जोग मिली, सिद्ध कार्य^४ अवदात ॥ ३७ ॥

(उत्तरदाताना) जमणा हाथ तरङ्ग उलो रही, (उत्तरदातानो) सूर्य-
स्वर आसती वषते जे कोउ वात पूछे अने ते वषते जे लग्न, वार,
तिथिनो योग भगतो होय (अर्थात् सूर्यस्वरनुं लग्न, सूर्यस्वरनो वार
अने सूर्यस्वरनी तिथि होय) तो (प्रश्नकर्तानुं) कार्य सारी रीते सिद्ध
थाय छे. (३७)

वाम भाग रही जो कहे, प्रश्न तणो परसंग ।

शशि स्वर जो पूरण हुवे, तो तस काज अभंग ॥ ३८ ॥

१ प्रछनि V । २ करनी V । ३ जीमणो । ४ काज V ।

(उत्तरदाताना) उष्ण भाग तरङ्ग रही जे कोष्ठ प्रश्न करे अने ते वधते उत्तरदातानो अन्द्रस्वर पूष्ण होय (अष्टमे के लग्न, वार, तिथिना अथा योगो भणता होय) तो ते(प्रश्नकर्ता)नुं कार्य अलंग छे (अर्थात् पूष्ण थशे) - अम कडेवुं. (३८)

पूछे दक्षण कर रही, शशि स्वरमें जो कोय ।

रवि तत्त्व तिथ वार बिन, तस कारज नवि होय ॥ ३९ ॥

(उत्तरदाताना) ऋमणुा हाथ तरङ्ग जिलो रही कोष्ठ प्रश्न करे त्यारे (उत्तरदातानो) अन्द्रस्वर आलतो होय अने ते वधते सूर्यनां तत्त्व, तिथि अने वारनो योग न होय तो कडेवुं के ते(प्रश्नकर्ता)नुं कार्य नही थाय. (३९)

अधो पृष्ठ पाछले रही, पृच्छकनो परिमाण ।

चंद्र चलत फल तेहनूं, पूर्व कथित पहिछाणं ॥ ४० ॥

पृच्छकनो घेरावो नीचे के पीड पाछण रहेतो होय अने त्यारे (उत्तरदातानो) अन्द्रस्वर आलतो होय तो तेनुं इण पणु पूर्वे कद्या प्रमाणे ऋ न्मणुं अर्थात् कार्य नही थाय - अम कडेवुं. (४०)

चलत सूर स्वर जीमणो, (रही) पूछे डावी ओर ।

चंद्रजोग बिन तेहनो, नवि कारिज विधि कोर ॥ ४१ ॥

(उत्तरदातानो) ऋमणुा-सूर्यस्वर आलतो होय तथा पृच्छक उष्णी तरङ्ग रहीने पूछे अने जे अन्द्रयोग न होय तो कडेवुं के ते(प्रश्नकर्ता)नु कार्य थशे ऋ नही. (४१)

सनमुख ऊर्ध्व दिशा रही, पूछे जो रवि मांहि ।

चंद्रजोग बिन तेहनूं, कारज सीजे नांहि ॥ ४२ ॥

(तेवी ऋ सीते जे कोष्ठ) सामे या उपरना भागमां रही, (उत्तरदाताना) सूर्यस्वर वधते प्रश्न करे अने अन्द्रयोग न होय तो ते(प्रश्नकर्ता)नुं कार्य पणु सिद्ध न थाय. (४२)

१ पाछो V । २ पहचान V ।

લગ્ન વાર તિથિ તત્ત્વ પુન, રાસ જોગ દિસિ શોધ ।

કારજકે અક્ષર ગિણે, હોવે સાચો વોધ ॥ ૪૩ ॥

લગ્ન, વાર, તિથિ, તત્ત્વ, રાશિ, યોગ તથા દિશાની શોધ કરીએ, પછી કાર્યના અક્ષર ગણીએ તો (તે પરથી) સત્ય યોધ થાય. (૪૩)

સમ અક્ષર સસિકૂં મલો, વિષમ માનું પરધાન ।

તિનકી સંખ્યા કરનકૂં, કહું એમ અનુમાન ॥ ૪૪ ॥

સમ અક્ષર એ ચન્દ્રસ્વરને અનુકૂળ છે, વિષમ અક્ષર સૂર્યસ્વરને માટે શ્રેષ્ઠ છે. તેની સંખ્યા કરવા માટે હું આ રીતે અનુમાન કહું છું. (૪૪)

ચાર આઠ દ્વાદશ યુગલ, ષટ દશ ચવદે^૧ જાણ ।

પોહશથી સસિ યોગ એ, મહા શુદ્ધ પહિછાઈ ॥ ૪૫ ॥

ચાર, આઠ, બાર, બે, છ, દશ, ચૌદ અને સોળ ઇત્યાદિ(સમ-અક્ષરો)થી એ 'ચન્દ્રયોગ' છે - એમ અતિ શુદ્ધ રીતે સમજ. (૪૫)

એક ત્રીન સર^૨+ સાત નવ, એકાદશ અરુ તેર ।

તિથિ^૩ સંયમ* પચવીસ પુન, રવિજોગ ઇમ હેર ॥ ૪૬ ॥

એક, ત્રણ, પાંચ, સાત, નવ, અગ્યાર, તેર, પંદર, સત્તર, પચીસ ઇત્યાદિ(વિષમ-અક્ષરો)થી એ 'રવિયોગ' છે - એમ જાણ. (૪૬)

લોકકાજ સહુ પરિહરે, ધરે સુનિહચલ ધ્યાન ।

શ્રવણ મનન ચિંતન કરત, લહત સ્વરોદય જ્ઞાન ॥ ૪૭ ॥

સઘળાં લૌકિક કાર્યોનો ત્યાગ કરે, સુનિશ્ચલપણે ધ્યાન ધરે; શ્રવણ, મનન અને ચિન્તન કરે તો તે 'સ્વરોદય જ્ઞાન' મેળવે છે. (૪૭)

૧ માન V । ૨ ચવદે V । ૩ પહિચાન V । ૪ સ્વર V ।

+ સર અર્થાત (કામદેવતાં) આણ પ છે.

° તિથિઓ ૧૫ છે.

* સંયમના ભેદ ૧૭ છે.

प्राणायाम*

अथवा प्राणायाम जे, साधे चित्त लगाय ।

ताकूं पहेली भूमिका, सिद्ध स्वरोदय थाय ॥ ४८ ॥

अथवा तो जे चित्तने ओकतान करी प्राणायाम साधे, तेने प्रथम भूमिकाइप 'स्वरोदय ज्ञान' सिद्ध थाय छे. (४८)

प्राणायाम वि वार तो, हे अति अगम अपार ।

भेद दोय तस जाणिये, निश्चे अरु व्यवहार ॥ ४९ ॥

प्राणायामने। विचार तो अतिशय अगम्य अने पार न पमाय तेवो छे. तेना जे लेह ब्राह्मण- (१) निश्चय-प्राणायाम अने (२) व्यवहार-प्राणायाम. (४९)

निहचेथी निज रूपमें, निज परिणति होय लीन ।

श्रेणीगत ज्यों संचरे, तो जोगी परवीण ॥ ५० ॥

पोताना स्वइपमां पोतानी परिणति लीन थाय-ते 'निश्चय-प्राणायाम' छे अने तेना योगे (क्षपक के उपशम) श्रेणिमां संन्यार करे तो तें योगी प्रवीण कडेवाय. (५०)

उपसम क्षपक कही जुगल, श्रेणी प्रवचन मांहि ।

तिणको काल स्वभाव वस, साधन हिवणां नांहि ॥ ५१ ॥

(१) उपशम श्रेणि अने (२) क्षपक श्रेणि- जेम जे श्रेणि शास्त्रमां कही छे; पण हुमणां काल अने स्वभावना कारण्थी तेनी साधना थई शकती नथी. (५१)

अहनिंसि ध्यान अभ्यासथी, मनथिरता जो होय ।

तो अनुभव लव आज फुनै, पावे विरला कोय ॥ ५२ ॥

* प्राणायाम : 'प्राणु' अटले के श्वास-प्रश्वासनी गति, तेना 'आयाम' अर्थात् विच्छेद के अवरोध करवे ते.

१ हमणां V । २ हु VI ।

દિવસ રાત ધ્યાનના અભ્યાસથી જો મનની સ્થિતા થાય તે
અનુભવનો બહુ જ થોડો અંશ આજે પણ કોઈક વિરલા પામે છે. (૫૨)

નિજ અનુભવ લવલેશથી, કઠિનં કર્મ હોય નાશ ।

અલ્પ ભવે ભવિ તે લહે, અવિચલપુરકો વાસ ॥ ૫૩ ॥

પોતાના અનુભવના લવલેશ(બહુ જ થોડા અંશ)થી પણ કઠિન
કર્મોનો નાશ થાય છે અને તેથી તે(અનુભવી) ભવ્યાત્મા અલ્પ-ભવમાં જ
મોક્ષપુરીમાં નિવાસ પ્રાપ્ત કરે છે. (૫૩)

વ્યવહારે યે ધ્યાનકો, ભેદ નવિ કર્હીવાય ।

મિન્ન મિન્ન કહિતાં થર્કાં, ગ્રંથ અધિક હો જાય ॥ ૫૪ ॥

વ્યવહારથી આ (પ્રાણાયામ) ધ્યાનના ભેદ કહી ન શકાય તેટલા છે,
તે બધા ભેદ જુદા જુદા કહેતાં ગ્રંથનો અત્યંત વિસ્તર થઈ જાય - ગ્રંથ
બહુ મોટો થઈ જાય. (૫૪)

નામમાત્ર અવ કહત હું, યાકો કિંચિત્ ભાવ ।

અધિક ભયિ તુમ જાણજો, ગુરુગમ તાસ લખાવે ॥ ૫૫ ॥

માટે હવે હું આનો કુંઈક ભાવાર્થ નામમાત્રથી કહું છું; બાકી એનો
અધિક વિસ્તર હું ભવ્યજનો! તમે ગુરુગમથી જાણજો. (૫૫)

અષ્ટ ભેદ હૈ જોગકે, પંચમ પ્રાણાયામ ।*

તાકે સપ્ત પ્રકાર હૈ, સકલ સિદ્ધકે ધામ ॥ ૫૬ ॥

યોગના આઠ ભેદ(અંગ) છે, તેમાં પાંચમો ભેદ પ્રાણાયામ છે અને
તેના સાત પ્રકાર છે કે જે સકલ સિદ્ધિનાં સ્થાન છે. (૫૬)

રેચક પૂરક તીસરો, કુંભક ભેદ પિછાણ ।

શાંતિક સમતા એકતા, લીન ભાવ ચિત્ત આણ ॥ ૫૭ ॥

૧ કઠિણ V । ૨ લખાય V ।

* યોગનાં આઠ અંગ :- (૧) યમ, (૨) નિયમ, (૩) આસન, (૪) પ્રત્યાહાર
(૫) પ્રાણાયામ, (૬) ધારણા, (૭) ધ્યાન અને (૮) સમાધિ- આ કૃમથી લેવામાં
આવે તો 'પ્રાણાયામ' પાંચમો આવે છે.

(१) रेचक, (२) पूरक, અને (३) त्रींजे कुंभक नामने लेह न्णु;
(४) शांतिक, (५) समता, (६) ओकता અને (७) लीन-लावने चित्तमां
आणु (ओट्टे के प्राणुयाभना आ सातेय लेहोनां स्वइपने समलु तेमां
मन लगाड). (५७)

पूरक पवन गहत सुधी, कुंभक थिरता तास ।

रेचक बाहिर संचरे, शांतिक ज्योति प्रकाश ॥ ५८ ॥

(१) पवनने अडणु करवो ते 'पूरक' छे,

(२) ते(अडणु करेला पवन)ने स्थिर करवो ते 'कुंभक' छे,

(३) (पवन) अहार नीकणे ते 'रेचक' छे,

(४) (अंदर) तेजने प्रकाशित करनासे ते 'शांतिक' छे, (५८)

समता ध्येय स्वरूपमें, तिहां सूक्ष्म उपयोग ।

गहे एकता गुण विपे, लीन भाव निज जोग ॥ ५९ ॥

(५) त्यां - ध्येयना स्वइपमां न सूक्ष्म उपयोग ते 'समता' छे,

(६) (ध्येयना) गुणुमां सूक्ष्म उपयोग थाय ते 'ओकता' छे અને

(७) (नज-लेग) अर्थात् स्व-स्वइपानुसंधान ते 'लीन-लाव'

छे. (५९)

लीन दशा व्यवहारथी, होत समाधि रूप ।

निहचेथी चेतन ए, होवे शिवपुर भूप ॥ ६० ॥

व्यवहारथी - लीन-दशा ते समाधि स्वइप छे અને निश्चयथी-(लीन-
दशा आवे तो) आ चेतन(आत्मा) भोक्षनगरीने स्वाभी अने छे. (६०)

लीन संचार - पांच वायु

स्वासाकूं अति थिर करे, ताणे नहीं लिगार ।

मूल बंध दृढ लायके, करे बीज संचार ॥ ६१ ॥

श्वासने अत्यंत स्थिर करे, नरा पणु अंचे नही, मूलबंध दृढ करीने
(पांच लीनेनो) संचार करे. (६१)

वायु पांच शरीरमें, प्राण समान अपान ।

उदान वायु चोथो कह्यो, पांचम अनिल अव्यान ॥ ६२ ॥

શરીરમાં પાંચ વાયુ છે. પ્રાણ, સમાન, અપાન, ચૈથો વાયુ ઉદાન કહ્યો છે અને પાંચમો વાયુ વ્યાન છે. (૬૨)

પ્રાણ હિયે પુન સર્વગત, તનમેં રહત સમાન ।

આધાર ચક્રગતિ જાણિયે, તીજો વાયુ અપાન ॥ ૬૩ ॥

પ્રાણ-વાયુ હૃદયમાં વસે છે, સમાન-વાયુ શરીરમાં સર્વવ્યાપી રહે છે, આધાર(મૂલાધાર)ચક્રમાં ગત કરતો ત્રીજો અપાન-વાયુ છે. (૬૩)

ઉદાન વાસહ કંઠમેં, સંધિગતિ ઇ અવ્યાન ।

પંચ વાયકે બીજ પુન, પંચ હિયે ઇમ આન ॥ ૬૪ ॥

ઉદાન-વાયુનો વાસ કંઠમાં છે અને વ્યાન-વાયુ સઘળા સાંધાઓમાં રહે છે. આ પાંચ વાયુનાં બીજો અનુક્રમે આ પ્રમાણે હૃદયમાં ધારણ કરો. (૬૪)

ऐँ पैँ रौँ ब्लौँ क्लौँ सुधी, पंच बीज परधान ।

इनके गर्भित भेदको, कहत न आवे मान ॥ ६५ ॥

ऐँ पैँ रौँ ब्लौँ क्लौँ - આ પાંચ પ્રધાન બીજો છે. આના અવાંતર ભેદોને કહેતાં પાર ન આવે. (૬૫).

पंच बीज संचारथी, अनहद धुन जे होय ।

निर्गम भेद धुनि तणो, जोगीश्वर लहे कोय ॥ ६६ ॥

પાંચે બીજોના સંચારથી જે અનહદ(અનાહત)ધ્વનિ થાય છે તે ધ્વનિ પ્રગટ થવાનો ભેદ કોઈ યોગીશ્વર જ જાણે છે. (૬૬)

वाणु-संचार - अनाहत-ध्वनि, कुंडलिनी

वरण मात्र इण बीजके, कमल कमल थित जाण ।

भिन्न भिन्न गुण तेहनो, शास्त्र थकी मन आण+ ॥ ६७ ॥

આ બીજોના (અન્ય) બધા વર્ણો પ્રત્યેક કમળ(ચક્ર)માં રહેલાં જાણો અને તેનો ભિન્ન ભિન્ન ગુણ શાસ્ત્ર થકી મનમાં સમજો. (૬૭)

१ ब्लौँ V । २ क्लौँ V ।

+ विशेष स्पष्टीकरण माटे शुभो :- ' षट्चक्रनिरूपणम् । '

સકલ સિદ્ધિ ઇળમેં વસે, સર્વ લલ્લિધે ઇળ માંહિ ।*

કેતિક આજ હૂં સંપજે, કેતિક તો અવ નાંહિ ॥ ૬૮ ॥

સઘળી સિદ્ધિઓ એમાં વસે છે તથા સઘળી લલ્લિધિઓ (પણ) એમાં (જ) વસે છે. જે પૈકી કેટલીક તો આજે પણ ઉત્પન્ન થાય છે જ્યારે કેટલીક હાલમાં ઉત્પન્ન થતી નથી. (૬૮)

વરળ નામીમેં સંચરે, સોહં શબ્દ ઉદ્યોત ।

અજપજાપ તે જાણિયે, અનુભવ ભાવ ઉદ્યોત ॥ ૬૯ ॥+

વર્ણુ(અર્થાત્ પ્રાણુસમ થયેલા મન્ત્રાક્ષરો) જ્યારે નાભિમાં સંચાર કરે છે (ત્યારે) ‘સોડહં’ શબ્દ પ્રકાશિત થાય છે અને તે અજપાજપ છે. તેનાથી અનુભવ-ભાવનો પ્રકાશ (અર્થાત્ સ્વસંવેદન) થાય છે. (૬૯)

નામીથી હિયે સંચરે, તિહાં રંકાર પ્રકાશ ।

મનથિરતા તામે હુવે, અશુભ સંકલ્પ હોયં નાશ ॥ ૭૦ ॥

(પછી વર્ણુ) નાભિથી હૃદયમાં સંચાર કરે છે (ત્યારે) ત્યાં (અગ્નિળીજ) રંકારનો પ્રકાશ થાય છે. તેમાં મનની સ્થિરતા થાય તો અશુભ-સંકલ્પોનો નાશ થાય છે. (૭૦)

૧ લલ્લળ V । ૨ વરળ V । ૩ સોડહં V । ૪ X V I

* સિદ્ધિઓ ૮ છે :- (૧) અણિમા, (૨) મહિમા, (૩) લલ્લિમા, (૪) ગરિમા, (૫) વશિતા, (૬) પ્રાકામ્ય, (૭) ધ્વશિતા અને (૮) પ્રાપ્તિ.

લલ્લિધિઓ ૨૮ છે :- (૧) આમૌષધિ, (૨) વિઘ્નૌષધિ, (૩) ખેલૌષધિ, (૪) જલૌષધિ, (૫) સર્વૌષધિ, (૬) સંલિન્નશ્રોતા, (૭) અવધિ, (૮) મન:પર્યાય, (૯) વિપુલમતિ, (૧૦) ચારણુ, (૧૧) આશિવિધ, (૧૨) કેવલ, (૧૩) ગણધર, (૧૪) પૂર્વધર, (૧૫) અરિહંત, (૧૬) અક્રવતી, (૧૭) બલદેવ, (૧૮) વાસુદેવ, (૧૯) અમૃતશ્રાવ, (૨૦) કોષ્ઠ, (૨૧) પદાનુસારી, (૨૨) ળીજલુદ્ધિ, (૨૩) તેજ્ને-લેશયા, (૨૪) આહારક, (૨૫) શીતલેશયા, (૨૬) વૈક્રિય, (૨૭) અક્ષીણમહાનસ અને (૨૮) પુલાક.

+ અજપાજપ, અનાહતનાદ, સોડહં ધત્યાદિના વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ માટે જુઓ: ‘યોગશાસ્ત્ર - અષ્ટમ પ્રકાશનું સવિસ્તર વિવરણ, [વિભાગ-૧].’

સુરતહોરં લાવે ગગન, તિરવેળી* કર વાસ ।

તિહાં અનહદ ધુનિ ઉપજે, થિર જોતી પરકાસ× ॥ ૭૧ ॥

સુરતહોર(અર્થાત્ સુષુમ્ણાવાહી પ્રાણુ-પ્રવાહ - કુંડલિની-શક્તિ)ને ત્રિવેળી(આજ્ઞાચક્ર)માં સ્થિર કરી, ગગન(બ્રહ્મરંધ્ર)માં લાવવામાં આવે તો ત્યાં (અર્થાત્ 'આજ્ઞાચક્ર' અને 'બ્રહ્મરંધ્ર'માં ક્રમશઃ) અનાહત-ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્થિર-ન્યોતિનો પ્રકાશ દેખાય છે. (૭૧)

[ચોપાઈ]

અનહદ અધિષ્ઠાય જે દેવે, થિર ચિત્ત દેશ કરે તસુ સેવે ।

ઋદ્ધિ અનેક પ્રકાર દેશાવે, અદ્ભુત રૂપ દૃષ્ટ તસ આવે ॥ ૭૨ ॥

અનાહત - અધિષ્ઠાયક એ દેવ છે, તેને સ્થિર ચિત્ત કરીને દેખે અને તેની સેવા કરે તો તે અનેક પ્રકારની ઋદ્ધિ દેખાડે છે અને તેનું અદ્ભુત રૂપ પણ (સાધકની) દૃષ્ટિમાં આવે છે. (૭૨)

ઋદ્ધિ દેશ નવિ ચિત્ત ચલાવે, જ્ઞાન સમાધિ તે નર પાવે ।

વેદભેદ+ સમાધિ કહીયે, ગુરુગમ લક્ષ તેહનો લહીયે ॥ ૭૩ ॥

એ ઋદ્ધિ દેખીને ચિત્તને ચલિત ન કરે (અર્થાત્ તેના મોહમાં પડે નહીં) તે મનુષ્ય 'જ્ઞાન-સમાધિ' પામે છે. સમાધિના ચાર ભેદ કહ્યા છે, તેને ઉદ્દેશ ગુરુગમથી જાણીએ. (૭૩)

નામી પાસ હે કુંડલિ નાહી, બંકનાલ હે તાસ પિછાહી ।

દશમ દ્વારકા મારગ સોહ, ઊલટ વાટ પાવે નહીં^૧ કોહ ॥૭૪॥

૧ સુરત હોલ V । ૨ દેવા V । ૩ સેવા V । ૪ જિન V ।

* 'તિરવેળી' અર્થાત્ 'ત્રિવેળી'—બ્રૂમધ્યે જ્યાં છડા(ગંગા), પિંગલા (યમુના) અને સુષુમ્ણા(સરસ્વતી) — એ ત્રણે નાડીઓ મળે છે તે સ્થાન — 'આજ્ઞાચક્ર'.

× દશમ-દ્વારે (અર્થાત્ બ્રહ્મરંધ્રમાં) કુંડલિની-શક્તિ ન્યોતિરૂપતાને ધારણુ કરે છે. વિશેષ માટે જુઓ: 'યોગશાસ્ત્ર - અષ્ટમ પ્રકાશનું સવિસ્તર વિવરણ, [વિભાગ-૧].'

+ વેદ ૪ છે:— (૧) ઋગ્વેદ, (૨) યજુર્વેદ, (૩) સામવેદ અને (૪) અથર્વવેદ.

નાભિની પાસે કુંડલિની નાડી છે. તેની પાછળ વંકનાલ છે. દશમ દ્વારે જ્વાનો માર્ગ તે જ છે. તેનાથી ઊલટા રસ્તે કોઈ જાથ તો ત્યાં પહોંચી ન શકે. (૭૪)

મુદ્રા, અંધ, આસન વગેરે - રોગ મટાડવા માટે

મુદ્રા પંચ બંધ ત્રિય જાણો, આસન ચોરાસી પહિચાણો ।⁺

તામે આસન *યુગપરધાન, મૂલાસન પદ્માસન જાણ ॥ ૭૫ ॥

પાંચ મુદ્રાઓ તથા ત્રણ અંધને જાણો અને ચોરાસી આસનનું જ્ઞાન મેળવો. તે આસનોમાં બે પ્રધાન આસન છે : (એક) મૂલાસન (સિદ્ધાસન) અને (બીજું) પદ્માસન. (૭૫)

અસ્તવિસ્ત વાયુ સંચરે, કારણ વિશેષે ષટ્ કર્મ કરે ।

નેતી ધોતી નવલી કહી, ભેદ ચતુર્થ ત્રાટક ફુનિ લહી ॥ ૭૬ ॥

વસ્તી પંચમ ભેદ પિહાનો, રસ^૦ કપાલ માતી મન આનો ।

કિંચિત્ આરંભ લખ ણ માંહિ, જૈનધરમમેં કરીયે નાંહિ ॥૭૭॥

જ્યારે વાયુ અસ્ત-વ્યસ્ત સંચાર કરતો હોય (અર્થાત્ જે સમયે જે સ્વર ચાલવો જોઈએ તે ન ચાલતો હોય) ત્યારે કારણ વિશેષે (તે દોષ દૂર કરવા માટે) ષટ્કર્મ કરે.

+ પાંચ મુદ્રાઓ:- (૧) ખેચરી, (૨) ભૂચરી, (૩) આંચરી, (૪) અગોચરી અને (૫) ઉન્મતી.

ત્રણઅંધ:- (૧) મૂલાંધ, (૨) ઉડ્ડિયાનઅંધ અને (૩) જાલંધરઅંધ.

ચોરાસી આસન:- સિદ્ધાસન, પદ્માસન, ભદ્રાસન, સ્વસ્તિકાસન, વજ્રાસન, ચક્રાસન વગેરે યોગનાં ચોરાસી આસનો છે.

જિજ્ઞાસુ સાધકે મુદ્રા, અંધ, આસન આદિનું વિવેચન ઇતર યોગ-ગ્રંથો દ્વારા જાણવું. માર્ગદર્શન માટે જુઓ : 'હૃદયોગ પ્રદીપિકા'.

* યુગ = યુગલ કે યુગ્મ અર્થાત્ બે.

^૦ રસ ૬ છે :- (૧) ખારો, (૨) ખાટો, (૩) ગળ્યો, (૪) તીખો, (૫) કડવો અને (૬) તૂરો.

(૧) નેતી, (૨) ઘોતી, (૩) નૌલી, (૪) ત્રાટક, (૫) ળસ્તિ અને (૬) કપાલ ભાતી.

આ ક્રિયાઓમાં કુંકક આરંભ-સમારંભ થતો જાણીને જૈન-ધર્મમાં 'ષટ્કર્મ' કરવામાં આવતાં નથી. (૭૬-૭૭)

ત્રાટક નવલી યે દોય ભેદ, કરત મિટે સહું તનકા સેદ ।

રોગ નવિ હોવે તન માંહિ, આલસ ઝંઘ અધિક હોયે નાંહિ ॥ ૭૮ ॥

(છતાં) 'ત્રાટક' અને 'નૌલી' — આ બે પ્રકારે કરવામાં આવે તે સમગ્ર શરીરનો ખેદ નાશ પામે છે; શરીરમાં રોગ થતો નથી, આળસ અને ઊંઘ અધિક થતાં નથી. (૭૮)

યોગની આઠદૃષ્ટિ અને ધ્યાન — વ્યવહાર તથા નિશ્ચય

દૃષ્ટિ અષ્ટ યોગની કહી, ધ્યાન કરત તે અંતર લહી ।

કીજે ણ સાલંબન ધ્યાન, નિરાલંબતા પ્રગટત જ્ઞાન ॥ ૭૯ ॥

(જૈન-દર્શનમાં) યોગની આઠ દૃષ્ટિઓ કહી છે; ધ્યાન કરતાં તે અંતરમાં ઉતારીને (અર્થાત્ અંતરમાં સ્થાપીને) 'સાલંબન-ધ્યાન' કરીએ તે 'નિરાલંબન-ધ્યાન' માટેનું જ્ઞાન પ્રકટ થાય છે (એટલે કે નિરાલંબન-ધ્યાન' માટેની યોગ્યતા વિકસે છે). (૭૯)

મિત્રા તારા દૂજી જાણ, બલા ચતુર્થી દીપ્તાં મન આણ ।

થિરા દૃષ્ટિ કાંતા ફુનિ લહીયે, પ્રમા પરા અષ્ટમ દગ કહીયે ॥૮૦॥*

પ્રથમ 'મિત્રા', બીજી 'તારા', ત્રીજી 'બલા', ચોથી 'દીપ્તા', પાંચમી 'સ્થિરા', છઠ્ઠી 'કાન્તા', સાતમી 'પ્રભા' અને આઠમી 'પરા'—(એમ યોગની આઠ) દૃષ્ટિઓ કહી છે. (૮૦)

૧ તનકા V । ૨ દીપ્રા V ।

* સરખાવો:— મિત્રા તારા બાલા દીપ્રા, સ્થિરા કાન્તા પ્રમા પરા ।

નામાનિ યોગદૃષ્ટીનાં, લક્ષણં ચ નિવોધત ॥ ૧૩ ॥

['યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય: ']

सघन अघन दिन रयणी कही, ताका अनुभव यामें लही +
निरउपाधि एकांते स्थान, तिहां होय ए आतमध्यान ॥ ८१ ॥

मेघवाणी अने मेघ विनानो द्विवस तथा मेघवाणी अने मेघ विनानी
रात आदिनो अनुभव आ(योग-दृष्टि)योना लेद समजवा)मां भेणवो अने
उपाधि विनानुं अेकान्त स्थान होय त्यां आ 'आत्म-ध्यान' करवुं. (८१)

अल्प आहार निद्रा वश करे, हित सनेह जगथी परिहरे ।
लोकलाज नवि करे लिगार, एक प्रीत प्रभुथी चित्त धार ॥ ८२ ॥

(आवुं 'आत्म-ध्यान' करनारो योगी) आहार अल्प करे, निद्राने
कायूमां राणे, जगतना लोकेशी पोतानुं हित सधाशे - अेम मानी
करवामां आवता स्नेहने त्याग करे, लगार पणु लोक-लाज न राणे, मात्र
अेक प्रभुथी ज प्रेमने चित्तमां धारणु करे. (८२)

आशा एक मोक्षकी होय, बीजी दुविधा नवि चित्त कोय ।
ध्यान जोग्य जाणो ते जीव, जे भवदुःखथी डरतें सदीव ॥ ८३ ॥

(जेने) आशा अेक मोक्षनी ज होय, बीजु डोळु ज द्विधा मनमां
न होय; अेवा आत्माने ज ध्यान माटे योग्य जाणो डे जे संसारनां
दुःखोथी सहैव उरतो होय. (८३)

परनिंदा मुखथी नवि करे, स्वनिंदा सुणी शमता धरे ।
करे सहु विकथां परिहार, रोके कर्म आगमन धार* ॥ ८४ ॥

१ सडत V । २ द्वार V ।

+ सरभायोः- समेघाऽमेघराज्यादौ, सग्रहाद्यर्मकादिवत् ।

ओषदृष्टिरिह ज्ञेया, मिथ्यादृष्टीतराश्रया ॥ १३ ॥

['योगदृष्टिसमुच्चयः']

० 'विकथा' = शास्त्रविरुद्ध निरुपयोगी वातो; देना चार प्रकार छे :

१. राजकथा, २. देशकथा, ३. स्त्रीकथा, अने ४. लकत (= भोजन) कथा.

* 'कर्म आगमन धार (द्वार)' अर्थात् आश्रय-हेतुओ. ते पांच
छे: १. मिथ्यात्व, २. अविरति, ३. प्रमाद, ४. कषाय अने ५. योग.

(આવો સાધક આત્મા) પોતાના મુખે કોઈની નિંદા ન કરે, પોતાની નિંદા સાંભળી મનમાં સમભાવને ધારણુ કરે, સઘળી વિકથાનો ત્યાગ કરે અને કર્મના આગમન-દ્વારોને રોકે. (૮૪)

હરખ શોક હરિદે નવિ આને, શત્રુમિત્ર વરાવર જાને ।

પરઆશા તજી રહે નિરાશ, તેહથી હોય ધ્યાન અભ્યાસ ॥ ૮૫ ॥

હૃદયમાં હુર્ષ કે શોકને સ્થાન ન આપે, શત્રુ અને મિત્રને સમાન બાણે તથા પારકી આશાઓનો ત્યાગ કરી નિરાશ (અર્થાત્ નિરપેક્ષ) બનીને રહે, તેવા આત્માથી જ આ ધ્યાનનો અભ્યાસ થાય. (૮૫)

ધ્યાન અભ્યાસી જો નર હોય, તાકૂં દુઃખ ઉપજે નવિ કોય ।

ઇન્દ્રાદિક પૂજે તસં પાય, ઋદ્ધિ સિદ્ધિ પ્રગટે ઘટ આય ॥ ૮૬ ॥

જે મનુષ્ય ધ્યાનનો અભ્યાસ કરનારો હોય તેને કોઈ દુઃખ ઉત્પન્ન ન થાય. ઇન્દ્ર આદિ દેવતાઓ પણ તેના પગ પૂજે અને ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ તેના અંતરમાં આવીને - (સ્વયમેવ) પ્રગટ થાય. (૮૬)

પુષ્પમાલ સમ વિષધર તાસ, મૃગપતિ મૃગ સમ હોવે જાસ ।

પાવક હોય પાળી તતકાલ, સુરભિસુત સદૃશ જસ વ્યાલ ॥ ૮૭ ॥

(વિષધર (અર્થાત્ સર્પ) તેને પુષ્પની માળા જેવો થાય છે, સિંહ તેની આગળ હુરણુ જેવો બને છે, અગ્નિ તત્કાલ જળ જેવો (શીતળ) બને છે અને ચિત્તા તથા વાઘ જેવાં જંગલી જનાવર પણ ગાયનાં વાહરડાં જેવાં બને છે. (૮૭)

સાયર ગોપદની પરે હોય, અટવી વિકટ નગર તસ જોય ।

રિપુ લહે મિત્રાઈ ભાવ, શસ્ત્ર તણો નવિ લાગે ઘાવ ॥ ૮૮ ॥

તે(સાધક)ને સાગર ગાયના પગલાં જેવો નાનો થાય છે, ભયંકર અટવી નગર જેવી બને છે, શત્રુ મિત્રતાને પામે છે અને શસ્ત્રના ઘા તેને લાગતા નથી. (૮૮)

૧ જસ V । ૨ સમુદ્રસ્થ V ।

કમલપત્ર કરવાલ* વચ્ચાનો, હાલાહલ અમૃત કરી જાનો ।

દુષ્ટ જીવ આવે નહીં' પાસ, જો આવે તો લહે સુવાસ ॥ ૮૯ ॥

તલવાર કમળના પત્ર જેવી (કોમલ) અને છે, હલાહલ (અર્થાત્ વિષ) અમૃતતુલ્ય થાય છે, દુષ્ટ જીવો તેની પાસે આવતા નથી અને જો આવે તો પણ સુવાસ પ્રાપ્ત કરે છે (અર્થાત્ પ્રભાવિત થઈને મિત્ર બની જાય છે). (૮૯)

જો વિવહાર ધ્યાન ઇમ ધ્યાવે, ઇન્દ્રાદિક પદવી તે પાવે ।

નિહચે ધ્યાન લહે જવ કોય, તાકું અવશ્ય સિદ્ધપદ હોય ॥ ૯૦ ॥

જે આત્મા આ પ્રકારે 'વ્યવહાર-ધ્યાન'ને ધ્યાવે છે તે ઇન્દ્ર વગેરેની પદવીને પામે છે અને જ્યારે કોઈ 'નશ્વય-ધ્યાન'ને પામે છે ત્યારે તેને અવશ્ય સિદ્ધિપદ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત થાય છે. (૯૦)

સુખ અનંત વિલસે તિહું કાલ, તોડી અષ્ટ કર્મક્રી+ જાલ ।

ઘસા ધ્યાન ધરો નિતમેવ, ચિદાનંદ લહી ગુરુગમ મેવૈ ॥ ૯૧ ॥

જેનાથી આઠેય કર્મની જાળને તોડીને આત્મા ત્રણે કાળ અનંતા સુખમાં વિલસે છે - એવા ધ્યાનનો ભેદ ગુરુગમથી જાણીને તેનું હુમેશ ધ્યાન ધરો - એમ ચિદાનંદ કહે છે. (૯૧)

પિંડસ્થાદિ ધ્યાન, નાદ

ધ્યાન ચાર ભગવંત બતાવે, તે મેરે મન અધિકે ભાયે ।

રૂપસ્થ પદસ્થ પિંડસ્થ કહીજે, રૂપાતીત સાધ શિવ લીજે ॥ ૯૨ ॥

ભગવંતે ચાર પ્રકારનાં ધ્યાન બતાવ્યાં છે:- (૧) રૂપસ્થ, (૨) પદસ્થ, (૩) પિંડસ્થ અને (૪) રૂપાતીત. આ ચારેય પ્રકારનાં ધ્યાન સાધવાથી મોક્ષ

૧ નવિ આવે V । ૨ મેદ V ।

* 'કરવાલ' અર્થાત્ તલવાર.

+ અષ્ટકર્મ:- ૧. જ્ઞાનાવરણીય, ૨. દર્શનાવરણીય, ૩. વેદનીય, ૪. મોહનીય, ૫. આયુ, ૬. નામ. ૭. ગોત્ર અને ૮ અંતરાય.

પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તે ચારેય પ્રકારનાં ધ્યાન મારા(અર્થાત્ ચિદાનંદના) મનને અત્યંત રુચે છે. (૯૨)

રહત વિકાર સ્વરૂપ નિહારી, તાકી સંગત મનસા ધારી ।

નિજગુણ અંસ લહે જવ કોય, પ્રથમ ભેદ તિણ અવસર હોય ॥૯૩॥

(જે કોઈ શ્રીઅરિહંતાદિનું) વિકાર રહિત સ્વરૂપ ભેદ, મનથી તે સ્વરૂપ સાથે અનુસંધાન ભેડી (અર્થાત્ તેમાં લીન થઈને), તે સ્વરૂપને અંશથી પણ પોતાના જ ગુણ તરીકે ગ્રહણ કરે છે તે સમયે (તે સાધક ધ્યાનનો) પ્રથમ-ભેદ અર્થાત્ 'રૂપસ્થ-ધ્યાન' પ્રાપ્ત કરે છે. (૯૩)

તીર્થંકર પદવી પરધાન, ગુણ અનંતકો જાણી થાન ।

ગુણ વિચાર+ નિજગુણ જે લહે, ધ્યાન પદસ્થ સુગુરુ ઇમ કહે ॥૯૪॥

'તીર્થંકર-પદ' એ શ્રેષ્ઠ-પદ છે, અનંતા ગુણોનું તે સ્થાન છે. તેના ગુણોને વિચારી સાધક પોતે પોતાના આત્મામાં તે ગુણોને ગ્રહણ કરે તે 'પદસ્થ-ધ્યાન' છે - એમ સદ્ગુરુ દર્શાવે છે. (૯૪)

ભેદજ્ઞાન અંતરગત ધારે, સ્વપરપરિણતિ ભિન્ન વિચારે ।

સકતિ વિચારી શાંતતા પાવે, તે પિંડસ્થ ધ્યાન કહીવાવે ॥ ૯૫ ॥

'ભેદ-જ્ઞાન'ને અંતરમાં ધારણ કરે, સ્વ(આત્મા) અને પર(દેહાદિ)ની પરિણતિ ભિન્ન-ભિન્ન છે—એમ વિચારી, પોતાની શક્તિ અનુસાર શાંતપણાને (અર્થાત્ સમતાને) પામે તે 'પિંડસ્થ-ધ્યાન' કહેવાય છે. (૯૫)

રૂપ રેખ જામેં નવિ કોઈ, અષ્ટગુણાં* કરી શિવપદ સોઈ ।

તાકૂં ધ્યાવત તિહાં સમાવે, રૂપાતીત ધ્યાન સો પાવે ॥ ૯૬ ॥°

+ ખરી રીતે 'વિચાર' તે જ 'તાસ્તિક-પદ' છે.

* સિદ્ધ-ગુણાષ્ટક:- ૧. અનંત જ્ઞાન, ૨. અનંત દર્શન, ૩. અનંત ચારિત્ર, ૪. અનંત સુખ, ૫. અક્ષય-સ્થિતિ, ૬. અરૂપી, ૭. અગરુ-લઘુ અને ૮. અવ્યાયાધસ્થિતિ.

° ધ્યાનના રૂપસ્થ, પદસ્થ, પિંડસ્થ, રૂપાતીત - એ ચાર ભેદો પર વિશેષ પ્રકાશ પાડતી આ વ્યાખ્યાઓ મૌલિક જણાય છે.

જેમાં કોઈ પણ રૂપ કે આકાર નથી, જે આઠ ગુણોથી સુકૃત છે, જે (શવપદ પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છે - એવા સિદ્ધોના આઠ ગુણોનું ધ્યાન કરતાં (સાધક) સ્વયં તેમાં જ તદલીન થઈ બન્યો તે તે 'રૂપાતીત-ધ્યાન'ને પામે છે. (૯૬)

પ્રાણાયામ ધ્યાન જે કહીયે,
તે પિંડસ્થ ભેદભવિ લહીયે ।

મન અરુ પવન સમાગમ જાનો,

પવન સાધ મન નિજ ઘર આનો ॥ ૯૭ ॥

જે 'પ્રાણાયામ-ધ્યાન' કહેવાય છે તે 'પિંડસ્થ-ધ્યાન'નો ભેદ છે - તેમ હે ભગ્વૈ! મનમાં આણો. તેમાં 'મન અને પવનનો સમાગમ છે' - એમ આણો અને પવનને સાધીને (અર્થાત્ વશ કરીને) મનને પોતાના ઘરમાં લાવો (એટલે કે પોતાના આત્મામાં જ લીન કરો). (૯૭)

અહનિસિ અધિકા પ્રેમ લગાવે, જોગાનલ ઘટ માંહિ જગાવે ।

અલ્પ આહાર આસન દૃઢ કરે, નયણ થકી નિદ્રા પરિહરે ॥ ૯૮ ॥

દિન-રાત નિરંતર અત્યંત પ્રેમપૂર્વક યોગાનલને (અર્થાત્ યોગરૂપી અગ્નિને) અંતરમાં પ્રગટાવે, આહાર અલ્પ કરે, આસનને દૃઢ કરે અને નેત્રથી નિદ્રાનો પરિહાર કરે. (૯૮)

કાયા જીવ ભિન્ન કરી જાણે, કનક ઉપલની પર પહિછાણે ।

ભેદદૃષ્ટિ રાખે ઘટ માંહિ, મન શંકા આણે કહ્યું નાંહિ ॥ ૯૯ ॥

સુવર્ણ અને પથ્થરની જેમ કાયા (દેહ) અને જીવ (આત્મા) ભિન્ન-ભિન્ન છે - એમ અનુભવે; અંતરમાં આવી 'ભેદ-દૃષ્ટિ' જીવંત રાખે અને મનમાં કોઈ પણ પ્રકારની શંકા ન રાખે. (૯૯)

કારજ રૂપ કથે મુખવાણી, અધિક નાંહિ બોલે હિત જાણી ।

સ્વપન રૂપ જાણે સંસાર, તન ધન જોવન લખે અસાર ॥ ૧૦૦ ॥

કામ પૂરતું જ મુખથી બોલે અને તેમાં જ પોતાનું હિત બાણી અધિક ન બોલે. સંસારને સ્વપ્નરૂપ બાણે તથા શરીર, ધન અને યૌવનને અસાર માને. (૧૦૦)

શ્રીજિનવાણી હિયે દઢ રાખે, શુદ્ધધ્યાન અનુભવરસ ચાખે ।

વિરલા તે જોગી જગ માંહિ, તાકું રોગ સોગ ભય નાંહિ ॥૧૦૧॥

શ્રી(જનવાણી)ને હૈયામાં દઢ રાખે અને ‘શુદ્ધ-ધ્યાન’ના અનુભવરૂપી રસને ચાખે, આવા યોગી જગતમાં વિરલા છે. આવા આત્માઓને રોગ, શોક કે ભય રહેતાં નથી. (૧૦૧)

તજક્રાંતિ તનમેં અતિ વાધે, જે નિશ્ચલ ચિત્ત ધ્યાન આરાધે ।

અલ્પ આહાર તન હોય નિરોગ, દિનદિન વધે અધિક ઉપયોગ ॥૧૦૨॥

જે પ્રાણી નિશ્ચલ-ચિત્તથી ધ્યાનને આરાધે, તેના શરીરમાં તેજ અને ક્ષાન્તિ અતિશય વધે, આહાર અલ્પ થઈ જાય, શરીર નીરોગી રહે તથા દિનપ્રતિદિન અધિક ઉપયોગ વર્તે. (૧૦૨)

નાસા અગ્રભાગ દગ ધરી, અથવા દોડું સંપુટ કરી ।

હિયે કમલ નવપદ* જે ધ્યાવે, તાકું સહજ ધ્યાનગતિ આવે ॥૧૦૩॥

નાસિકાના અગ્રભાગ ઉપર દષ્ટિ સ્થાપન કરી અથવા બંને નેત્રો બંધ કરી - સંપુટ કરી એટલે કે ‘શાંભવી-મુદ્રા’* કરી હૃદય-કમલમાં જે નવપદનું ધ્યાન કરે તેની સ્વાભાવિક રીતે જ ધ્યાનમાં ગતિ થાય છે (અર્થાત્ ધ્યાન-સિદ્ધિ સહેલાઈથી - સહજ રીતે થાય છે). (૧૦૩)

માયાબીજ પ્રણવ ધરી આદ, વરણ બીજ ગુણ જાણે નાદ ।

ચઢતા વરણ કરે થિર સ્વાસ, લખ ધુર નાદ તણો પરકાસ ॥૧૦૪॥

માયાબીજ(હ્રીં) તથા પ્રણવ(ૐ)ને આદિમાં સ્થાપીને, વર્ણ, બીજ, ગુણ અને નાદનું જ્ઞાન કરે તથા ચઢતા વર્ણમાં (અર્થાત્ વર્ણના ઉચ્ચારણુ વખતે) શ્વાસને સ્થિર કરે તે નાદના પ્રકાશને જાણે છે - (અર્થાત્ નાદાનુસંધાન કરી શકે છે). (૧૦૪)

× ‘નવપદ’-નવપદના ધ્યાન માટે જુઓ : ‘યોગશાસ્ત્ર’; પ્રકાશ : ૮, શ્લોક : ૩૩-૩૪ તથા ‘જ્ઞાનાર્ણવ’; પ્રકરણ : ૩૮, શ્લોક : ૩૯-૪૦.

* ‘શાંભવી-મુદ્રા’ — જુઓ : ‘હૃદયોગ પ્રદીપિકા’; ઉપદેશ : ૪, શ્લોક : ૩૫ થી ૩૮.

प्राणायामनी दशभूमि, पांचतत्त्व

प्राणायाम ध्यान विस्तार, कहेतां सुरगुरु न लहे पार ।

तातें नाम मात्र ए कहां, गुरु मुख जाण अधिक जे रहां ॥ १०५ ॥

‘प्राणायाम-ध्यान’ने विस्तार अटको छे के ते कहेतां गुरुस्वप्ति पणु पार न पासे. में तो तेमांथी नाम मात्र ए अहो कहे छे, आकी ने अधिक विस्तार छे ते गुरुमुण्ठी न्णुजे. (१०५)

प्राणायाम भूमि दश जाणो, प्रथम स्वरोदय तिहां पिछाणो ।

स्वर परकाश प्रथम जे जाणे, पंच तत्त्व फुनि तिहां पिछाणे ॥ १०६ ॥

प्राणायामनी दश भूमि छे. तेमांनी प्रथम भूमि ‘स्वरोदय’ छे. सर्व प्रथम स्वरना प्रकाशने (अर्थात् प्राणना उदयने) न्णुजे, पछी ते (स्वर)मां पांच तत्त्वोने ओणजे. (१०६)

कहूं अधिक अब तास विचार, सुणो अधिक चित्त थिरता धार ।

स्वरमें तत्त्व लखे जब कोइ, ताकूं सिद्ध स्वरोदय होइ ॥ १०७ ॥

हुवे तेनो अधिक विचार कहुं छुं ते तमे चित्तमां अधिक स्थिरता राखीने सांभणो. न्यारे कोइ पणु (साधक) स्वरमां तत्त्वोने (परापर) ओणजे छे त्यारे ए तेने ‘स्वरोदय’ सिद्ध थाय छे—(अन्यथा नहुं). (१०७)

पांचतत्त्वनी ओणजे

वर्ण, मान, आधार, काल अने इण द्वारा*

[अडिल छंद]

दोय स्वरोमें पांच तत्त्व पहिचाणीये,

वर्ण मान आकार काल फल जाणीये ।

इणविध तत्त्व लखाव साधता जे लहे,

साची विसवावीस वात नर ते कहे ॥ १०८ ॥

* विभिन्न अर्थोमां तत्त्वोनां वर्ण, मान, आधार आदिमां मतान्तर जेवा भजे छे.

(સૂર્ય અને ચંદ્ર) બંને સ્વરોમાં - એ પાંચ તત્ત્વો(પૃથ્વી, અપ્, તેજ, વાયુ અને આકાશ)ને બાણીને તેમનાં (૧) વર્ણ, (૨) માન, (૩) આકાર, (૪) કાલ અને (૫) કૃણ બાણીવાં બોધ એ. આ પ્રકારે તત્ત્વોનાં લક્ષણોને જે બાણે તે મનુષ્ય વીસેવસા (અર્થાત્ પૂરેપૂરી) સાચી વાત કહે. (૧૦૮)

[દોહા]

પૃથ્વી જલ પાવક અનિલ, પંચમ તતં નમ જાન ।

પૃથ્વી જલ સ્વામિ શશિ, અપર તીનકો ભાન ॥ ૧૦૯ ॥

પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ અને પાંચમું તત્ત્વ આકાશ બાણો. પૃથ્વી અને જલ(તત્ત્વો)નો સ્વામી ચંદ્ર છે; આકાશનાં ત્રણ(તત્ત્વો)નો સ્વામી સૂર્ય છે. (૧૦૯)

પીત શ્વેત રાતો વરણ, હરિત શ્યામ પુન જાન ।

પંચવર્ણ યે પાંચકે, અનુક્રમથી પહિછાણ ॥ ૧૧૦ ॥

પીળો, શ્વેત, લાલ, લીલો અને શ્યામ - એ ક્રમશઃ પાંચ(તત્ત્વો)ના પાંચ વર્ણો છે - એમ બાણો. (૧૧૦)

પૃથિવી સનમુખ સંચરે, કરપલ્લવ* ષટ્ દોય° ।

સમચતુરંસ આકાર તસ, સ્વર સંગમમેં+ હોય ॥ ૧૧૧ ॥

પૃથ્વી તત્ત્વ સનમુખ ચાલે છે, તેનું માન બાર આંગળનું છે, તેનો આકાર સમચોરસ છે અને તે સ્વરોના સંગમ વખતે હોય છે. (૧૧૧)

અધોભાગ જલ ચલત હૈ, ષોડશ આંગુલ માન ।

વર્તુલ હૈ આકાર તસ, ચંદ્ર સરીલ્લો જાણ ॥ ૧૧૨ ॥

જલ તત્ત્વ નીચે તરફ ચાલે છે, તેનું માન સોળ આંગળનું છે, તેનો આકાર ચંદ્ર સમાન (વર્તુળ) છે - એમ બાણો. (૧૧૨)

૧ તત્ત્વ V ।

* 'કરપલ્લવ' = આંગળ. ° 'ષટ્ દોય' = ૬ × ૨ = ૧૨.

+ 'સ્વરસંગમ':- એક સ્વરનો અસ્ત અને બીજા સ્વરનો ઉદય થતો હોય તે કાળ.

ચારાંગુલ પાવક ચલે, ઊર્ધ્વ દિશા સ્વર માંહ ।

ત્રિકોણા આકાર તસ, બાલ રવિ સમ આહ* ॥ ૧૧૩ ॥

સ્વરમાં અગ્નિ તત્ત્વ ઊર્ધ્વ દિશામાં ચાલે છે, તેનું માન ચાર આંગળનું છે, તેનો આકાર ત્રિકોણ છે અને તેની આભા બાલ-સૂર્યસમાન (અર્થાત્ રક્તવાર્ણુની) છે. (૧૧૩)

વાયુ તિચ્છા ચલત હૈ, અષ્ટાંગુલ નિતમેવ ।

ધ્વજા રૂપ આકાર તસ, જાણો ણવિધ ભેવ° ॥ ૧૧૪ ॥

વાયુ તત્ત્વ તીરછું ચાલે છે, તેનું માન હુમેશાં આઠ આંગળનું છે, તેનો આકાર ધ્વજ જેવો છે - આ રીતે તત્ત્વોના ભેદને બાજી. (૧૧૪)

નાસાસંપુટમ્ ચલે, વાહિર નવિ પરકાસ ।

સુન્ન અહે આકાર તસ, સ્વર યુગ્મ ચલત આકાશ ॥ ૧૧૫ ॥

આકાશ તત્ત્વ નાસિકનાં બંને નસકોશમાં ચાલે છે, તે બહાર દેખાતું નથી, તે આકાર-શૂન્ય છે અર્થાત્ તેનો કોઈ નિશ્ચિત આકાર નથી, તે (સૂર્ય - ચંદ્ર) બંને સ્વરમાં ચાલે છે. (૧૧૫)

પ્રથમ પચાસ પલ+ દૂસરો, ચાલીશ ત્રીજો ત્રીશ ।

ત્રીશરૂ દશ પલ ચલત હૈ, તત સ્વરમ્ નિશદીશ ॥ ૧૧૬ ॥

પ્રથમ(પૃથ્વી તત્ત્વ)નું કાળમાન પચાસ પળ, બીજા(જલ તત્ત્વ)નું ચાલીસ પળ, ત્રીજા(અગ્નિ તત્ત્વ)નું ત્રીસ(પળ), ચોથા(વાયુ તત્ત્વ)નું વીસ(પળ) અને પાંચમા(આકાશ તત્ત્વ)નું દશ પળ છે - આ રીતે તત્ત્વો સ્વરમાં રાત-દિવસ ચાલે છે. (૧૧૬)

ઘડી અઠાઈ પાંચ તત, એક એક સ્વર માંહિ ।

અહનિશિ ણવિધ ચલત હૈ, યામ્ સંશય નાંહિ ॥ ૧૧૭ ॥

એક-એક સ્વરમાં અઠી-અઠી ઘડી પર્યન્ત ચાલતાં આ પાંચ તત્ત્વો આ પ્રકારે દિવસ-રાત ચાલ્યાં કરે છે - આમાં સંશય નથી. (૧૧૭)

૧ જુગ V । ૨ ત્રીશ અરુ V ।

* 'આહ' = આભા. ° 'ભેવ' = ભેદ. + ૧ પલ = ૨૪ સેકન્ડ.

पंच तत्त्व स्वरमें लखे, भिन्न भिन्न जब कोय ।

कालसमयका ज्ञान तस, वरस दिवसका होय ॥ ११८ ॥

ज्यारे केरु, स्वरनी अंदर आ पांच तत्त्वने लिन्न-लिन्न ज्योगणी शके त्यारे (मंडणोभां प्रवेश अने निःसरण) काण समझतां तेने वर्षक्षणतुं अने समयना वस्तारानुं ज्ञान थाय छे. (११८)

वर्ष द्विसना काल अने समयनुं ज्ञान

प्रथम मेष संक्रांतिको, व्है प्रवेश जब आय ।

तबही तत्त्व विचारीये, स्वासा थिर ठहराय ॥ ११९ ॥

प्रथम ज्यारे मेष-संक्रान्ति(वैशाख मास - सूर्य मास) शङ् थाय त्यारे श्वासने स्थिर करीने तत्त्वने विचारीये. (११९)

डावा स्वरमें होय ज्यो, मही तणौ परकास ।

उत्तम जोग वखाणीये, नीको फल है तास ॥ १२० ॥

ते वणते अंद्रस्वरमां जे पृथ्वी तत्त्व आलतुं डोय तो ते उत्तम जोग छे - अम लक्ष्मीये अने तेनुं क्षण आ प्रमाणे छे: (१२०)

परजाकुं सुख व्है घणो, समो होय श्रीकार ।

धान होय महीयल घणो, चोपदकुं अति चार ॥ १२१ ॥

प्रबने धाणुं सुभ थाय, समय धन-प्राप्ति माटे अनुक्षण थाय, पृथ्वीमां धान्य धाणुं नीपणे अने पशुज्यो माटे धास वगेरे पणु पुष्कण पेदा थाय. (१२१)

ईत भीत उपजे नहीं, जनवृद्धि पण थाय ।

इत्यादिक बहु श्रेष्ठ फल, सुख पामे अति राय ॥ १२२ ॥

धृति, लीति वगेरे डोय नहीं, मनुष्योनी वृद्धि थाय इत्यादि धाणुं श्रेष्ठ क्षण भणे अने रात पणु अत्यंत सुभ पामे. (१२२)

१ चोपगकु V ।

चलत तत्त्व जल तिण समे, शशि स्वरमें जो आय ।

ताको फल अब कहत हूं, सुणजो चित्त लगाय ॥ १२३ ॥

ते वभते (अर्थात् मेष-संक्रान्तिना प्रारंभमां) जे चंद्रस्वरमां जल तत्त्व आसतुं होय तो तेनुं इण हुवे कहुं छुं; जे तमे ध्यान छंने सांभणजे. (१२३)

मेघवृष्टि होवे घणी, उपजे अब अपार ।

सुखी होय परजा सह, चिदानंद चित्त धार ॥ १२४ ॥

मेघवृष्टि सारी थाय, अपार अब नीपजे, प्रग्न सघणी सुणी थाय - जेभ चिदानंद कहे छे, ते चित्तमां धार. (१२४)

धर्मबुद्धि सहुकू रहे, पुण्य दानथी प्रीत ।

आनंद मंगल उपजे, नृप चाले शुभ नीत ॥ १२५ ॥

सहुने धर्मबुद्धि रहे, पुण्य अने दान तरङ्ग प्रीति रह्या करे, आनंद-मंगल उत्पन्न थाय अने सब पणु शुभ-नीतिथी आवे. (१२५)

शशि स्वरमें ये जाणीये, तत्त्वयुगल सुखकार ।

तत्त्व तीन आगल रहे, तिनको कहूं विचार ॥ १२६ ॥

चंद्रस्वरमां (पृथ्वी अने जल) आ जे तत्त्वो आसतां होय तो ते सुख करनार छे. हुवे आडीनां जे त्रणु (अग्नि, वायु अने आकाश) तत्त्वो रह्यां तेनो विचार कहुं छुं. (१२६)

लगे' मेष संक्रांत तब, प्रथम घडी स्वर जोय ।

जैसो स्वरमें तत्त्व वहै, तैसोही फल होय ॥ १२७ ॥

अथारे मेष-संक्रान्तिना प्रारंभ थाय त्यारे प्रथम घडीमां स्वर जेवो. ते स्वरमां जेवुं तत्त्व आसतुं होय तेवुं ज इण भजे. (१२७)

जो स्वरमें पावक चले, अल्प वृष्टि तो होय ।

रोग दोख होवे सही, काल कहे सहु कोय ॥ १२८ ॥

जे (जेमांथी डोई पणु) स्वरमां अग्नि तत्त्व आलतुं होय तो अल्पवृष्टि थाय, रोग अने दुःख थाय - गधा दोडो कडे डे डाण(दुडाण) आये छे. (१२८)

देशभंग परजा दुःखी, अग्नि तत्त्व परकाश ।

दोउं स्वरमें होय तो, अशुभ अहे फल तास ॥ १२९ ॥

अंने स्वरमां अग्नि तत्त्व आलतुं होय तो तेतुं अशुभ इण भजे. देशभंग थाय अने प्रल दुःखी थाय. (१२९)

वायु तत्त्व स्वरमें चलत, नृप विग्रह कलु थाय ।

अल्प मेघ वरसे मही, मध्यम वर्ष कहाय ॥ १३० ॥

अर्द्धासा अन्न नीपजे, खड थोडासा होय ।

अनिल तत्त्वका इणी परे, मन मांहि फल जोय ॥ १३१ ॥

जे वायु तत्त्व (अंने स्वरमांथी डोई पणु) स्वरमां आलतुं होय तो राज्या वरसे विग्रह थाय, पृथ्वी पर मेघ ओछे वरसे अने वर्ष मध्यम गणाय. अन्न अर्धु नीपजे, घास थोडुं उगे - वायु तत्त्वतुं इण आरीते मनमां समजवुं. (१३०-१३१)

स्वर मांहि जो प्रथमही, वहे तत्त्व आकाश ।

तो ते काल पिछाणीये, होय न पूरा घास ॥ १३२ ॥

(जेमांथी डोई पणु) स्वरमां जे आकाश तत्त्व प्रारंभमां न आलतुं होय तो ते वर्षे दुःखाण न्णुवो डे जेमां पूरुं घास पणु न थाय. (१३२)

इणविधथी ए जाणीये, तत्त्व स्वरनके मांहि ।

फल मनमें पण धारीये, यामें संशय नांहि ॥ १३३ ॥

आरीते स्वरोमां जे तत्त्वो न्णुवां अने ते मुज्जम इण पणु मनमां धारवुं - आ वातमां संशय नथी. (१३३)

वर्षइण जेवानी त्रयु रीत

मधु मास सित प्रतिपदा, कर तस लगन विचार ।

चलत तत्त्व स्वर तिण समे, ताको वर्ण निहार ॥ १३४ ॥

त्रैत्र भासना शुक्ल-पक्षणी प्रतिपदाञ्चे (अर्थात् ओकमे) ते वभतना लज्जनो विचार करी, ते समये स्वरमां कथुं तत्त्व यावे छे, तेना वर्षुं जेयो. (१३४)

प्रातसमे ससि स्वर विषे, मही तत्त्व जो होय ।

तातें सर्व' विचारीये, सुखदायक अति होय ॥ १३५ ॥

(ते समये) प्रातःकाणमां जे चंद्रस्वरमां पृथ्वी तत्त्व यावतुं होय तो तेनाथी सर्व अति सुखदायक थाय - जेम मानवुं. (१३५)

घनवृष्टि होवे घणी, समो होय श्रीकार ।

राजा परजाके हिये, हर्ष संतोष विचार ॥ १३६ ॥

मेघवृष्टि घण्णी थाय, समय मंगलकारी होय तथा राजा जेने प्रजना ह्यामां हर्ष जेने संतोष रहे - जेम विचारवुं. (१३६)

ईत भीत उपजे नहीं, महोटा भय नवि कोय ।

चिदानंद इम चंदमें, क्षिति तत्त्व फल जोय ॥ १३७ ॥

ईति के भीति उत्पन्न न थाय, कोई मोटो लय न आवी पडे; चिदानंद कडे छे के चंद्रस्वरमां पृथ्वी तत्त्वतुं - आ इण जण्णो. (१३७)

चिदानंद जो चंदमें, प्रात उदक परवेश ।

तो ते समो सुभिक्ष अति, वर्षा देश विदेश ॥ १३८ ॥

चिदानंद कडे छे के जे चंद्रस्वरमां प्रातःकाणमां जल तत्त्वनो प्रवेश थाय तो ते अति सुकाणनो समय छे; देश-विदेशमां सर्वत्र वर्षा थशे. (१३८)

शांति पुष्टि होवे घणी, धर्म तणो अति राग ।

भविक हिये अति उपजे, दान अर्थ धन त्याग ॥ १३९ ॥

शांति जेने पुष्टि घण्णी थाय, धर्मनो घण्णो राग (सर्वत्र जेवा भणे) तथा दान मोटे धननो त्याग (करवानी लावना) लज्ज जेवोना हृदयमां अतिशय उत्पन्न थाय. (१३९)

१ वरस V ।

जल धरणी दोउं वहे^१, दिवसपति घर आय ।

प्रातकाल तो ते वरस, मध्यम समो कहेवाय ॥ १४० ॥

जे प्रातःकाळे सूर्यना घरमां (अर्थात् सूर्यस्वरमां) आवीने पृथ्वी डे जल तत्त्व आलतुं होय तो ते वर्ष मध्यम कडेवाय. (१४०)

तीन तत्त्व अब शेष जे, स्वरमें तास विचार ।

मध्यम निष्ठ कद्यो तिको, पूर्वकथित चित्त धार ॥ १४१ ॥

हुवे स्वरमां जे त्रिषु तत्त्व (अग्नि, वायु अने आकाश) णाकी रद्यां तेना विचार मध्यम अने कनिष्ठ जे पडेलां कद्यो ते प्रमाणे जे अर्द्धी पणु ळणुवे. (१४१)

राजभंग परजा दुःखी, जो नभ वहे स्वर मांहि ।

पडे काल बहु देशमें, यामें संशय नांहि ॥ १४२ ॥

जे (सूर्य)स्वरमां आकाश तत्त्व आले तो छत्रभंग थाय, प्रण दुःखी थाय, देशमां भोटो दुकाण पडे - आमां संशय नथी. (१४२)

स्वर सूरजमें अग्निको, होय प्रात परवेश ।

रोग सोगथी जन बहु, पावे अधिक कलेश ॥ १४३ ॥

सूर्यस्वरमां अग्नि तत्त्वना प्रातःकाळे प्रवेश थाय तो रोग अने शोकथी घणु भाणुसो अत्यंत क्लेशने पावे. (१४३)

काल पडे महीयलं विषे, राजा चित्त नवि चेन ।

सूरजमें पावक चलत, एम स्वरोदय वेन ॥ १४४ ॥

पृथ्वीमां दुष्काण पडे, राजाने चित्तमां येन न होय; सूर्यस्वरमां अग्नि तत्त्व आलवानुं आ क्षण छे - अमे स्वरोदयशास्त्रतुं वेणु(वयन) छे. (१४४)

नृप विग्रह कल्लु उपजे, अल्प वृष्टि पुन होय ।

सूरजमें^३ अनिलको, चिदानंद फल जोय ॥ १४५ ॥

१ चलेई V ।

२ महीयाल V ।

३ स्वर सुरजमें V ।

जे सूर्यस्वरमां वायु तत्त्व चाले तो शब्दज्यो वच्ये कथांक लडाई
थाय, वृष्टि अदप थाय - आ इण न्नाणु, ज्येभ चिदानंद कडे छे. (१४५)

सुखमन स्वर जो ता दिवस, प्रातसमय जो होय ।

जोवणहार मरे सही, छत्रमंग पुन जोय ॥ १४६ ॥

त्रैत्र सुह प्रतिपदाना दिवसे, प्रातःकालमां जे सुषुम्णा स्वर चालतो
डाय तो जेनारे (ते वर्षमां) मरे अने छत्रमंग पाणु जेवो पडे. (१४६)

कहूक थोडो उपजे, कहूक तेहुं नांही ।

सुखमन स्वरको इन परे, फल जाणो मन मांही ॥ १४७ ॥

कथांक थोडी उपज थाय अने कथांक उपज न पाणु थाय - आ
प्रमाणे सुषुम्णास्वरनुं इण मनमां न्नाणुवुं. (१४७)

दूविध रीत जोवण तणी, कही वरषनी एम ।

त्रीजी आगल जाणजो, धरी हियडे अति प्रेम ॥ १४८ ॥

आ रीते वर्ष(इण) जेवानी जे रीत कही. त्रीज रीत हुं आगण
कहीश; ते हुये प्रेम धरीने तमे न्नाणुजे. (१४८)

माघ मास सित सप्तमी, फुनि वैशाखी त्रीज ।

प्रातसमयको जोइये, वरष दिवसको बीज ॥ १४९ ॥

महा सुह सातम अने वैशाख सुह त्रीजना दिवसे प्रातःकाले सभत्र
वर्षनुं णीज(इण) जेईजे. (१४९)

निशापतिके गेहमें, जल धरणी परवेश ।

करे आय जो तिण समे, तो सुख देश विदेश ॥ १५० ॥

चंद्रस्वरमां जे ते सभये जल तत्त्व के पृथ्वी तत्त्वना प्रवेश थतो
डाय तो देश-विदेशमां सुख थाय. (१५०)

अपर तत्त्व निजनाथ घर, वहे' अधम फल जाण ।

उदक मही जो भानु घर, तो मध्यम चित आण ॥ १५१ ॥

(તે દિવસે, પ્રાતઃકાલે) અન્ય તત્ત્વો (અગ્નિ, વાયુ કે આકાશ તત્ત્વ) પોતાના સ્વામીના ઘરમાં (અર્થાત્ સૂર્યસ્વરમાં) ચાલે તો તેનું કૃળ અધમ બાણવું પરંતુ જલ અથવા પૃથ્વી તત્ત્વ બે સૂર્યસ્વરમાં ચાલે તો તેનું મધ્યમ કૃળ બાણવું. (૧૫૧)

एक अशुभ फुन एक शुभ, तीनुंमें जो होय ।

सिद्ध होय फल तेहनुं, मध्यम निहचे जोय ॥ १५२ ॥

(તે દિવસે, પ્રાતઃકાલે) ઉપર દર્શાવેલી ત્રણે રીતિમાં ભેતાં બે નાકી અને તત્ત્વ - આ બેમાંથી એકનું લક્ષણ શુભ હોય અને અન્યનું લક્ષણ બે અશુભ હોય તો તેનું મધ્યમ કૃળ નિશ્ચયપૂર્વક થાય છે. (૧૫૨)

सहु परीक्षा भावमें, मेष भाव बलवान ।

ता दिन तत्त्व निहारीके, फल हिरदे दृढ आन ॥ १५३ ॥

સર્વ ભાવોની પરીક્ષામાં મેષ-સંક્રાન્તિવાળો ભાવ બલવાન છે માટે તે દિવસે તત્ત્વ બેઠીને તેનું કૃળ હૃદયમાં નિશ્ચિત માનવું. (૧૫૩)

अब जे जोवणहार नर, तेहनो कहूं विचार ।

आप लखी अपणे हिय, अपणो करहुं विचार ॥ १५४ ॥

હવે જે લક્ષણો બેનાર મનુષ્ય છે તેનો વિચાર કરું છું. પોતે પોતાનો સ્વર ઓળખીને પોતાના હૃદયમાં પોતાના વિષે વિચાર કરે. (૧૫૪)

चैत्र सुदि एकम दिने, शशि स्वर जो नवि होय ।

तो तेहने तिहुं मासमें, अति उदवेगसुं जोय ॥ १५५ ॥

ચૈત્ર સુદી એકમને દિવસે બે ચંદ્રસ્વર ન ચાલે તો બાણવું બેઠીએ કે તેના (પોતાના) ત્રણ માસ અતિ ઉદ્વેગપૂર્વક વીતશે. (૧૫૫)

मधु मास सित बीज दिन, चले न जो स्वर चंद ।

गमन होय परदेशमें, तिहां उपजे दुःखदंद ॥ १५६ ॥

ચૈત્ર માસની સુદ બીજના દિવસે બે ચંદ્રસ્વર ન ચાલે તો પરદેશમાં ગમન થાય અને ત્યાં ભારે દુઃખ અને દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય. (૧૫૬)

चैत्र मास सित त्रीजकूं, चंद्र चले नहि आय ।

तो ताके तनमें सही, पित्तज्वरादिक थाय ॥ १५७ ॥

चैत्र सुद्ध त्रीजना द्विसे जे चंद्रस्वर न आवे तो तेना शरीरमां
पित्त-ज्वर, रक्त-ज्वर आदि रोग थाय. (१५७)

मरण होय नव मासमें, जो स्वर जाणे तास ।

मधु मास सित चोथकूं, जो नवि चंद्र प्रकाश ॥ १५८ ॥

चैत्र सुद्ध चोथना द्विसे जे चंद्रस्वर न आवे तो जे स्वर जेनासे
होय तेनुं नव मासमां मरण थाय. (१५८)

निशापति स्वर चैत्र सुदि, पांचमको नवि होय ।

राजदंड महोटा हूवे, संशय इहां न कोय ॥ १५९ ॥

चैत्र सुद्ध पांचमना द्विसे जे चंद्रस्वर न आवे तो मोटा राजदंड
थाय - जेमां संशय नथी. (१५९)

चैत्र सुदि छठके दिवस, चंद्र चले नहि जास ।

वरष दिवस भीतर सही, विणसे बंधव तास ॥ १६० ॥

चैत्र सुद्ध छठना द्विसे जेना चंद्रस्वर आवे नहुं ते मनुष्यना
बाधना (के भित्रना) जेक वर्षनी अंदर नाश थाय. (१६०)

चले न चंदा चैत्र सित, सप्तम दिन लवलेश ।

तस नर केरी गेहिनी, जावे जमके देश ॥ १६१ ॥

चैत्र सुद्ध सातमना द्विसे थोडा समय मोटे पणु जे चंद्रस्वर न
आवे तो ते मनुष्यनी पत्नी यमना देशमां जाय (अर्थात् तेनुं मृत्यु
थाय). (१६१)

तिथि अष्टमी चैत्र सुदि, चंद्र विना जो जाय ।

तो पीडा अति उपजे, भाग्य योग सुख थाय ॥ १६२ ॥

चैत्र सुद्ध आठमना द्विसे जे चंद्रस्वर विनना पसार थाय तो
तेने अत्यंत पीडा उपजे, कदाय अति लाग्य होय तो ज सुख
थाय. (१६२)

तिथि अष्टमनो चैत सितं, दीनौ फल दरसाय ।

होय ससि शुभ तत्त्वमें, तो उलटुं मन भाय ॥ १६३ ॥

चैत्रना शुक्ल-पक्षना (चंद्रस्वर विनाना) आह द्विवसतुं इण दशांशुं परन्तु ते द्विवसोभां ले चंद्र शुभतत्त्वभां (अर्थात् पृथ्वी अने जल तत्त्वभां) होय तो आनाथी ऊलटुं (अर्थात् शुभ) इण न्नाणुं. (१६३)

पांय तत्त्वभां प्रश्ननो प्रसंग

तत्त्व बाणमें* कहत हूं, प्रश्न तणो परसंग ।

इण विध हिये विचारके, कथीये वचन अभंग ॥ १६४ ॥

हुये पांय तत्त्वोभां प्रश्न संबंधी विचार कहुं छुं, ते प्रमाणे हृदयभां विचारीने प्रश्न पूछनारने इण कहेवाथी - ते वचन सत्य हरे छे. (१६४)

जल धरणीके जोगमें, प्रश्न करे जे कोय ।

निशानाथ पूरण वहत, तस कारज सिद्ध होय ॥ १६५ ॥

ले चंद्रस्वर संपूर्ण आलतो होय अने तेभां पृथ्वी के जल तत्त्वनो योग होय; ते सभये कोर्ध प्रश्न करे तो तेनुं कार्य सिद्ध थाय. (१६५)

अनिल अगन आकाशको, जोगि ससि स्वर मांहि ।

होय प्रश्न करता थका, तो कारज सिद्ध नांहि ॥ १६६ ॥

ले चंद्रस्वरभां वायु, अग्नि के आकाश तत्त्वनो योग होय अने ते सभये (कोर्ध) प्रश्न करे तो तेनुं कार्य सिद्ध न थाय. (१६६)

क्षिति उदक थिर काजकूं, उडुगणपति स्वर मांहि ।

तत्त्वयुगल ए जाणीये, चर कारजकूं नांहि ॥ १६७ ॥

१ चंद विन V ।

* 'आणु' = पांय, 'कामदेव'नां आणु पांय छे:— १. संमोहन, २. उन्मादन, ३. स्तंभन, ४. शोषण अने ५. तापन अथवा १. अरविंद, २. अशोक, ३. आम्र, ४. नवमदिलका अने ५. नीलोत्पल.

चंद्रस्वरमां पृथ्वी अने जल तत्त्व आलतां होय तो स्थिर कार्य भाटे ते शुभ छे पणु आ तत्त्वो अर कार्यो भाटे साशं नथी. (१६७)

वायु अगनि नभ तीन ए, चर काजे परधान ।

तत्त्व हियेमें जानीये, उदय होत स्वर भान ॥ १६८ ॥

ज्यारे सूर्यस्वरनो उदय होय त्यारे वायु, अग्नि अने आकाश - आ त्रणु तत्त्वो अर कार्योमां श्रेष्ठ छे - आ रहस्य हृदयमां धारणु करे. (१६८)

रोग अने रोगी विषे प्रश्न

रोगी केरो प्रश्न नर, जो कोउ पूछे आय ।

ताकूं स्वास विचारके, इम उत्तर कहेवाय ॥ १६९ ॥

जे कोर्ध भनुष्य आवीने रोगी संबंधी प्रश्न पूछे तो तेने, (आपणा) श्वासनो (अर्थात् स्वरनो) विचार करीने आ प्रमाणे उत्तर कहेवो: (१६९)

ससि स्वरमें धरणी चलत, पूछे तस दिस मांहि ।

तासे निहचे करी कहो, रोगी विणसे नांहि ॥ १७० ॥

चंद्रस्वरमां जे पृथ्वी तत्त्व आलतुं होय अने ते स्वरनी (अर्थात् चंद्रस्वरनी) दिशांमां जिलो रही ते प्रश्न करे तो कहेवुं के रोगीना नाश नहुं आय. (१७०)

चंद्र बंध सरज चलत, पूछे डावी ओड ।

रोगीको परसंग तो, जीवे नहीं विधि कोड ॥ १७१ ॥

चंद्रस्वर बंध होय, सूर्यस्वर आलतो होय अने ते प्रश्नकर्ता उभी तरङ्ग रहीने पूछे तो रोगीना प्रश्नमां कहेवुं के करेउ उपाये पणु ते अवशे नहुं. (१७१)

पूरण+ स्वरशुं आयके, पूछे खाली× मांहि ।

तो रोगीकूं जाणजो, साता होवे नांहि ॥ १७२ ॥

+ जे 'स्वर' आलतो होय तेने 'पूर्व स्वर' अने तेनी दिशांने 'पूर्व दिशा' कहे छे.

× जे 'स्वर' आलतो न होय तेने 'आली स्वर' अने तेनी दिशांने 'आली दिशा' कहे छे.

પૂર્ણ સ્વર તરફથી આવીને ખાલી સ્વર તરફ ઊભો રહી તે પ્રશ્ન કરે તો બાણવું કે રોગીને શાતા નહીં થાય. (૧૭૨)

ખાલી સ્વરશું આયકે, વહતે સ્વરમેં વાત ।

જો કોઝ રોગીની કહે, તો તસ નાહિંજ ઘાત ॥ ૧૭૩ ॥

ખાલી સ્વર તરફથી આવીને વહેતા સ્વર તરફ ઊભો રહી જો કોઈ રોગી અંગે પ્રશ્ન કરે તો કહેવું કે રોગીનો ઘાત થશે નહીં. (૧૭૩)

વાય પિત્ત કફ ત્રીન ભયે, યો પિંડત્રય જોગ ।

સમથી સુખ હોય દેહમેં, વિષમ હૂઆ હોય રોગ ॥ ૧૭૪ ॥

આ શરીર વાયુ(વાત), પિત્ત અને કફ - આ ત્રણથી બનેલું છે. એ ત્રણે સમ હોય તો શરીરમાં સુખ થાય અને વિષમ હોય તો રોગ થાય. (૧૭૪)

વાય ચોરાશી પિંડમેં, પિત્ત પચીશ પ્રકાર ।

કફ ત્રિય ભેદ વલાણીયે, દ્વાદશ સત ચિત્ત ધાર ॥ ૧૭૫ ॥

શરીરમાં ચોરાશી પ્રકારના વાયુ છે, પચીસ પ્રકારના પિત્ત છે અને કફ ત્રણ પ્રકારના છે - આમ કુલ એક સો બાર પ્રકાર થાય છે - તે ચિત્તમાં ધારો. (૧૭૫)

વાયુ નિવાસ ઉદર વિષે, સ્વામી હે તસ સૂર ।

ફુનિ' શત ધમણી માંહિ તે, રહત સદા ભરપૂર ॥ ૧૭૬ ॥

વાયુનું સ્થાન પેટમાં છે અને તેનો (અર્થાત વાયુનો) સ્વામી સૂર્ય છે. તે (વાયુ) સો ધમણીમાં સદા ભરપૂર રહે છે. (૧૭૬)

ખંદેં માંહિ પુન જાણજો, પિત્ત તણો નિત વાસ ।

જઠરાગનિમેં સંચરત, દિવાનાથ પતિ તાસ ॥ ૧૭૭ ॥

પિત્તનો વાસ હુમેશાં ખલામાં છે અને તે જઠરાગ્નિમાં સંચાર કરે છે. તેનો સ્વામી સૂર્ય છે. (૧૭૭)

નાભિકમલથી વામ દિસ, કરપહ્લવ ત્રય જાણ ।

નાડિ યુગલ હે કફ તળી, રહી હૈયેમ્ આણ ॥ ૧૭૮ ॥

નાભિકમલથી ડાબી તરફ ત્રણ આંગળ દૂર કક્ષની એ નાડીઓ છે; તે હૃદય સુધી આવે છે. (૧૭૮)

સસિ સ્વામિ તસ જાણજો, યે વિવહારી વાત ।

નિશ્ચેથી લલ્લ એકમ્, તીનું આય સમાત ॥ ૧૭૯ ॥

તેનો (અર્થાત્ કક્ષનો) સ્વામી ચંદ્ર છે - એ વ્યવહાર પ્રસિદ્ધ વાત છે. નિશ્ચયથી તે ત્રણે (વાત, પિત્ત અને કક્ષ) એક સ્થાનમાં જ સમાય છે - તેમ બાણો. (૧૭૯)

અપળી અપળી ક્રત વિષે, વાય પિત્ત કફ તીન ।

જોર જળાવત દેહમ્, તસ ઉપચાર પ્રવીન ॥ ૧૮૦ ॥

વૈદ્યકગ્રંથનથી લલ્લયો, તિળકા અધિક પ્રકાર ।

મૂલ તીનસું હોત હૈ, રોગ અનેક પ્રકાર ॥ ૧૮૧ ॥

પોતપોતાની ઋતુમાં વાત, પિત્ત અને કક્ષ શરીરમાં પોતાનું જોર બતાવે છે. પ્રવીણ (માણુસે) વૈદ્યક-ગ્રંથમાંથી તેના અધિક પ્રકારો તથા તેના ઉપચાર બાણી લેવા (કારણ કે) મૂળ (આ) ત્રણમાંથી જ (વિકારને કારણે) અનેક પ્રકારના રોગ થાય છે. (૧૮૦-૧૮૧)

અપળે^૧ અમલ વિસારકે, વીજાને ઘર જાય ।

રોગ કફાદિથી જુઝમે^૨, સન્નિપાત કહીવાય ॥ ૧૮૨ ॥

પોતાનો અમલ(સ્વક્ષેત્ર) વીસરીને જ્યારે આ ત્રણે બીજાના ઘરમાં બંધ તે કક્ષ આદિથી થતો રોગ 'સન્નિપાત' કહેવાય છે. (૧૮૨)

રોમરોમમાં જગત ગુરુ, પોળા બે બે^૩ રોગ ।

માર્યા પ્રવચન માંહિ તે, અશુભ ઉદય તસ ભોગ ॥ ૧૮૩ ॥

^૧ અપળો V । ^૨ જો ઝમ V । ^૩ પોળા બે R V ।

જગદ્ગુરુ શ્રીતીર્થ'કુર દેવે આગમોમાં કુરમાવ્યું છે કે પ્રત્યેક રોમમાં પોણા બબ્બે રોગ વસે છે અને અશુભ કર્મના ઉદયથી તે ભોગવવા પડે છે. (૧૮૩)

પ્રશ્ન કરે રોગી તળો, જૈસા સ્વરમેં આય ।

સ્વર ફુનિ તત્ત્વ વિચારકે, તૈસા રોગ કહાય ॥ ૧૮૪ ॥

(જે કોઈ પ્રશ્નકર્તા) આવીને રોગીના રોગ અંગે પ્રશ્ન પૂછે ત્યારે (ઉત્તરદાતાએ પોતાનો જે) સ્વર ચાલતો હોય તેનો તથા તે સમયે તે સ્વરમાં જે તત્ત્વ ચાલતું હોય તેનો વિચાર કરીને તદનુસાર રોગ કહેવો. (૧૮૪)

અપણે સ્વરમેં આપણા, તત્ત્વ ચલે તિણ વાર ।

તો રોગીના પિંડમાં, રોગ એક થિર ધાર ॥ ૧૮૫ ॥

પોતાના સ્વરમાં પોતાનું તત્ત્વ (અર્થાત્ ચંદ્રસ્વરમાં પૃથ્વી કે જલ તત્ત્વ અને સૂર્યસ્વરમાં વાયુ, અગ્નિ કે આકાશ તત્ત્વ) ચાલતું હોય તો રોગીના શરીરમાં એક જ રોગ છે - એમ નિર્ણય કરવો. (૧૮૫)

સ્વરમેં દૂજા સ્વર તળો, પ્રશ્ન કરત તત હોય ।

મિશ્રભાવથી રોગની, ઉત્પત્તિ તસ જોય ॥ ૧૮૬ ॥

(કોઈ) પ્રશ્ન કરે ત્યારે ચાલતા સ્વરમાં જે બીજા સ્વરનું તત્ત્વ ચાલતું હોય તો તેના (અર્થાત્ રોગીના) રોગની ઉત્પત્તિ મિશ્ર ભાવથી છે - તેમ કહેવું. (૧૮૬)

પૂરણ સ્વરથી આયકે, પૂછે પૂરણ માંહિ ।

સકલ કાજ સંસારકે, પૂરણ સંશય નાંહિ ॥ ૧૮૭ ॥

પૂર્ણ સ્વર તરફથી આવીને, પૂર્ણ સ્વર તરફ (જ) ઊભો રહી (કોઈ) પ્રશ્ન કરે તો સંસારનાં સઘણાં કાર્યો (એટલે કે કોઈ પણ કાર્ય હોય તો તે) પૂર્ણ થાય - તેમાં સંશય નથી. (૧૮૭)

ખાલી સ્વરમેં^૧ આયકે, પૂછે ખાલી માંહિ ।

જે જે^૨ કાજ દુન્ની તળો, તે તે હોવે નાંહિ ॥ ૧૮૮ ॥

૧ સ્વરસુ V । ૨ તે V ।

ખાલી સ્વર તરફથી આવીને, ખાલી સ્વર તરફ (જ) ઊભો રહી (કોઈ) પ્રશ્ન કરે તો દુનિયા સંબંધી જે જે કામ હોય તે કોઈ કામ (પૂર્ણ) થાય નહીં. (૧૮૮)

ખાલી સ્વરમેં' આયકે, પૂછે વહતે માંહિ ।

સિદ્ધ કાજ કહો તેહનો, યામેં દુવિધા નાંહિ ॥ ૧૮૯ ॥

ખાલી સ્વર તરફથી આવીને, વહેતા સ્વર તરફ ઊભો રહી (કોઈ) પ્રશ્ન કરે તો કહો કે તેનું કાર્ય સિદ્ધ થશે - એમાં કોઈ જાતની શંકા નથી. (૧૮૯)

પૂછે પૂરણ સ્વર તજી, ખાલી સ્વરકી ઔડ ।

પ્રશ્ન તાસ નિફલ હૌ, સફલ નહીં વિધિ કોડ ॥ ૧૯૦ ॥

પૂર્ણ સ્વરનો ત્યાગ કરીને, ખાલી સ્વર તરફ રહી (કોઈ) પ્રશ્ન કરે તો તેનો પ્રશ્ન નિષ્ફળ થાય, (તે કાર્ય) કરોડ ઉપાયે પણ સફળ થાય નહીં. (૧૯૦)

ગુરુવાર વાયુ ભલો, શનિ દિવસ આકાશ ।

ચલત તત્ત્વ ઈમ કાયમેં, પૂરવ રોગ વિનાશ ॥ ૧૯૧^૩ ॥

ગુરુવારે વાયુ તત્ત્વ હોય તો સારું અને શનિવારના દિવસે આકાશ તત્ત્વ હોય તો સારું. જે તત્ત્વો આ પ્રમાણે શરીરમાં ચાલે તો પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલા રોગોનો નાશ થાય છે. (૧૯૧)

પ્રાતસમય બુધવારકું, ક્ષિતિ તત્ત્વ શુભ જાણ ।

સોમવાર જલ શક્રકું, તેજ હિયેમેં આણ ॥ ૧૯૨^૫ ॥

બુધવારે પ્રાતઃકાલે જે પૃથ્વી તત્ત્વ હોય તો તે શુભ છે. સોમવારે જલ તત્ત્વ અને શુક્રવારે અગ્નિ તત્ત્વ શુભ છે - એમ હૃદયમાં જાણુ. (૧૯૨)

૧ સ્વરથી V ।

૨ કહો V ।

૩ ૧૯૨ V ।

૪ શુક્ર કું V ।

૫ ૧૯૧ V ।

ચંદ્રસ્વરમાં અને સૂર્યસ્વરમાં કરવા યોગ્ય કાર્યો

સસિ સ્વર સ્વરમાં અવૈ, કરણ જોગ જે કામ ।

તસ વિચાર શુભ કહત હૂં, સુખદાયક અભિરામ ॥ ૧૯૩ ॥

હવે ચંદ્રસ્વર અને સૂર્યસ્વરમાં કરવા યોગ્ય જે કાર્યો છે તેની સુખદાયક અને મનોહર વિચારણા હું કહું છું. (૧૯૩)

(અ) ચંદ્રસ્વરમાં કરવા યોગ્ય કાર્યો

દેવલ શ્રીજિનરાજનો, નવો નિપાવે કોય ।

સ્વાત મહૂરત અવસરે, ચંદ્રજોગ તિહાં જોય ॥ ૧૯૪ ॥

કોઈ વ્યક્તિ શ્રીજિનેન્દ્ર ભગવંતના નૂતન મંદિરનું નિર્માણ કરતો હોય તો ત્યાં ખાત મુહૂર્તના અવસરે ચંદ્રયોગ હોય તો તે શુભ છે. (૧૯૪)

અમી સ્વત સસિ જોગમેં, અરુણદ્યુતિ થિર હોય ।

કરત પ્રતિષ્ઠા વિંબની, અતિ પ્રભાવ તસ જોય ॥ ૧૯૫ ॥

ચંદ્રયોગમાં પ્રતિમામાંથી અમી ઝરે છે; સૂર્ય સમાન કાન્તિ સ્થિર રહે છે અને ત્યારે જ જો ખિંબની પ્રતિષ્ઠા થાય તો તે નો અત્યંત પ્રભાવ જોવા મળે છે. (૧૯૫)

તસ્વત મૂલનાયક પ્રભુ, બૈઠાવે તિણ વાર ।

જિનઘર કલશ ચઢાવતાં, ચંદ્રજોગ સુખકાર ॥ ૧૯૬ ॥

તખત ઉપર મૂળનાયક ભગવંતને ખિરાજમાન કરે તે વખતે તથા જિનમંદિર ઉપર કળશ ચઢાવે તે વખતે, ચંદ્રસ્વર આવે તે સુખકારી છે. (૧૯૬)

પોષધશાલ નિપાવતાં, દાનશાલ ઘર હાટ ।

મહેલ દૂર્ગ ગઢ કોટનો, રચિત^૧ સુઘટ ધુરઘાટ^૩ ॥ ૧૯૭ ॥

૧ અવ V । ૨ રચત રચત V । ૩ વ્હાટ V ।

સંવમાલ આરોપતાં, કરતાં તીરથ દાન ।

દીક્ષા મંત્ર બતાવતાં, ચંદ્રજોગ પરધાન ॥ ૧૯૮ ॥

પૌષ્ઠશાળા બંધાવતાં, દાનશાળા, ઘર, દુકાન, મહેલ, દુર્ગ કે ગઢનો કોટ સુદૃઢ બનાવતાં, સંઘ કાઢ્યા પછી માલારોપણ કરતાં, તીર્થમાં દાન કરતાં, દીક્ષા આપતાં, મંત્ર બતાવતાં—આ સઘળાં કાર્યોમાં ચંદ્રસ્વર આલે તે શ્રેષ્ઠ છે. (૧૯૭-૧૯૮)

ઘર નવીન પુર નગરમેં, કરતા પ્રથમ પ્રવેશ ।

વસ્ત્ર આભૂષણ સંગ્રહત, લેશ' ઈજારે દેશ ॥ ૧૯૯ ॥

જોગાભ્યાસ કરત શુદ્ધિ, ઔષધ* ભૈષજ+ મીત ।

ખેતી વાગ લગાવતા, કરતા નૃપથી પ્રીત ॥ ૨૦૦ ॥

રાજતિલક આરોપતા, કરતા ગઢ પરવેશ ।

ચંદ્રજોગમેં ભૂપતિ, વિલસે સુખ સુદેશ ॥ ૨૦૧ ॥

નવા ઘરમાં કે નવા નગરમાં પ્રથમ પ્રવેશ કરતાં યા તો વસ્ત્રો કે આભૂષણોનો સંગ્રહ કરતાં યા તો દેશનો ઈન્દરો લેતાં, યોગાભ્યાસ કરતાં શુદ્ધિ (અર્થાત્ શુદ્ધિ-પ્રાયશ્ચિત્ત) કરતાં, ઔષધ કે ભૈષજ્ય કરતાં, ખેતી કરતાં કે વાગ બનાવતાં યા તો રાજ સાથે પ્રેમ સંબંધ બાંધતાં, રાજ-તિલક કરતાં યા કરાવતાં, ગઢમાં પ્રવેશ કરતાં—ને ચંદ્રયોગ હોય તો રાજ સુખી થાય છે તેમ દેશ પણ સુખમાં રહે છે. (૧૯૯-૨૦૦-૨૦૧)

રાજ્ય સિંઘાસન પગ ધરત, કરત ઔર થિર કાજ ।

ચંદ્રયોગ શુભ જાણજો, ચિદાનંદ મહારાજ ॥ ૨૦૨ ॥

રાજ્ય-સિંઘાસન ઉપર પગ મૂકતાં અને ખીજાં પણ સ્થિર કાર્યો કરતાં ચંદ્રયોગ હોય તો તે શુભ છે—એમ જાણજો. આ પ્રમાણે ચિદાનંદ મહારાજ કહે છે. (૨૦૨)

૧ લેત V ।

* 'ઔષધ'—રોગ-નિવારણ માટે લેવાય તે.

+ 'ભૈષજ્ય' અર્થાત્ 'ભૈષજ્ય'—શરીર-પુષ્ટિ માટે લેવાય તે.

[चोपाई]

मठ देवल अरु गुफा बनावे, रतन धातुना घाट घडावे ।

इत्यादिक सहु जगमें काम, चंद्रयोगमें अति अभिराम ॥२०३॥

मठ, हेवण के गुफा बनावे या तो रतन के धातुना घाट घडावे इत्यादि जगतमां सधणां कामे ने चंद्रयोगमां करवामां आवे तो अत्यंत सकल थाय छे. (२०३)

(ब) सूर्यस्वरमां करवा योग्य कार्यो

चंद्रजोग थिर काज प्रधान, कह्यो तास किंचित अनुमान ।

स्वरस्वरजमें करीये जेह, सुणो श्रवण दे कारज तेह ॥ २०४ ॥

चंद्रयोग स्थिर कार्योमां श्रेष्ठ छे. तेनुं कुंठक वर्णुन कर्युं, विशेष अनुमानथी लक्षणुं. हुवे सूर्यस्वरमां जे कार्यो करवानां छे ते कार्यो—कान धर्मे सांभणो. (२०४).

विद्या पढे ध्यान जो साधे, मंत्र साध अरु देव आराधे ।

अरजी हाकमके कर देव, अरिविजयका बीडा लेवे ॥ २०५ ॥

विष अरु भूत उतारण जावे, रोगीकूं जो दवा खिलावे ।

विघन हरण शांतिजल नाखे, जो उपाय कष्टीकूं भाखे ॥ २०६ ॥

गज वाजी वाहन हथियार, लेवे रिपुविजय चित्त धार ।

खान पान कीजे असनान, दीजे नारीकूं ऋतुदान ॥ २०७ ॥

नया चोपडा लिखे लिखावे, वणिज करत कछु वृद्धि थावे ।

भानजोगमें ए सहु काज, करत लहे सुखचेन समाले ॥ २०८ ॥

विधानो अभ्यास करे, ध्याननी साधना करे, मंत्र साधे या हेवनी आराधना करे, मासिकने अरु लक्ष्मीने आपे, शत्रुने लतवानुं थीडुं

१ समाज V ।

२ देवे V ।

ઝડપે, વિષ ઉતારવા માટે કે ભૂત ઉતારવા માટે જ્ય, રોગીનું ઔષધ કરે, વિઘ્ન-શમન માટે શાંત-જલનો છંટકાવ કરે, કુષ્ઠથી પીડાતાને ઉપાય બતાવે, શત્રુ-વિજય મનમાં રાખીને હાથી, ઘોડા, વાહુન કે શસ્ત્ર ખરીદે, ખાન-પાન કરે, સ્નાન કરે, સ્ત્રીને ઋતુદાન કરે, નવા ચોપડા લખવાની કે લખાવવાની શરૂઆત કરે, વ્યાપાર કરતાં કાંઈક વૃદ્ધિ થાય - આ સઘળાં કાર્યો સૂર્યસ્વર વખતે કરવાથી સમાજ સુખ અને શાન્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. (૨૦૫-૨૦૬-૨૦૭-૨૦૮)

ભૂપતિ દક્ષણ સ્વરમેં કોઈ, યુદ્ધ કરણ જાવે સુણ સોઈ ।

રણસંગ્રામ માંહિ જસ પાવે, જીત અરિ પાછો ઘર આવે ॥ ૨૦૯ ॥

કોઈ રાજા પોતાનો સૂર્યસ્વર ચાલતો હોય ત્યારે જો યુદ્ધ કરવા માટે જ્ય તો તે રણ-સંગ્રામમાં યશ પામે અને શત્રુને જીતીને પાછો પોતાના નગરમાં આવે. (૨૦૯)

સાયરમેં જે પોત ચલાવે, વંછિત દ્વીપ વેગે તે પાવે ।

વેરી ભવન ગવન પગ દીજે, માનજોગમેં તો જસ લીજે ॥ ૨૧૦ ॥

સૂર્યસ્વર ચાલતાં કોઈ સમુદ્રમાં વહાણ ચલાવે તો તે પોતાના વંછિત દ્વીપે શીઘ્રતાપૂર્વક પહોંચે. સૂર્યસ્વરમાં જઈને શત્રુના ઘરમાં પ્રવેશ કરે તો પણ યશ મળે. (૨૧૦)

ઉંટ મહીષ ગો સંગ્રહ કરતાં, સાટ વદત, સરિતા જલ તરતાં ।

કરજદ્રવ્ય, કાંઠૂકું દેતાં, માનજોગ શુભ અથવા લેતાં ॥ ૨૧૧ ॥

ઊંટ, પાડા, ગાયો વગેરેનો સંગ્રહ કરતી વેળા, કોઈની સાથે સાટું કરતાં યા તો નદી આદિ તરતાં, કોઈને દ્રવ્ય કરજે આપતાં કે લેતાં, જો સૂર્યસ્વર હોય તો તે શુભ છે. (૨૧૧)

હત્યાદિક ચર કારજ જે તે, માનજોગમેં કરીયે તે તે ।

લાભાલાભ વિચારી કહીયે, નહિતર મનમેં જાણી રહીયે ॥ ૨૧૨ ॥

ઈત્યાદિ જે જે ચર કાર્યો છે તે તે સૂર્યસ્વરમાં કરવાં. આ બધી હુકીકત લાભાલાભનો વિચાર કરીને પૂછનારને વિવેક રાખીને કહેવી અન્યથા મનમાં જાણીને મૌન રહેવું. (૨૧૨)

વિવાહદાન ઇત્યાદિક કાજ, સૌમ્ય ચંદ્રજોગે સુખસાજ' ।
ક્રૂર કામમે સૂર પ્રધાન, પૂર્વ કથિત મનમે તે જાન ॥ ૨૧૩ ॥

વિવાહ, દાન ઇત્યાદિક કામો સૌમ્ય એવા ચંદ્રયોગમાં કરાય તો સુખદાયક થાય છે અને ક્રૂર કામોમાં સૂર્યસ્વર પ્રધાન છે - આ પૂર્વકથિત હકીકત મનમાં નિશ્ચિત રાખો. (૨૧૩)

[દોહા]

ચંદ્રજોગ થિર કાજકૂં, ઉત્તમ મહા વચાણ ।
માનજોગ ચર કાજ, શ્રેષ્ઠ અધિક મનમે આણ ॥ ૨૧૪ ॥

સ્થિર કાર્યો માટે ચંદ્રસ્વર ઉત્તમ અને મહાપ્રશંસા પાત્ર છે. ચર કાર્યો માટે સૂર્યસ્વર અધિક શ્રેષ્ઠ છે - એમ મનમાં આણો. (૨૧૪)

સુપુમ્બ્યાસ્વરમાં કરવા યોગ્ય કાર્યો

સુખમન ચલત ન કીજીયે, ચર થિર કારજ કોય ।
કરત કામ સુખમન વિષે, અવસ હાણિ કલ્હુ હોય ॥ ૨૧૫ ॥

સુપુમ્બ્યા નાડી ચાલતી હોય ત્યારે ચર કે સ્થિર કોઈ પણ કાર્ય ન કરવું. સુપુમ્બ્યાસ્વરમાં કામ કરવાથી કુંઠકને કુંઠકે હાનિ અવશ્ય થાય છે. (૨૧૫)

મવનપ્રતિષ્ઠાદિક સદ્, વરજિત સુખમન માંહિ ।
ગામાંતર જાવા મળી, પગલા મરીયે નાંહિ ॥ ૨૧૬ ॥

દુઃખ દોહગ પીડા લહે, ચિત્તમે રહે કલેશ ।
ચિદાનંદ સુખમન ચલત, જો કોઈ જાય વિદેશ ॥ ૨૧૭ ॥

મકાન અંધાવવાં, પ્રતિષ્ઠા કરાવવી આદિ સઘળાં કામ સુપુમ્બ્યા નાડીમાં વર્જિત છે. તે સ્વર ચાલતો હોય ત્યારે પરગામ જવા માટે પણ કદમ ઉઠાવવાં નહીં કારણ કે આ સ્વરમાં કોઈ પરદેશ જાય તો દુઃખ દૌર્ભાગ્ય તથા પીડા થાય છે અને ચિત્તમાં કલેશ થાય છે - એમ ચિદાનંદ કહે છે. (૨૧૬-૨૧૭)

૧ સુખકાજ V ।

કારજકી હાનિ હુવે, અથવા લાગે વાર ।

અથવા મિત્ર^૧ મિલે નહીં, સુખમન ભાવ વિચાર ॥ ૨૧૮ ॥

યા તો કાર્યની હાનિ થાય છે અથવા કામમાં વાર લાગે છે અથવા તો (જે મિત્રને મળવા જઈએ છીએ તે) મિત્ર મળતો નથી - આ સુષુમ્ણા સ્વરનો વિચાર છે. (૨૧૮)

શ્વાસ શીઘ્ર અતિ પાલટે, છીન ચંદ્ર છીન સૂર ।

તે સુખમન સ્વર જાણજો, નાભ અનિલ^૨ भरपूर ॥ ૨૧૯ ॥

શ્વાસ અત્યંત સપાટાબંધ પલટાય, ક્ષણમાં ચંદ્ર અને ક્ષણમાં સૂર્ય (ચાલે) તે સુષુમ્ણા નામનો સ્વર છે - જેમાં આકાશ તત્ત્વવાળો પવન ભરપૂર વહે છે. (૨૧૯)

સુખમન સ્વર સંચારમેં, કીજે આતમધ્યાન ।

હિરદગતિ^૩ અહિમક્ષકી*, લહીયે અનુભવજ્ઞાન ॥ ૨૨૦ ॥

સુષુમ્ણા સ્વર ચાલતો હોય ત્યારે આત્મ-ધ્યાન કરવું અને તે દરમ્યાન નાસિકાના વાયુની ગતિ, રુદ્ધ કરવાથી (એટલે કે કુંભક કરવાથી) અનુભવ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૨૦)

આતમતત્ત્વ વિચારણા, ઉદાસીનતા ભાવ ।

ભાવત સ્વર સુખમન વિષે, હોવે ધ્યાન જમાવ ॥ ૨૨૧ ॥

આત્મ-તત્ત્વની વિચારણા અને ઉદાસીનતા ભાવ સુષુમ્ણા સ્વરમાં ભાવવામાં આવે તો ધ્યાન દૃઢ થાય છે. (૨૨૧)

ચર થિર તીજીણ કહી, દ્વિસ્વાભાવકી વ્રાત ।

ઈણ અનુક્રમથી આરમી^૪, કારજ સકલ^૫ કહાત ॥ ૨૨૨ ॥

ચર(સૂર્ય), સ્થિર(ચંદ્ર) અને ત્રીજી આ દ્વિસ્વભાવ(સુષુમ્ણા)ની વાત કરી; આ પ્રમાણેના અનુક્રમથી કરવા યોગ્ય કાર્યોનો પ્રારંભ તે તે સ્વરમાં કરવામાં આવે તો તે અવશ્ય સફળ થાય છે. (૨૨૨)

૧ મિત્ર V । ૨ અનિલ V । ૩ રુદ્ધગતિ V ।

૪ ઔર મી V । ૫ સફલ V ।

* 'અહિભક્ષ' - 'અહિ' એટલે 'સર્પ' અને 'ભક્ષ' એટલે 'ભોજન'; તેથી 'અહિભક્ષ' એટલે 'સર્પનું ભોજન' અર્થાત્ 'વાયુ'.

તત્ત્વ સ્વરૂપ નિહાળવાના ઉપાયનો વિચાર

તત્ત્વસ્વરૂપ નીહાલવાં^૧, કહું ઉપાય વિચાર ।

ભાવ શુભાશુભ તેહને^૨, અધિક હિયામેં ધાર ॥ ૨૨૩ ॥

તત્ત્વોનાં સ્વરૂપને બાણુવા માટે ઉપાયની વિચારણા હું કહું છું; તેના શુભાશુભ ભાવને હૃદયમાં સંપૂર્ણ રીતે ધારણ કરવા ભોધ્યે (૨૨૩)

શ્રવણ અંગુઠા મધ્યમાં^૩, નાસાપુટ પર થાપ ।

નયણ તર્જનીથી ઢકી, મૂકુટીમાં લખ આપ ॥ ૨૨૪ ॥

(બંને) કાન (બંને) અંગૂઠા વડે, નાસાપુટ (બંને) મધ્યમા વડે, (બંને) નેત્રો (બંને) તર્જની વડે ઢાંકી મૂકુટીમાં લખ આપ.* (૨૨૪)

પડે બિંદુ મૂકુટી વિષે, પીત શ્વેત અરુ લાલ ।

નીલ શ્યામ જૈસી હુવે, તૈસી તિહાં નિહાલ ॥ ૨૨૫ ॥

મૂકુટીમાં પીળા, શ્વેત, લાલ, લીલા અને શ્યામ (રંગનું) જેવું બિંદુ દેખાય તેવું ત્યાં નિહાળ. (૨૨૫)

જૈસા વર્ણ નીહારીયે, તૈસા તત્ત્વવિચાર ।

શ્વાસ ગતિ સ્વરમેં લખો, ઇચ્છા ફુન^૪ આકાર ॥ ૨૨૬ ॥

જેવો વર્ણ દેખાય તેવા વર્ણના તત્ત્વનો વિચાર કરી-તે સાથે શ્વાસની ગતિ, મનની ઇચ્છા અને તત્ત્વના આકારને ધ્યાનમાં રાખીને (તત્ત્વનો) નિર્ણય કરવો. (૨૨૬)

પ્રથમ વાયુ સ્વરમેં વહે, દુતીય અગ્નિ વચ્ચાણ ।

ત્રીજી મૂ ચોથું સલિલ, નમ પંચમ મન આણ ॥ ૨૨૭ ॥

સ્વરમાં સર્વ પ્રથમ વાયુ તત્ત્વ, બીજું અગ્નિ તત્ત્વ, ત્રીજું પૃથ્વી તત્ત્વ, ચોથું જલ તત્ત્વ અને પાંચમું આકાશ તત્ત્વ વહે છે - એમ મનમાં ધારો. (૨૨૭)

૧ નીહારવા V । ૨ તેહનો V । ૩ મધ્યમા V । ૪ કું V ।

* આ 'ધોનિમુદ્ર' છે.

वाम दिशाथी स्वर उठी, वहे पिंगला मांहि ।

ताकूं संक्रम कहत है, यामें संशय नांहि ॥ २२८ ॥

वाम दिशाथी स्वर उत्पन्न थकने पिंगलामां वडे तेने 'संकम' कडे छे - आमां संशय नथी. (२२८)

तत्त्व उदक भू शुभ कहे, तेज मध्य फलदाय ।

हाण मृत्यु दायक सदा, मारुत व्योम कहाय ॥ २२९ ॥

जल तत्त्व अने पृथ्वी तत्त्व — ओ शुभ छे, अग्नि तत्त्व मध्यम क्षलदायक छे अने वायु तत्त्व तथा आकाश तत्त्व हानिदायक तथा मृत्यु-दायक छे. (२२९)

ऊर्ध्व अधो अरु मध्य पुट, तीच्छा संक्रमरूप ।

पंच तत्त्व यह बहत है, जाणो भेद अनूप ॥ २३० ॥

उपर (अग्नि तत्त्व), नीचे (जल तत्त्व), मध्यमां (पृथ्वी तत्त्व), तीरछुं (वायु तत्त्व) अने संक्रम स्वरूप (आकाश तत्त्व) — आ रीते आ पांच तत्वो (स्वरमां) वडे छे - ओ अनुपम लेद तमे जाणो. (२३०)

ऊर्ध्व मृत्यु शांति अधो, उच्चाटण तिरिछाय ।

मध्य स्तंभन नभ विषे, वरजित सकल उपाय ॥ २३१ ॥

मारणुना प्रयोगो ऊर्ध्व तत्त्वमां, शांति(तुष्टि, पुष्टि वगेरे)ना प्रयोगो अधः तत्त्वमां, उच्चाटनना प्रयोगो तीरछा तत्त्वमां, स्तंभनना प्रयोगो मध्यम तत्त्वमां करवा; परन्तु आकाश तत्त्वमां सधणा प्रयोगो वर्जित छे. (२३१)

तत्वोनां स्थान अने तेनां कार्य

जंघ मही नाभी अनिल, तेज खंध जल पाय ।

मस्तकमें नभ जाणजो, दिये थान बताय ॥ २३२ ॥

પૃથ્વી તત્ત્વ ગ્રંધામાં, વાયુ તત્ત્વ નાભિમાં, અગ્નિ તત્ત્વ ખલામાં, જલ તત્ત્વ પગમાં અને આકાશ તત્ત્વ મસ્તકમાં વસે છે - એમ બાહ્યગે; (આ રીતે) તત્ત્વોનાં સ્થાન (મેં) બતાવ્યાં છે. (૨૩૨)

થિર કાજે પરધાન મૂ, ચરમેં સલિલ વિચાર ।

પાવક સમ' કારજ વિષે, વાયુ ઉચ્ચાટણ ધાર^૨ ॥ ૨૩૩ ॥

સ્થિર કાર્યો કરવા માટે પૃથ્વી તત્ત્વ પ્રધાન છે, ચર કાર્યો કરવા માટે જલ તત્ત્વ પ્રધાન છે, સમ (અથવા કૂર) કાર્યો કરવા માટે અગ્નિ તત્ત્વ અને ઉચ્ચાટન (તથા મારણ) કરવા માટે વાયુ તત્ત્વ પ્રધાન છે. (૨૩૩)

વ્યોમ ચલત કારજ સહૂ, કરીયે નાહિ મીત ।

ધ્યાન જોગ અભ્યાસકી, ધારો યામેં રીત ॥ ૨૩૪ ॥

હે મિત્ર! આકાશ તત્ત્વ આલતાં કોઈ જ કામ ન કરીએ. માત્ર ધ્યાન અને યોગાભ્યાસની રીત આમાં કરી શકાય છે. (૨૩૪)

પશ્ચિમ દક્ષિણ જલ મહી, ઉત્તર તેજ પ્રધાન ।

પૂરવ વાયુ વહાણજો, નમ કહીયે થિર થાન ॥ ૨૩૫ ॥

પશ્ચિમ દિશામાં જલ તત્ત્વ, દક્ષિણ દિશામાં પૃથ્વી તત્ત્વ, ઉત્તર દિશામાં અગ્નિ તત્ત્વ, પૂર્વ દિશામાં વાયુ તત્ત્વ અને સ્થિર સ્થાનમાં આકાશ તત્ત્વ (બલવાન) છે. (૨૩૫)

સિદ્ધિ પૃથ્વી જલ વિષે, મૃત્યુ અગન વિચાર ।

ક્ષયકારી વાયુ સિદ્ધિ^૩, નમ નિષ્ફલ ચિત્ત ધાર ॥ ૨૩૬ ॥

પૃથ્વી અને જલ તત્ત્વમાં સિદ્ધિ થાય છે, અગ્નિ તત્ત્વમાં મૃત્યુ થાય છે, વાયુ તત્ત્વમાં ક્ષયકારી-સિદ્ધિ (અર્થાત્ અલ્પ સિદ્ધિ થાય છે અને આકાશ તત્ત્વમાં કાર્ય નિષ્ફળ થાય છે. (૨૩૬)

ધીરજથી પૃથ્વી વિષે, જલ સિદ્ધિ તતકાલ ।

હાણ અગનિ વાયુ થકી, કાજ નિષ્ફલ નમ માલ ॥ ૨૩૭ ॥

૧ કર V । ૨ માર V । ૩ શુદ્ધિ V ।

પૃથ્વી તત્ત્વમાં વિલંબથી અને જલ તત્ત્વમાં તત્કાલ સિદ્ધિ થાય છે, અગ્નિ અને વાયુ તત્ત્વમાં હીન-સિદ્ધ (અર્થાત્ મધ્યમ તથા જઘન્ય પ્રકારની સિદ્ધિ) અને આકાશ તત્ત્વમાં કાર્ય નિષ્ફળ થાય છે — એમ બ્રહ્મ. (૨૩૭)

સંગ્રામાદિ^૧ કૃત્યમે, પ્રવલ હૂતાસન હોય ।

ચંદ્રસૂર સંગ્રહ વિષે, ફલદાયક અતિ જોય ॥ ૨૩૮ ॥

સંગ્રામ આદિ કાર્યોમાં અગ્નિ તત્ત્વ પ્રબલ હોય છે, સંગ્રહ કરવા માટે ચંદ્રસ્વર અતિક્ષલદાયક (અર્થાત્ ઉત્તમ) છે. (૨૩૮)

જીવિત જય ધન લાભ ફુન^૨, મિત્ર અર્થ જુથ રૂપ ।

ગમનાગમન વિચારમે, જાનો મહી અનૂપ ॥ ૨૩૯ ॥

જીવન, જય, ધન-લાભ, પુત્ર, મિત્ર, અર્થ-ચિન્તા, યુદ્ધ-સ્વરૂપ તથા ગમન-આગમનના વિચારમાં પૃથ્વી તત્ત્વ અનુપમ છે. (૨૩૯)

કલહ શોક દુઃખ ભય તથા, મરણ કહ્લુ ઉત્પાત ।

સંક્રમભાવ સમીરમે, ફલદૃષ્ટિ વિચ્યાત ॥ ૨૪૦ ॥

ન્યારે વાયુ સંક્રમણ કરતો હોય તે વખતે કોઈ કાર્ય કરવામાં આવે તો કલહ, શોક, દુઃખ, ભય, મરણ તથા કંઈક ઉત્પાત થાય — ક્ષણ વિચારવાની આ રીત પ્રસિદ્ધ છે. (૨૪૦)

રાજનાશ પાવક ચલત, પૃચ્છક નરની હાણ ।

દુર્મિષ્ઠ હોય મહીયલ વિષે, રોગાદિક ફુનિ જાણ ॥ ૨૪૧ ॥

અગ્નિ તત્ત્વ આલતું હોય ત્યારે (કોઈ) પ્રશ્ન કરે તો સબનો નાશ, પૃચ્છક મનુષ્યને પોતાને હાનિ, પૃથ્વીતલમાં દુષ્કાળ અને રોગાદિકની ઉત્પત્તિ થાય. (૨૪૧)

દુર્મિષ્ઠ ઘોર વિગ્રહ સુધી, દેશભંગ ભય જાણ ।

ચલત વાયુ આકાશ તત, ચૌપદ હાનિ વચ્ચાણ^૩ ॥ ૨૪૨ ॥

૧ સંગ્રામાદિક V ।

૨ પુન V ।

૩ પિઞ્ઞાણ V ।

હે બુદ્ધિમાન! વાયુ અને આકાશ તત્ત્વ ચાલતું હોય ત્યારે (કોઈ) પ્રશ્ન કરે તો દુષ્કાળ, ભયંકર-ચુદ્ધ, દેશભંગ, ભય અને ચોપગાં બાનવરોની હાનિ થાય. (૨૪૨)

મહેંદ્ર^૧ વરુણ જુગ જોગમેં, ઘનવૃષ્ટિ અતિ હોય ।

રાજવૃદ્ધિ પરજા સુખી, સમો^૨ શ્રેષ્ઠ અતિ હોય ॥ ૨૪૩ ॥

માહેન્દ્ર(પૃથ્વી) અને વરુણ(જલ) — આ બન્ને તત્ત્વોના યોગમાં મેઘવૃષ્ટિ વિપુલ થાય; રાબને સંપત્તિ તથા પ્રબળને સુખ થાય અને સમય અતિ શ્રેષ્ઠ વીતે. (૨૪૩)

મહી ઉદક દોડું વિષે, ચંદ્રનાથ ચિત્તિ રૂપ ।

ચિદાનંદ ફલ તેહનું, જાણો પરમ અનૂપ ॥ ૨૪૪ ॥

પૃથ્વી અને જલ બંને તત્ત્વ ચંદ્રસ્વરમાં હોય અને ચંદ્રતિથિનો યોગ થઈ બંધ તો ચિદાનંદ કહે છે કે તેનું કૃણ અનુપમ છે — તેમ બાણો. (૨૪૪)

તત્ત્વોમાં પદાર્થોની ચિન્તા

મહી મૂલ ચિંતા લખો, જીવ વાયુ જલ ધાર ।

તેજ ધાતુ ચિંતા લખો^૩, શુભ આકાશ વિચાર ॥ ૨૪૫ ॥

પૃથ્વી તત્ત્વ વખતે (કોઈ) પ્રશ્ન કરે તો ‘મૂલ’^૧ની ચિન્તા સમજવી, વાયુ અને જલ તત્ત્વમાં ‘જીવ’^૨ની ચિન્તા તથા આગ્નિ તત્ત્વમાં ‘ધાતુ’^૩ની ચિન્તા અને આકાશ તત્ત્વમાં ‘શૂન્ય’ની ચિન્તા (અર્થાત્ વિચારશૂન્ય સ્થિતિ) છે — એમ બાણો. (૨૪૫)

૧ માહેન્દ્ર V । ૨ સમા V । ૩ કહે V ।

૧. ‘મૂલ’ — તણખલાથી વૃક્ષ સુધીના પદાર્થની ‘મૂલ’ સંજ્ઞા બાણવી. ખેતીવાડી વગેરેની ચિન્તા તે ‘મૂલ-ચિન્તા’ સમજવી.

૨. ‘જીવ’ — પ્રાણી માત્રની ‘જીવ’ સંજ્ઞા બાણવી. મનુષ્ય, પશુ વગેરેની ચિન્તા તે ‘જીવ-ચિન્તા’ સમજવી.

૩. ‘ધાતુ’ — માટીથી રત્ન સુધીના પદાર્થની ‘ધાતુ’ સંજ્ઞા બાણવી. મકાન, ભૂમિ, ધન વગેરેની ચિન્તા તે ‘ધાતુ-ચિન્તા’ સમજવી.

બ્યોતિષમાં ‘મૂક-પ્રશ્ન’ કે ‘મુષ્ટિ-પ્રશ્ન’ આદિમાં આ સંજ્ઞાઓ વપરાય છે.

બહુપાદ પૃથ્વી વિષે, જુગપદ જલ અરુ વાયુ ।

અગ્નિ ચતુઃપદ નમ ઉદે, વિગત ચરણ કહેવાય ॥ ૨૪૬ ॥

પૃથ્વી તત્ત્વ વખતે પ્રશ્ન હોય તો ઘણા પગવાળાનો પ્રશ્ન છે, જલ અને વાયુ તત્ત્વ વખતે પ્રશ્ન હોય તો દ્વિપદ અંગે પ્રશ્ન છે, અગ્નિ તત્ત્વ વખતના પ્રશ્નમાં ચતુષ્પદ અંગે પ્રશ્ન છે અને આકાશ તત્ત્વ વખતના પ્રશ્નમાં અષ્ટ (અર્થાત્ પગવિનાના પદાર્થ) અંગે પ્રશ્ન છે - એમ બાણુવું. (૨૪૬)

તત્ત્વોના સ્વામી, ગ્રહ તથા વાર

રવિ રાહુ કુજ ત્રીસરો, શનિ ચતુર્થ વચ્ચાણ ।

પંચ તત્ત્વકે ભાનઘર, સ્વામી અનુક્રમ જાણ ॥ ૨૪૭ ॥

પાંચે તત્ત્વો સૂર્યના ઘરમાં હોય ત્યારે તેના સ્વામી અનુક્રમે સૂર્ય, રાહુ, મંગળ અને શનિ છે. (૨૪૭)+

બુધ પૃથ્વી જલકો સસિ, શુક્ર અગ્નિ પતિ મીત ।

વાયુ ગુરુ સુર ચંદમેં, તત્ત્વ સ્વામ ઇણ રીત ॥ ૨૪૮ ॥

હે મિત્ર! ચંદ્રસ્વરમાં પૃથ્વી તત્ત્વનો સ્વામી બુધ, જલ તત્ત્વનો સ્વામી ચંદ્ર, અગ્નિ તત્ત્વનો સ્વામી શુક્ર, વાયુ તત્ત્વનો સ્વામી ગુરુ - આ રીતે તત્ત્વના સ્વામી બાણુવા. (૨૪૮)

સ્વામી અપણો આપણો, અપણે ઘરકે માંહિ ।

શુભ ફલદાયક જાણજો, યામેં સંશય નાંહિ ॥ ૨૪૯ ॥

જ્યારે પોતાનો સ્વામી પોતાના ઘરમાં હોય ત્યારે તે શુભફલને આપનાર છે - આ વાતમાં શંકા નથી (અર્થાત્ પોતાના સ્વર અને તત્ત્વોમાં આ ગ્રહો કે વાર શુભફલ આપે છે). (૨૪૯)

+ અહીં વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે બાણુવું :-

પૃથ્વી તત્ત્વનો સ્વામી 'રવિ' છે, જલ તત્ત્વ અને વાયુ તત્ત્વના સ્વામી 'રાહુ-કેતુ' છે, અગ્નિ તત્ત્વનો સ્વામી 'મંગળ' છે તથા આકાશ તત્ત્વનો સ્વામી 'શનિ' છે.

ચંદ્ર સ્વરની બાર અવસ્થાઓ

જય તુષ્ટિ પુષ્ટિ રતિ, ક્રીડા હાસ્ય કહાય ।

એમ અવસ્થા ચંદની, ષટ્ જલ ભૂમે થાય ॥ ૨૫૦ ॥

પૃથ્વી તત્ત્વ અને જલ તત્ત્વમાં ચંદ્ર(સ્વર)ની છ અવસ્થાઓ છે : તે ક્રમશઃ જય^૧, તુષ્ટિ^૨, પુષ્ટિ^૩, રતિ^૪, ક્રીડા^૫ અને હાસ્ય^૬ નામની છે. (૨૫૦)

જ્વર નિદ્રા પરિયાસ પુન, કંપ ચતુર્થી પિછાણ ।

વેદ+ અવસ્થા ચંદની, વાયુ અગનિમેં જાણ ॥ ૨૫૧ ॥

અગ્નિ તત્ત્વ અને વાયુ તત્ત્વમાં ચંદ્ર(સ્વર)ની ચાર અવસ્થાઓ છે : જ્વર^૭, નિદ્રા^૮, પ્રયાસ^૯ અને કંપ^{૧૦} — આ તેનાં નામ છે. (૨૫૧)

પ્રથમ ગતાયુ દૂસરી, મૃત્યુ નમકે સંગ ।

કહી અવસ્થા ચંદની, દ્વાદશ એમ અભંગ ॥ ૨૫૨ ॥

આકાશ તત્ત્વના યોગમાં ચંદ્ર(સ્વર)ની બે અવસ્થાઓ છે : પહેલી ગતાયુ^{૧૧} અને બીજી મૃત્યુ^{૧૨} — આ રીતે ચંદ્ર(સ્વર)ની બાર અલંગ અવસ્થા છે. (૨૫૨)*

+ 'વેદ' ૪ ની સંખ્યા દર્શાવનાર, કારણ કે વેદ ચાર છે :-

(૧) ઋગ્વેદ, (૨) યજુર્વેદ, (૩) સામવેદ અને (૪) અથર્વવેદ.

* આ બાર અવસ્થાઓમાં પહેલી છ અવસ્થાઓ ચિત્તના વિકલ્પો કે વૃત્તિઓના કારણે તથા બીજી ચાર શારીરિક સ્થિતિથી અને છેલ્લી બે કાળની અપેક્ષાએ હોય તેમ લાગે છે; તદુપરાંત તેનો તત્ત્વોની સાથે સંબંધ નીચે પ્રમાણે જણાય છે :-

તત્ત્વ	અવસ્થા
(૧) પૃથ્વી	જય, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ.
(૨) જલ	રતિ, ક્રીડા, હાસ્ય.
(૩) અગ્નિ	જ્વર, નિદ્રા.
(૪) વાયુ	પ્રયાસ, કંપ.
(૫) આકાશ	ગતાયુ, મૃત્યુ.

તત્ત્વોના રસ

મધુર કષાયલ તિક્ત પુન, ઘાટા રસ કહવાય ।

નમ અવ્યક્ત રસ પંચકે, અનુક્રમ દીયે વ્રતાય ॥ ૨૫૩ ॥

(પૃથ્વી તત્ત્વનો) મધુર, (જળ તત્ત્વનો) કષાયેલો, (વાયુ તત્ત્વનો) ઘાટો, (અગ્નિ તત્ત્વનો) તિક્ત અને (આકાશ તત્ત્વનો) કડવો અથવા અવ્યક્ત - આ પાંચ રસ અનુક્રમે પાંચ તત્ત્વના છે. (૨૫૩)

જૈસા રસ આસ્વાદની, હોય પ્રીત મન માંહિ ।

તેસા તત્ત્વ પિછાળજો, શંકા કરજો નાંહિ ॥ ૨૫૪ ॥

(જે સમયે) જેવો રસ આખવાની પ્રીતિ મનમાં થાય (તે સમયે સ્વરમાં) તેવું તત્ત્વ આલે છે, એમ માનજો — એમાં શંકા ન કરશો. (૨૫૪)

તત્ત્વોનાં નક્ષત્રો

શ્રવણ ધનિષ્ઠા રોહિણી, ઉત્તરાષાઢ અમીચ ।

જ્યેષ્ઠા અનુરાધા સપત*, શ્રેષ્ઠ મહીકે વીચ ॥ ૨૫૫ ॥

(૧) શ્રવણ, (૨) ધનિષ્ઠા, (૩) રોહિણી, (૪) ઉત્તરાષાઢા, (૫) અભિજિત, x (૬) જ્યેષ્ઠા, (૭) અનુરાધા — આ સાત નક્ષત્રો પૃથ્વી તત્ત્વનાં છે. (૨૫૫)

મૂલ ઉત્તરા માદ્રપદ, રેવતી આર્દ્રાં જાણ ।

પૂર્વાષાઢ અરુ શતભિષા, આશ્લેષા જલ ઠાણ ॥ ૨૫૬ ॥

(૮) મૂળ, (૯) ઉત્તરાભાદ્રપદા, (૧૦) રેવતી, (૧૧) આર્દ્રાં, (૧૨) પૂર્વાષાઢા, (૧૩) શતતારા - શતભિષક, (૧૪) આશ્લેષા — આ સાત નક્ષત્રો જલ તત્ત્વનાં છે. (૨૫૬)

* 'સપત' = 'સપ્ત' અર્થાત્ ૭.

x 'અભિજિત' નક્ષત્ર : - ૨૧ માં ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રના ચોથા ચરણના પ્રવેશથી ૨૨ માં શ્રવણ નક્ષત્રના પ્રથમ ચરણના અંત સુધી 'અભિજિત' નક્ષત્ર માત્ર બે ચરણનું ગણવામાં આવે છે.

મઘા પૂરવાફાલ્ગુની, પૂર્વભાદ્રપદ સ્વાત ।

કૃત્તિકા ભરણી પુષ્ય એ, સપ્ત અગ્નિ વિરુયાત ॥ ૨૫૭ ॥

(૧૫) મઘા, (૧૬) પૂર્વાશ્વિની, (૧૭) પૂર્વાભાદ્રપદા, (૧૮) સ્વાતિ, (૧૯) કૃત્તિકા, (૨૦) ભરણી, (૨૧) પુષ્ય — આ સાત નક્ષત્રો અગ્નિ તત્ત્વનાં છે. (૨૫૭)

હસ્ત વિશાખા મૃગશિરા, પુનર્વસુ ચિત્રાય ।

ઉત્તરાફાલ્ગુણ^૧ અશ્વિની, અનિલધામ સુખદાય ॥ ૨૫૮ ॥

(૨૨) હસ્ત, (૨૩) વિશાખા, (૨૪) મૃગશીર્ષ, (૨૫) પુનર્વસુ, (૨૬) ચિત્રા, (૨૭) ઉત્તરાશ્વિની, (૨૮) અશ્વિની — આ સાત નક્ષત્રો વાયુ તત્ત્વનાં છે અને તે સુખ આપનારાં છે. (૨૫૮)

તત્ત્વોની ઉત્પત્તિનો ક્રમ

નભથી પવન પવન થકી, પાવક તત પરકાસ ।

પાવકથી પાણી લખો, મહી લખો ફુનિ તાસ ॥ ૨૫૯ ॥

આકાશથી પવન, પવનથી અગ્નિ, અગ્નિથી જલ અને જલથી પૃથ્વી તત્ત્વ પ્રકટ થાય છે. (૨૫૯)+

તત્ત્વોમાં ક્રોધાદિનો ઉદય

ક્રોધાદિક અગ્નિ ઉદે, ઇચ્છા વાયુ મજ્જાર ।

ક્ષાંત્યાદિક ગુણ મન વિષે, જલ મૂ માંહિ વિચાર ॥ ૨૬૦ ॥

અગ્નિ તત્ત્વના ઉદયથી ક્રોધાદિક થાય છે, વાયુ તત્ત્વથી ઇચ્છાઓ ઉદ્ભવે છે તથા જલ અને પૃથ્વી તત્ત્વથી મનમાં ક્ષમા આદિ ગુણોનો વિચાર પ્રગટે છે. (૨૬૦)

૧ ઉત્તર ફાલ્ગુન V ।

+ તત્ત્વોની ઉત્પત્તિનો ક્રમ સૂક્ષ્મમાંથી સ્થૂલ તરફનો છે.

તત્ત્વોના આધાર, આહાર અને નિહાર

ગુદાધાર ધરણી તળો, લિંગ ઉદકનો જાળ ।

તેજ ધાર ચક્ષુ સુધી, વાયુ ઘ્રાણ વચ્ચાળ ॥ ૨૬૧ ॥

શ્રવણ દ્વાર નભના કહ્યા, શબ્દાદિક આહાર ।

ચિદાનંદ ઇણ પાંચકા, જાણો ઉર નિહાર ॥ ૨૬૨ ॥*

પૃથ્વી તત્ત્વનો આધાર ગુદા છે, જલ તત્ત્વનો આધાર લિંગ છે, અગ્નિ તત્ત્વોનો આધાર ચક્ષુ છે, વાયુ તત્ત્વનો આધાર નાસિકા છે અને આકાશ તત્ત્વનો આધાર કર્ણપુટ છે. તે પાંચ(તત્ત્વો)ના શબ્દ આદિ આહાર તેમ જ તે પાંચ (તત્ત્વો)ના નિહાર પણ જાણો -- એમ ચિદાનંદ કહે છે. (૨૬૧-૨૬૨)

યુદ્ધ-કરણ માટે સ્વર તથા યુદ્ધ-પ્રસંગના પ્રશ્નો

ચંદ ચલત નધિ ચાલીયે, યુદ્ધ કરણકું મીત ।

ચલત ચંદમેં તેહના, શત્રુની હોય જીત ॥ ૨૬૩ ॥

હે મિત્ર! ચંદ્રસ્વર ચાલતી વખતે યુદ્ધ કરવા માટે ન જઈએ (કારણ કે) ચંદ્રસ્વર ચાલતી વખતે (યુદ્ધ કરવા) જવાથી, તેના (અર્થાત્ યુદ્ધ કરવા જનારના) શત્રુનો વિજય થાય છે. (૨૬૩)

દિવસપતિ સ્વર માંહિ જે, યુદ્ધ કારણકું જાય ।

વિજય લહે સંગ્રામમેં, શત્રુસેન પલાય ॥ ૨૬૪ ॥

સૂર્યસ્વર ચાલતી વખતે જે મનુષ્ય યુદ્ધ કરવા માટે જાય તે સંગ્રામમાં વિજય પ્રાપ્ત કરે છે અને તેના શત્રુની સેના નાસી છૂટે છે. (૨૬૪)

અપના સ્વર દક્ષણ ચલે, શત્રુના પળ તેહ ।

જીત લહે સંગ્રામમેં, પ્રથમ ચઢે નર જેહ ॥ ૨૬૫ ॥

* તત્ત્વોના આધાર આદિ ધતર ગ્રન્થોમાં ભિન્ન-ભિન્ન મળે પડે છે.

आपणो पोतानो सूर्यस्वर आलतो डोय अने त्यारे न ले शत्रुनो पाणु सूर्यस्वर आलतो डोय तो ने मनुष्य युद्ध माटे प्रथम गढी आव्यो डोय ते संग्राममां एत भेगवे छे. (२६५)

ससि चलत कौ भूपति, मत जावो रण मांहि ।

खेतजीत अरियण लहे, यामें संशय नांहि ॥ २६६ ॥

डे भूपति! चंद्रस्वर आलती वणते युद्ध माटे न लख्यो, ते वणते नवाधी तमारो शत्रु तमारी भूमिने एती नशे — ज्येमां संशय नथी. (२६६)

सुखमन स्वर संग्राममें, भला कहे नवि कोय ।

जावे सुखमन स्वर विषे, शीस कटावे सोय ॥ २६७ ॥

संग्राममां सुषुम्णा स्वरने कोळ सारो कडेतुं नथी (कारणु डे) सुषुम्णा स्वर आलतो डोय त्यारे ने (युद्धमां) लय छे ते मस्तक कपावे छे (अर्थात् तेना प्राणु अवश्य लय छे, तेने कोळ ग्यावी शक्तुं नथी). (२६७)

दूर देस संग्राममें, जाता शशि परधान ।

निकट युद्धमें जाणजो, जयकारी स्वर भान ॥ २६८ ॥

दूर देशना संग्राममां नती वणते चंद्रस्वर प्रधान छे अने निकटना स्थणे युद्धमां नती वणते सूर्यस्वर जय करनारो छे — ज्येम लख्यो. (२६८)

सनमुख ऊर्ध्व दिशा रही, जुद्ध प्रश्न करे कोय ।

सम अक्षर ससि स्वर हूआ, जीत तेहनी होय ॥ २६९ ॥

सन्मुख या तो ऊर्ध्व दिशा तरङ्ग रही ले कोळ युद्धना विषयने प्रश्न करे तो ले सम-अक्षरनो प्रश्न डोय अने ले चंद्रस्वर आलतो डोय तो युद्धमां ते(प्रश्न करनार)नी एत थाय छे. (२६९)

पूछे दक्षण मध्यथी, दूत प्रश्न करे जेह ।

विषमाक्षर भानु हुआ, खेत विजय लहे तेह ॥ २७० ॥

दक्षिण दिशा तरङ्ग लियो रही हूत जे प्रश्न करे ते प्रश्न जे विषम-
अक्षरना होय अने जे सूर्यस्वर आसतो होय तो प्रश्न करना (युद्धमां
शत्रुनी) भूमि पर (वज्र्य प्राप्त करे छे. (२७०)

युद्धयुगलनी पूर्ण दिशि, रही प्रश्न करे कोय ।

प्रथम नाम जस उचरे, जीत लहे नर सोय ॥ २७१ ॥

युद्ध करना जेमांथी कानो विज्य थसे ?- जेवो प्रश्न जे कोर्छ
आपणा 'पूर्वस्वर्नी दिशा तरङ्ग रहीने करे तो जेना नामने प्रथम उच्यार
करे ते मनुष्यनो विज्य थाय. (२७१)

रिक्त पक्षमें आयके, मिथुन युद्ध परसंग ।

पूछत पहेला हरीये', दूजा रहत अभंग ॥ २७२ ॥

(स्वरथी) आदी पउणा तरङ्ग आवीने कोर्छ व्याकृत अनेना युद्ध-
प्रसंग अंगे जे प्रश्न करे तो पहेलां जेनुं नाम दीधुं होय ते अलग्न रहे
अर्थात् ते हारे नही. (२७२)

करत युद्ध परियाण वा, रिक्त मांहे लहे हार ।

अल्पबली भूपति थकी, महाबली चित्त धार ॥ २७३ ॥

युद्ध या तो युद्ध भाटे प्रयाण अंगेना प्रश्नमां (स्वरथी) आदी
पउणा तरङ्ग रही (कोर्छ) प्रश्न करे तो अल्पबली जेवा सन्नथी पाणु
महाबली सन्न हारे छे — जेम जणुवुं. (२७३)

महाकटक सनमुख चले, थोडासा दल जोड ।

पूरण तत्त्व प्रकाशमें, जीत लहे विधि कोड ॥ २७४ ॥

मोटा सैन्य सामे थोडुं सैन्य लईने जतो होय तेवो (भूपति पाणु)
उत्तरदाताना 'पूर्व' स्वर तरङ्गथी प्रश्न पूछथो होय तो ते करेडो रीते
(अवश्य) लुत भेगवे छे. (२७४)

मही तत्त्वमें युद्ध वा, करे प्रश्न परियाण ।

दोउ दल सम उतरे, इम निहचे करी जाण ॥ २७५ ॥

(अंश के सूर्य - कोश पणु स्वरमां) पृथ्वी तत्त्वमां (कोश) युद्ध या युद्धनो प्रश्न के युद्ध भाटे प्रयाणु करे तो अंने सैन्यो सरणां अंतरशे—
अम निश्चयथी जणो. (२७५)

करे प्रश्न परियाण वा, वरुण* तत्त्वके मांहि ।

होय मेल तिहां परस्परी, युद्ध जाणजो नांहि ॥ २७६ ॥

(कोश पणु स्वरमां) जल तत्त्वमां (कोश) युद्धनो प्रश्न या तो युद्ध भाटे प्रयाणु करे तो डहेवुं के परस्पर संधि थशे—युद्ध नहीं थाय. (२७६)

मही उदक होय एककूं, दूजाकूं जो नांहि ।

मही वरुण तिहां जीतीये, यामें संशय नांहि ॥ २७७ ॥

(कोश पणु स्वरमां) अकने पृथ्वी या जल तत्त्व आलतुं होय अने जे भीजने ते तत्त्व न आलतुं होय तो पृथ्वी या जल तत्त्व जेने आलतुं होय ते व्यक्ति अते—अमां संशय नथी. (२७७)

प्रश्न करे अथवा लडे, अथवा करे प्रयाण ।

वहत' हुताशन तेहनी, रणमें होवे हाण ॥ २७८ ॥

(कोश पणु स्वरमां कोश) युद्ध भाटे प्रश्न करे, युद्ध करे अथवा युद्ध भाटे प्रयाणु करे ते वभते जे ते अग्नि तत्त्व आलतुं होय तो तेनो रणुमां नाश थाय छे. (२७८)

प्रश्न प्रयाण युद्ध जे करे, अनिल तत्त्वमें कोय ।

निश्चेथी संग्राममें, भागे पहला सोय ॥ २७९ ॥

(कोश पणु स्वरमां) वायु तत्त्व आलतुं होय ते वभते युद्ध भाटे प्रश्न, युद्ध भाटे प्रयाणु के युद्ध जे कोश करे ते संग्रामथी निश्चयपूर्वक पडेलेो लागी धूटे अर्थात् ते अवश्य हारे. (२७९)

१ चलत V ।

* 'वरुण तत्त्व'—'वरुण' अ पाणीनो अधिष्ठाता देव छे; भाटे 'वरुण तत्त्व' अटले 'जल तत्त्व'.

व्योम वहत कोउ भूपति, करे प्रश्न परियाण ।

अथवा युद्ध तिण अवसरे, करत मरण तस जाण ॥ २८० ॥

(कोर्ध पणु स्वरमां) आकाश तत्त्व आलतुं होय ते वभते कोर्ध राज युद्ध माटे प्रश्न, युद्ध माटे प्रयाणु के युद्ध करे तो तेनुं मरणु थाय — अेम नणो. (२८०)

चंद्र चलत भूपति मरण, सम जोधा रवि मांहि ।

वायु वहत भंजे कटक, संशय करजो नांहि ॥ २८१ ॥

चंद्रस्वरमां वायु तत्त्व आलतुं होय त्यारे भूपतिनुं मरणु थाय अने सूर्यस्वरमां वायु तत्त्व आलतुं होय तो अंने थोद्दाओ समान नीवडे पणु सैन्यनो नाश थाय — अेमां संशय करशो नही. (२८१)

नामधेय सदृश कही, पूछे पूरण मांहि ।

प्रथम नाम जस उच्चरे, तस जय संशय नांहि ॥ २८२ ॥

अंनेनां नाम समान होय त्यारे प्रश्नकर्ता पूरुस्वर तरङ्क रही प्रश्न करे तो अेनुं नाम प्रथम ओदे तेनो जय थाय — तेमां संशय नथी. (२८२)

रणमें जे घायल हूवे, तेहनी पूछे वात ।

चिदानंद ते पुरुषकुं, उत्तर एम कहात ॥ २८३ ॥

जे युद्धमां घायल थयेदो होय तेनी वात (कोर्ध) पूछे तो चिदानंद कडे छे के ते पुरुषने आ प्रमाणु उत्तर आपवो : (२८३)

आपणी दिशथी आयके, पूछे पूरण मांहि ।

जास नाम कहे तास सुण, घाव जाणजो नांहि ॥ २८४ ॥

आपणु (पूरु स्वरनी दिशाभांथी आवीने, पूरु स्वर तरङ्क रही (कोर्ध) प्रश्न करे तो अेनुं नाम लधने प्रश्न करे तेने घा नथी वाण्यो — अेम कडेवुं. (२८४)

પૂછે खालી સ્વર વિષે, ઘાયલકા પરસંગ ।

જસ પૂછે તસ રણ વિષે, ઘાવ કહીજે અંગ ॥ ૨૮૫ ॥

(જો કોઈ આપણા) રક્ત સ્વર તરફ રહી, ઘાયલ માટેનો પ્રશ્ન પૂછે તો જેના અંગે પ્રશ્ન હોય તેને શરીરમાં ઘા વાગ્યો છે — એમ કહેવું. (૨૮૫)

પૃથ્વી ઉદર વતાઈયે, જલ ચલતા પગ જાણ ।

પાવક ઉર હિરિદે વિષે, વાયુ જંઘા વચ્ચાણ ॥ ૨૮૬ ॥

ઘાવ શીસમેં જાણજો, ચલત તત્ત્વ આકાશ ।

સ્વરમેં તત્ત્વ વિચારકે, પૃચ્છકકૂં ઇમ માષ ॥ ૨૮૭ ॥

પૃથ્વી તત્ત્વ ચાલતું હોય તો પેટ, જલ તત્ત્વ ચાલતું હોય તો પગ, અગ્નિ તત્ત્વ ચાલતું હોય તો છાતી તથા હૃદય, વાયુ તત્ત્વ ચાલતું હોય તો જંઘા, આકાશ તત્ત્વ ચાલતું હોય તો મસ્તક — આ રીતે સ્વરમાં તત્ત્વનો વિચાર કરીને, (ઘાયલ વ્યક્તિને તે તે અંગમાં ઘા વાગ્યો છે) — એમ પૂછનારને કહેવું. (૨૮૬-૨૮૭)

પૂરણ પ્રાણ પ્રવાહમેં, નિજ તત્ત્વ ઘર સ્વર હોય ।

પ્રબલ જોગ આવી મલ્યા, સુખે વિજય લહે સોય ॥ ૨૮૮ ॥

સ્વર પૂર્ણ વહેતો હોય અને તત્ત્વ પણ પોતાના સ્વરના ઘરમાં હોય — આ રીતનો પ્રબલ યોગ જેને આવી મળ્યો હોય તે (યુદ્ધમાં) સુખપૂર્વક વિજય પ્રાપ્ત કરે છે. (૨૮૮)

આપણે સ્વર જલ તત્ત્વ હૈ^૨, શત્રુકૂં નહિ હોય ।

રિપુ મરણ નિજ હાથથી, જીત આપણી હોય ॥ ૨૮૯ ॥

આપણા સ્વરમાં જલ તત્ત્વ ચાલતું હોય અને શત્રુને તે ન ચાલતું હોય તો આપણા હાથથી શત્રુનું મરણ થાય અને આપણો જય થાય. (૨૮૯)

૧ તત્ત્વ V ।   ૨ વહે V ।

गर्ल - अधिकार

गर्भ तणा परसंग अब, सुणजो चित्त लगाय ।

स्वर विचार तासुं कहो, जो कोइ पूछे आय ॥ २९० ॥

हुवे गर्ल अंगेनो अधिकार मन ढर्छने सांलणो. जे कोछ आयीने आ अंगे पूछे तो स्वरने विचार करीने (गर्ल अंगे योग्य उत्तर) तेने कहे. (२९०)

क्रीव* कन्यका सुत जनम, गर्भपतन वा धार ।

दीर्घ अल्प आयु तणा, भाखो एम विचार ॥ २९१ ॥

जन्मनार जालक नपुंसक थशे! कन्या थशे! पुत्र थशे! गर्लने नाश थशे! दीर्घ आयुष्यवाणो थशे! अल्प आयुष्यवाणो थशे! - आ जधा विचार स्वर जेछने कहे. (२९१)

चंद्र चलत पूछे कोउ, पूरण दिशिमें आय ।

गर्भवतीना गर्भमें, तो कन्या कहीवाय ॥ २९२ ॥

चंद्रस्वर जालतो होय त्यारे कोछ आपणा 'पूर्वस्वरनी दिशा'मां रहीने प्रश्न करे तो कहेवुं के गर्भवतीना गर्लमां कन्या छे. (२९२)

दिवसपति पूरण चलत, पूछे पूरण मांहि ।

पुत्र पेटमें जाणजो, यामें संशय नांहि ॥ २९३ ॥

सूर्यस्वर 'पूर्व' जालतो होय त्यारे आपणा 'पूर्वस्वरनी दिशा' तरङ्ग रही (कोछ) प्रश्न करे तो कहेवुं के पेटमां पुत्र छे -- आ बातमां संशय नथी. (२९३)

स्वर सुखमनमें आयके, पूछे गर्भ विचार ।

नारी केरी कूखमें, गर्भ नपुंसक धार ॥ २९४ ॥

सुषुम्णा स्वर जालतो होय त्यारे (जे कोछ) गर्ल अंगे प्रश्न करे तो कहेवुं के स्त्रीनी कुक्षिमां नपुंसक गर्ल छे. (२९४)

* 'क्रीव' = नपुंसक.

માન ચલત પૂછે કોઝ, વાકું ચંદા હોય ।

પુત્ર જનમ તો જાણજો, પળ' જીવે નહિ સોય ॥ ૨૯૫ ॥

(આપણે) સૂર્યસ્વર ચાલતો હોય ત્યારે જો કોઈ ગર્ભ અંગે પ્રશ્ન કરે અને ત્યારે તે(પૃચ્છક)નો જો ચંદ્રસ્વર ચાલતો હોય તો પુત્રનો જન્મ થશે પણ તે પુત્ર જીવશે નહીં — એમ કહેવું. (૨૯૫)

દિવસપતિ સંચારમેં, કરે પ્રશ્ન કોઈ આય ।

સ્વર સૂરજ વાકું હુઆ, સુખદાયક સુત થાય ॥ ૨૯૬ ॥

(આપણે) સૂર્યસ્વર ચાલતો હોય ત્યારે કોઈ આવીને (ગર્ભ સંબંધી) પ્રશ્ન કરે અને તેનો પણ સૂર્યસ્વર ચાલતો હોય તો કહેવું કે સુખ આપનાર પુત્ર થશે. (૨૯૬)

કરે પ્રશ્ન સસિ સ્વર વિષે, વાકું જો રવિ હોય ।

હોય સુતા જીવે નહીં, કહો એમ તસ જોય ॥ ૨૯૭ ॥

આપણે ચંદ્રસ્વર ચાલતો હોય ત્યારે (કોઈ) પ્રશ્ન કરે અને તે(પૃચ્છક)નો સૂર્યસ્વર ચાલતો હોય તો કહેવું કે પુત્રી થશે પણ જીવશે નહીં. (૨૯૭)

ચંદ ચલત આવી કહે, વાકું ચંદ ઉઘોત ।

કન્યા નિશ્ચે તેહને, દીર્ઘ સ્થિતિધર' હોત ॥ ૨૯૮ ॥

(આપણે) ચંદ્રસ્વર ચાલતો હોય ત્યારે આવીને (કોઈ ગર્ભ સંબંધી પ્રશ્ન કરે) અને તે(પૃચ્છક)નો પણ ચંદ્રસ્વર જ ચાલતો હોય તો કહેવું કે અવશ્ય કન્યાનો જન્મ થશે અને તે દીર્ઘાયુ હશે. (૨૯૮)

ચલત મહી સુત જાણજો, પ્રશ્ન કરત તિણ વાર ।

રાજમાન સુખીયા ઘણા, રૂપે દેવ કુમાર ॥ ૨૯૯ ॥

પૃથ્વી તત્ત્વ ચાલતું હોય ત્યારે (કોઈ) પ્રશ્ન કરે તો કહેવું કે પુત્ર થશે અને તેને રાજ્ય-માન મળશે, ઘણા સુખી થશે અને રૂપે દેવકુમાર જેવો હશે. (૨૯૯)

૧ કુનિ V । ૨ સ્થિતિ ધર V ।

उदक तत्त्वमें आयके, करे प्रश्न जो कोय ।

सुत सुखीया धनवंत तस, षड्रस भोगी होय ॥ ३०० ॥

जल तत्त्व आलतुं होय त्यारे कोर्ध आवीने (गर्ल संगंधी) प्रश्न करे तो कडेवुं के पुत्र थशे तथा ते सुणी, धनवान अने षड्रसनेो लोक्रता थशे. (३००)

तत्त्व युगल जे भान घर, चलत पुत्र पहिछाण' ।

निसानाथ घर होय तो, कन्या हिरिदे आण ॥ ३०१ ॥

उपरोक्त अंने तत्त्वो (पृथ्वीतत्त्व अने जलतत्त्व) जे सूर्यना घरमां आलतां होय त्यारे (कोर्ध) प्रश्न करे तो (उपरोक्त लक्षणावाणो) पुत्र लक्षणो अने जे उपरोक्त अंने तत्त्वो चंद्रना घरमां आलतां होय तो उपरोक्त लक्षणावाणी कन्या थशे - अेम लक्षणुं. (३०१)

पूछत पावक तत्त्वमें, गर्भपतन तस होय ।

जनमें तो जीवे नहीं, विगत पुण्य नर सोय ॥ ३०२ ॥

जे अग्नि तत्त्वमां (कोर्ध) प्रश्न करे तो (कडेवुं के) गर्लपात थशे. कदाच गलपात नहुँ थाय अने आणक जन्मशे तो पुण्यहीन अवेो ते एवशे नहुँ. (३०२)

प्रश्न प्रभंजन तत्त्वमें, करतां छाया होय ।

अथवा विज्ञ' विचारजो, गले गर्भमें सोय ॥ ३०३ ॥

जे वायु तत्त्वमां (कोर्ध) प्रश्न करे तो गर्ल न होय, गर्लनी मात्र छाया (पिंडाकृति) न होय अथवा तो हे विज्ञ-पुरुषो! तमे अेम लक्षणुं के ते गर्ल गणी नशे. (३०३)

पूछत नभ परकासमें, गर्भ नपुंसक जाण ।

चलत चंद कन्या कहो, वांझ भाव चित्त आण ॥ ३०४ ॥

जे (सूर्यस्वरमां) आकाश तत्त्व आलतुं होय त्यारे (कोर्ध) प्रश्न करे तो कडेवुं के गर्ल नपुंसक छे अने चंद्रस्वरमां आकाश तत्त्व आलतुं

१ पहचान V । २ विब V ।

હોય ત્યારે (કોઈ) પ્રશ્ન કરે તો કહેવું કે ગર્ભમાં કન્યા છે પણ તે વંધ્યા થશે. (૩૦૪)

શૂન્ય યુગલ સ્વર* માંહિ જો, ગર્ભ પ્રશ્ન કરે કોય ।

તાથી નિશ્ચય કરી કહો, કન્યા ઉપજે દોય ॥ ૩૦૫ ॥

સુષુમ્ણાસ્વરમાં આકાશ તત્ત્વ (ચાલતું હોય ત્યારે) જે કોઈ ગર્ભ અંગે પ્રશ્ન કરે તો તેને નિશ્ચયથી કહેવું કે (એકી સાથે) જે કન્યાઓની ઉત્પત્તિ થશે. (૩૦૫)

ચંદ્ર સૂર દોડું ચલત, ચંદ્ર હોય બલવાન ।

ગર્ભવતીના ગર્ભમેં, સુતા યુગલ પહિચાન ॥ ૩૦૬ ॥

ચંદ્ર અને સૂર્ય બંને સ્વર ચાલતા હોય (પણ જે તેમાં) ચંદ્ર બળવાન હોય તો કહેવું કે ગર્ભવતીના ગર્ભમાં જે પુત્રીઓ છે. (૩૦૬)

ચંદ્ર સૂર દોડું ચલત, રવિ હોય બલવાન ।

ગર્ભવતીના ગર્ભમેં, પુત્ર યુગલ પહિચાન ॥ ૩૦૭ ॥

ચંદ્ર અને સૂર્ય બંને સ્વર ચાલતા હોય (પણ જે તેમાં) સૂર્ય બળવાન હોય તો કહેવું કે ગર્ભવતીના ગર્ભમાં પુત્રોનું જેડહું છે. (૩૦૭)

જૌણ તત્ત્વમેં નારીકું, રહે ગર્ભઓધાન' ।

અથવા જનમે તેહનો, ફલ અનુક્રમ પહિચાન ॥ ૩૦૮ ॥

જે જે તત્ત્વમાં નારીને ઓધાન રહે અથવા તો બાળક જન્મે તેનું ફળ અનુક્રમથી -- (આ પ્રમાણે) બાણો. (૩૦૮)

રાજ્યમાન સુખીયા મહા, અથવા આપહૂ ભૂષ ।

રહે ગર્ભ ધરણી ચલત, હોવે કામ સરૂપ' ॥ ૩૦૯ ॥

જે પૃથ્વી તત્ત્વ ચાલતું હોય ત્યારે ગર્ભ રહે તે જન્મનાર બાળકને રાજ્ય-માન પ્રાપ્ત થશે, તે મહાસુખી થશે અથવા તો તે પોતે રાજા થશે અને તે રૂપથી કામદેવ જેવો થશે. (૩૦૯)

૧ ગર્ભ આધાન V । ૨ સ્વરૂપ V ।

* 'યુગલ સ્વર' = સૂર્ય અને ચંદ્ર બંને સ્વર સાથે ચાલતા હોય તે અર્થાત 'સુષુમ્ણા'.

धनवंता भोगी भ्रमर, चतुर विचक्षण तेह ।

नीतवंत नारी गरभ*, जल चलतां रहे जेह ॥ ३१० ॥

जे जल तत्त्व आलतुं होय त्यारे स्त्रीने ओधान रहे तो जन्मनार
आणक धनवान, भोगी, चतुर, विचक्षण अने नीतिमान थाय. (३१०)

रहे गर्भ पावक चलत, अल्प उमर ते जाण ।

जीवे तो दुःखीया हुवे, जन्मत माता हाण ॥ ३११ ॥

जे अग्नि तत्त्व आलतुं होय अने गर्भ रहे तो (जन्मनार आणक)
अल्प आयुष्यवाणे होय, कहाय ते वधु लुवे तो दुःभी थाय अने ते
जन्मनानी साथे ज (तेनी) मातानो नाश थाय. (३११)

दुःखी देश भ्रमण करे, विकल चित्त बुद्धिहीण ।

रहे गर्भ जो वायुमें, इम जाणो परवीण ॥ ३१२ ॥

जे वायु तत्त्व आलतुं होय अने गर्भ रहे तो (जन्मनार आणक)
दुःभी, देश-विदेशमां परिभ्रमण करनार, बुद्धिहीन अने अव्यवस्थित
चित्तवाणे थाय छे — तेम हे प्रवीण! (तमे) न्णो. (३१२)

रहे गर्भ नभ चालतां, गर्भ तणी होय हाण ।

जन्म तणो फल तत्त्वमें, इणहि अनुक्रम जाण ॥ ३१३ ॥

जे आकाश तत्त्व आलतुं होय अने गर्भ रहे तो गर्भनो नाश थाय.
अेवी ज रीते उपरोक्त तत्त्वोमां जन्म थाय तो पण अनुक्रमे उपर
जलाव्या प्रमाणे ज इण न्णो. (३१३)

सुत पृथ्वी जलमें सुता', चलत प्रभंजन जाण ।

गर्भपतन पावक विषे, क्लीब गगन मन आन ॥ ३१४ ॥

पृथ्वी तत्त्व आलती वभते (गर्भ रहे तो) पुत्र थाय, जल तत्त्व
आलती वभते (गर्भ रहे तो) पुत्री थाय, वायु तत्त्व अने अग्नि तत्त्व

१ जन्मता V ।

* 'गरभ' = गर्भ.

ચાલતી વખતે ગર્ભ રહે તો ગર્ભપતન થાય અને આકાશ તત્ત્વ ચાલતી વખતે ગર્ભ રહે તો બાળક નપુંસક થાય — એમ મનમાં બાણો. (૩૧૪)

અપના અપના સ્વર વિષે, હૈ પરધાન વિચાર ।

તત્ત્વ પક્ષ અવિલોકતાં, યે વીજા નિરધાર ॥ ૩૧૫ ॥

આપણા પોતાના સ્વર વિષે વિચાર કરવો તે મુખ્ય છે અને તત્ત્વ બાબત અવલોકન કરવું તે બીજા પ્રકારનો નિર્ણય છે. (૩૧૫)

સંક્રમ અવસર આયકે, પ્રશ્ન કરે જો કોય ।

અથવા ગર્ભ રહે તદા, નાશ અવશ્ય તસ જોય ॥ ૩૧૬ ॥

(એક સ્વરમાંથી બીજા સ્વરમાં) સંક્રમણ થાય તે સમયે આવીને કોઈ પ્રશ્ન કરે અથવા તો ત્યારે (અર્થાત) આવા સંક્રમણ સમયે ગર્ભ રહે તો (ગર્ભ)નો અવશ્ય નાશ થાય. (૩૧૬)

કહ્યા એમ સંક્ષેપથી, ગર્ભ તળા અધિકાર ।

કરત ગમન પરદેશમેં, તાકા કહું વિચાર ॥ ૩૧૭ ॥

આ રીતે સંક્ષેપથી મેં ગર્ભનો અધિકાર કહ્યો. હવે પરદેશમાં ક્યારે જવું તે અંગેનું સ્પષ્ટીકરણ કરું છું. (૩૧૭)

પરદેશ—ગમનનો વિચાર

દક્ષણ પશ્ચિમ દિશિ વિષે, ચંદ્રજોગમેં જાય ।

ગમન રહે પરદેશમેં, સુખ વિલસે ઘર આય ॥ ૩૧૮ ॥

(બે કોઈ) ચંદ્રસ્વર ચાલતો હોય ત્યારે દક્ષિણ તથા પશ્ચિમ દિશામાં પરદેશ—ગમન કરે અને ત્યાં જઈને રહે તો (તે અવશ્ય ઉત્તમ) સુખ ભોગવીને ઘરે પાછો આવે. (૩૧૮)

પૂર્વ ઉત્તર દિશ વિષે, માનુયોગ બલવંત ।

વંછિતદાયક કહત હૈ, જે સ્વરવેદી સંત ॥ ૩૧૯ ॥

પૂર્વ તથા ઉત્તર દિશામાં (પરદેશમાં જઈને રહેવા માટે) સૂર્યસ્વર બલવાન અને ઇચ્છિત સિદ્ધિ આપનાર છે — એમ સ્વરોદય - શાસ્ત્રને બાણનારા સંતો કહે છે. (૩૧૯)

विदिशि आपणी आपणी, अपणा घरमें लीन ।

शुभ अरु इतर उभय विषे, समज लेहु परवीन ॥ ३२० ॥

ते ते विदिशानुं कृण, ते विदिशा जे दिशानी होय ते सुज्य न्नाणुं.
प्रवीणु जनेज्ये जे दिशा शुभ होय तेनी विदिशा शुभ न्नाणुवी अने जे
दिशा अशुभ होय तेनी विदिशा पणु अशुभ न्नाणुवी. (३२०)

चलत चंद नवि जाइये, पूरव उत्तर देश ।

गया न पाछा बाहुडे⁺, अथवा लहे कलेश ॥ ३२१ ॥

चंद्रस्वर आलतो होय त्यारे पूर्व के उत्तर दिशाना देशमां न
ज्ये; कारणु के तेवी रीते गयेलाना कांछ वावड - अंतर-अंतर
आवता नथी अथवा तेज्याने धणु कलेश लोगववे पडे छे. (३२१)

दक्षिण पश्चिम मत चलो, भानजोगमें कोय ।

मरे न तोहु मरण सम, कष्ट अवस तस होय ॥ ३२२ ॥

सूर्यस्वर आलती वेणा दक्षिणु के पश्चिम दिशामां न ज्युं ज्ये;
कारणु के सूर्यस्वरमां दक्षिणु के पश्चिम दिशामां जवाथी मरणु न थाय
तोय मरणु समान कष्ट तो अवश्य थाय ज छे. (३२२)

दूर गमनमें सर्वदा, प्रबल जोग चित्त धार ।

निकट पंथमें मध्यहु, जाणीजे सुखकार ॥ ३२३ ॥

दूर देशमां गमन करवामां प्रबल-योग अने नञ्कना प्रदेशमां
गमन करवामां मध्यम कक्षानो योग सर्वदा सुखकारक थाय छे - ज्ये
वात मनमां नञ्की भान... (३२३)

तत्त्व युगल शुभ हे सुधी, करत प्रश्न परियान ।

नाम तेहनुं चित्तमें, मही उदक मन आण ॥ ३२४ ॥

हे पुद्दिमान ! (कोछ) प्रयाणु संबंधी प्रश्न करे त्यारे, जे
तत्त्वो (ज) शुभ छे अने तेनां नाम पृथ्वीतत्त्व अने जलतत्त्व छे - ज्ये
मनमां न्नाणु. (३२४)

+ 'आहुडे' अर्थात् 'वाहुडे' = वावड - अंतर-अंतर आवे ते.

ऊर्ध्व दिशापति चंद्र है, अधो दिशापति भान ।

क्रूर सोम्य कारज लखी, गमन भाव पहिचान ॥ ३२५ ॥

ઉપરની દિશાનો સ્વામી ચંદ્ર છે અને નીચેની દિશાનો સ્વામી સૂર્ય છે. જે કાર્ય કરવું છે તે કરૂ છે કે સૌમ્ય છે તે નક્કી કરી ગમન વગેરે કાર્યો કરવાં. (૩૨૫)

सुखमन चलत न कीजीये, शुद्धि' प्रदेश प्रयाण ।

जावे तो जीवे नहीं, कारज हानि पिछाण ॥ ३२६ ॥

હે પંડિત! સુખમ્બુ નાડી ચાલતી હોય ત્યારે પરદેશમાં પ્રયાણ ન કરવું; (કારણ કે ત્યારે જો કોઈ) પ્રયાણ કરે તો (તે) જીવે નહીં અથવા તો કાર્યની હાનિ થાય. (૩૨૬)

तत्त्व पंचके गमनमें, होत भंग पचवीश ।*

देशिक ग्रंथ करी सदा, बीतत जाण जोतीष ॥ ३२७ ॥

પરદેશ-ગમનમાં પાંચ તત્ત્વના પચીસ ભાંગા(ભેદ) થાય છે - તે ગુરુગમથી કે શાસ્ત્રોથી જાણીને હુમેશાં વિસ્તારથી જ્યોતિષ જાણવું. (૩૨૭)

जे नर वसत विदेशमें, ताकी पूछे वात ।

सुखी आहे अथवा दुःखी, ताथी एम कहात ॥ ३२८ ॥

જે માણસ વિદેશમાં વસતો હોય તેના સમાચાર (કોઈ) પૂછે કે (તે માણસ) સુખી છે કે દુઃખી? તો તેને આ પ્રમાણે કહેવું: (૩૨૮)

१ सुषि V ।

* પાંચ તત્ત્વોના પચીસ ભાંગા(ભેદ) :-

પ્રથમ પૃથ્વી તત્ત્વમાં પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ — એ પાંચ તત્ત્વો ક્રમશઃ ચાલે છે, તેવી જ રીતે જલ તત્ત્વ વગેરે બાકીનાં તત્ત્વોમાં પણ આ પાંચેય તત્ત્વો ક્રમશઃ ચાલતાં હોવાથી કુલ $5 \times 5 = 25$ ભાંગા(ભેદ) થાય છે.

ઉદક તત્ત્વ જો હોય તો, કહો તાસ ધરી નેહ ।

સુખે સિદ્ધ કારજ કરી, વેગો^૧ આવે તેહ ॥ ૩૨૯ ॥

જે તે વખતે જલ તત્ત્વ ચાલતું હોય તો તે પૂછનારને સ્નેહ ધરીને કહો કે પરદેશમાં ગયેલો માણસ સુખ-પૂર્વક કાર્ય-સિદ્ધ કરી વહેલો આવશે. (૩૨૯)

હોય મહી સ્વરમેં ઉદે, પૂછે પ્રશ્ન તિવાર ।

તો થિર થાનિક^૨ માંસીયે, દુઃખ નહિ તાસ લગાર ॥ ૩૩૦ ॥

જે તે વખતે પૃથ્વી તત્ત્વ ચાલતું હોય તો પ્રશ્ન કરનારને કહેવું કે તે નક્કી કરેલા સ્થાને છે અને તેને જરા પણ દુઃખ નથી. (૩૩૦)

પરવાસી નિજ થાન તજી, ગયા દૂસરે ધામ ।

કહુ ચિંતા ચિત્ત તેહને, ચલત વાયુ કહો આમ ॥ ૩૩૧ ॥

જે વાયુ તત્ત્વ ચાલતું હોય તો કહેવું કે પ્રવાસી પોતાનું સ્થાન ત્યજીને બીજે સ્થાને ગયો છે અને તેના ચિત્તમાં કંઈક ચિન્તા વિદ્યમાન છે. (૩૩૧)

રોગ પીડ તનમેં મહા, પાવક ચલત વચ્ચાળ ।

નમ પરકાશ વિદેશમેં, મરણ અવશ તસ જાળ ॥ ૩૩૨ ॥

જે અગ્નિ તત્ત્વ ચાલતું હોય તો પરદેશમાં ગયેલાને શરીરમાં રોગની મોટી પીડા છે - એમ કહેવું અને આકાશ તત્ત્વ ચાલતું હોય તો પરદેશમાં તેનું અવશ્ય મરણ થવાનું છે - એમ બાણવું. (૩૩૨)

વાર અને તિથિનું તત્ત્વજ્ઞાન

સૂર વિષમ સસિ માંહિ સમ, પગલાં ભરતાં મીત ।

વાર તિથિ ઇળ વિધ કરત, હોવે સુળ તસ રીત ॥ ૩૩૩ ॥

સૂર્યસ્વર ચાલતો હોય ત્યારે વિષમ(એકી સંખ્યાનાં) પગલાં અને ચંદ્રસ્વર ચાલતો હોય ત્યારે સમ(બેકી સંખ્યાનાં) પગલાં ભરીએ અને

૧ વેગે V । ૨ થાનક V ।

ચંદ્ર-સૂર્યના વાર-તિથિમાં પણ એ પ્રમાણે કરવું. તેની રીત આ પ્રમાણે છે - તે તું સાંભળ. (૩૩૩)

ચંદ્ર ચલત આગલ ધરી, ડાવા પગલાં ચાર ।

ગમન કરત તિળ અવસરે, હોય ઉદધિસુતવાર^૧ ॥ ૩૩૪ ॥

સ્વર સૂરજમેં જીમણા, પગ આગલ ધરે તીન ।

ચલત ગમનમેં હોત હૈ, દિનકર વાર પ્રવીન ॥ ૩૩૫ ॥

સ્વર વિચાર કારજ કરત, સફલ હોય તતકાલ ।

તત્ત્વજ્ઞાન અહનાં કહ્યાં^૨, ચમત્કાર ચિત્ત માલ ॥ ૩૩૬ ॥

ચંદ્રસ્વર ચાલતો હોય ત્યારે ડાવા પગ આગળ કરી તે પગનાં ચાર પગલાં પ્રથમ ભરીએ અને તે દિવસે ચંદ્રના વાર (સોમ, બુધ, ગુરુ અને શુક્ર) હોય તો ધારેલું કાર્ય તત્કાળ સફલ થાય.

સૂર્યસ્વર ચાલતી વખતે જમણા પગનાં ત્રણ પગલાં આગળ કરીને ચાલવું ભેદીએ અને તે દિવસે સૂર્યના વાર (રવી, મંગળ અને શનિ) હોય તો ધારેલું કાર્ય તત્કાળ સફળ થાય.

આ રીતે સ્વરનો વિચાર કરીને કાર્ય કરે તો તે કાર્ય તત્કાળ સફળ થાય છે. આ સ્વરના તત્ત્વનું જ્ઞાન મેં દર્શાવ્યું છે કે જે ચિત્તમાં ચમત્કાર ઉપજાવે છે. (૩૩૪-૩૩૫-૩૩૬)

સ્વરજ્ઞાનનો મહિમા

તિથિ વાર નક્ષત્ર ફુનિ, કરણ યોગ^૩, દિગમૂલ ।

લક્ષણપાત હોરા લીયે, દગ્ધતિથિ અરુ મૂલ ॥ ૩૩૭ ॥

વૃષ્ટિકાલ કુલિકા લગન, વ્યતિપાત સ્વર માન ।

શુક્ર અસ્ત અરુ ચોગણી^૩, યમઘંટાદિક જ્ઞાન ॥ ૩૩૮ ॥

૧ લક્ષ્યાં V । ૨ કરણ જો દિગમૂલ V । ૩ જોગીણ અથવા ચોઘડી V ।

+ 'ઉદધિસુતવાર' = 'ઉદધિસુત' એટલે 'ચંદ્રમા'; માટે 'ઉદધિસુતવાર' અર્થાત્ 'સોમવાર'.

इत्यादिक अपयोगको, यामें नहीं विचार ।

ऐसो ए स्वरज्ञान नित, गुरुगमथी चित्त धार ॥ ३३९ ॥

तिथि, वार, नक्षत्र, क्रम, योग, दिशाशूण, लक्षणपात, डोरा, दग्धतिथि, भूण(नक्षत्र), विष्टिपाल, कुलिडा, लग्न, व्यतिपात, राहु(?), शुक्रस्त, योद्युधियां, यमघंटा धत्यादि कोरि न दृष्ट योगनो आ स्वरोदयमां विचार करवानो नथी; अेवुं आ स्वरज्ञान छे, तेने हुमेशां गुरुगमथी चित्तमां धारणु कर. (३३७-३३८-३३९)

विगत उदक सर हंस विण, काया तरु विन पात ।

देव रहित देवल यथा, चंद्र विना जिम रात ॥ ३४० ॥

शोभित नवि तप विण मुनि, जिम तप सुमता टार ।

तिम स्वरज्ञान विना गणक^१, शोभत नहिय लगार ॥ ३४१ ॥

पाणी विनानुं सरोवर, हुंस अर्थात् आत्मा विनानी काया, पांढडां वगरनुं वृक्ष, देवभूर्ति^२ विनानुं मंदिर, चंद्र विनानी रात्रि, तप विनानो मुनि, तथा सुमता विनानुं तप-आ अथां जेम शोभतां नथी तेम स्वरज्ञान विनानो गणुक अर्थात् न्योतिपी नराय शोभतो नथी. (३४०-३४१)

साधन विन स्वरज्ञानको, लहे न पूरण भेद ।

चिदानंद गुरुगम विना, साधनहु तस खेद ॥ ३४२ ॥

साधना विना स्वरज्ञाननो पूणुंलेद कोरि पाभी शक्तुं नथी (तेथी) चिदानंद कडे छे के गुरुगम विना साधना करे तेने मात्र तन-भेद अर्थात् काय-कलेश न थाय छे. (३४२)

नीरोगीशरीर माटे स्वरज्ञान

दक्षण स्वर भोजन करे, डावे पीये नीर ।

डावी कर खट^३+ सूवतां, होय निरोग शरीर ॥ ३४३ ॥

१ गणिक V । २ करवट V ।

+ 'करवट' = पासुं, पउभुं.

જમણો સ્વર આલે ત્યારે ભોજન કરે, ડાબો સ્વર આલે ત્યારે પાણી પીએ અને ડાબા પડખે (જે) સૂઈ રહે — તેનું શરીર નીરોગી રહે છે. (૩૪૩)

ચલત ચંદ્ર મોજન કરત, અથવા નારી મોગ ।

જલ પીવે સૂરજ વિષે, તો તન આવે રોગ ॥ ૩૪૪ ॥

હોય અપચ મોજન કરત, મોગ કરત બલહીણ ।

જલ પીવત વિપરીત ઇમ, નેત્રાદિક બલ ક્ષીણ ॥ ૩૪૫ ॥

ચંદ્રસ્વર આલતો હોય ત્યારે ભોજન કરે અથવા સ્ત્રી-સંભોગ કરે અને સૂર્યસ્વર આલે ત્યારે પાણી પીએ તો શરીરમાં રોગ થાય છે, (કારણ કે ચંદ્રસ્વર આલતો હોય ત્યારે) ભોજન કરવાથી અપચો થાય છે, ભોગ કરવાથી બલનો નાશ થાય છે અને (સૂર્યસ્વર આલતો હોય ત્યારે) જલ પીવાથી નેત્ર આદિનું બલ ક્ષીણ થાય છે. (૩૪૪-૩૪૫)

પાંચ સાત દિન ઇળી પરે, ચલે રીત વિપરીત ।

હોય પીડ તનમેં કલ્હુ, જાણો ઘરી પરતીત ॥ ૩૪૬ ॥

પાંચ સાત દિવસ આ રીતે જે વિપરીત સ્વરોમાં ઉપર્યુક્ત કાર્યો આલે તો શરીરમાં કુંઠને કુંઠ પીડા થાય છે — એ વાત નક્કી માનવી. (૩૪૬)

બહિરભૂમિ* ઇંગલા ચલત, પિંગલામેં લઘુનીત+ ।

સયનદિસા સૂરજ વિષે, કરીયે નિસદિન મીત ॥ ૩૪૭ ॥

હે મિત્ર ! હુમેશાં ચંદ્રનાડી આલતી વખતે મળત્યાગ અને સૂર્યનાડી આલતી વખતે મૂત્રત્યાગ કરવો જોઈએ તથા સૂર્યસ્વર આલે તેવી રીતે (ડાબું પડખું ફરીને) સૂવું જોઈએ. (૩૪૭)

દિવસ ચંદ્રસ્વર સંચરે, નિશા ચલાવે સૂર ।

સ્વર અભ્યાસ ઇસો કરત, હોય ઉમર મરપૂર ॥ ૩૪૮ ॥

* 'બહિરભૂમિ' = મળ - ત્યાગ.

+ 'લઘુનીત' = મૂત્ર - ત્યાગ.

दिवसे चंद्रस्वर आले अने राते सूर्यस्वर आले अे रीतने। स्वरने।
अभ्यास करे तो (ते) भरपूर उभरने। थाय छे. (३४८)

काल-परीक्षानुं ज्ञान

कथित भाव विपरीत जो, स्वर चाले तन मांहि ।

मरण निकट तस जाणजो, यामें संशय नांहि ॥ ३४९ ॥

उपर कहेली रीतथी शरीरमां जे स्वर विपरीत रीते आले तो ते
भाषुसनुं भरषु निकट छे — अे वात निश्चित मानजे, तेमां संशय
नथी. (३४९)

सार्द्ध युगल घटिका चले, चंद्र सूर स्वर वाय ।

स्वास त्रयोदश सुखमना, जाणो चित्त लगाय ॥ ३५० ॥

अही-अही घडी पर्यंत चंद्र अने सूर्य स्वरमां वायु आगतो होय
छे अने सुषुम्णा स्वरमां वायु १३ श्वासोच्छ्वास पर्यंत आगतो होय छे -
अे वात मनमां निश्चित जाणो. (३५०)

अष्ट पहर जो भानघर, चले निरंतर वाय ।

तीन वरसका जीवणा, अधिक रहे न काय* ॥ ३५१ ॥

आठ प्रहर पर्यंत जे श्वास आंतरा विना सूर्यना घरमां (अटले के
सूर्यस्वरमां) आले तो जाणुं के त्रय वर्षनुं जवन पाडी छे, तेथी वधारे
समय काया रही शके नही. (३५१)

चले निरंतर पिंगला, षोडश प्रहर प्रमान ।

दोय वरस काया रहे, पीछे जावे प्रान ॥ ३५२ ॥

जे आंतरा विना पिंगला (सूर्यस्वर) सोण प्रहर पर्यंत आले तो
जाणुं के जे वर्ष पर्यंत काया टके अने पछी प्राणु आद्या जाय. (३५२)

भान निरंतर जो चले, रात दिवस दिन तीन ।

वरस एक रही होय फुनि, दीरघ निद्रा लीन ॥ ३५३ ॥

× पाठांतर — यामें संशय नांहि ।

સૂર્યસ્વર ને આંતરા વિના ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત ચાલે તેાં બાણવું કે એક વર્ષનું આયુષ્ય બાકી છે એટલે કે તે પછી દીર્ઘ-નિદ્રામ લીન થાય. (૩૫૩)

સોલસ દિન જો ભાનઘર, ચલે રાત દિન સ્વાસ ।

ચિદાનંદ નિશ્ચલ કરી, જીવે તે ઇક માસ ॥ ૩૫૪ ॥

સોળ દિવસ સુધી ને સૂર્યસ્વર લાગલાગટ રાત અને દિવસ ચાલે તેા ચિદાનંદ કહે છે કે નિશ્ચય તે મનુષ્ય એક માસ (પર્યંત) જીવે. (૩૫૪)

માસ એક અહનિસિ વહે, સૂરજ સ્વર તન માંહિ ।

દોન' દીનાકા જીવણા, યામેં સંશય નાંહિ ॥ ૩૫૫ ॥

એક મહિના પર્યંત રાત અને દિવસ લાગલાગટ ને સૂર્યસ્વર ચાલે તેા મનમાં (સમજવું કે) માત્ર બે દિવસનું જ જીવન બાકી છે - આ વાતમાં સંશય નથી. (૩૫૫)

ચલે નિરંતર સુખમના, પાંચ ઘડી સ્વર માલ ।

પાંચ ઘડી સુખમન ચલત, મરન હોય તતકાલ ॥ ૩૫૬ ॥

ને નિરંતર સુખમ્ણા નાડી પાંચ ઘટિકા પર્યંત ચાલે અને ત્યાર બાદ પાંચ ઘટિકા સૂર્યસ્વર ચાલે તથા ફરી પાંચ ઘટિકા સુખમ્ણા ચાલે તેા તત્કાલ મૃત્યુ થાય. (૩૫૬)

નહીં ચંદ સૂરજ નહીં, સુખમનમી નહીં હોય ।

મુખસેંતી સ્વાસા ચલત, ચાર ઘડી થિતિ જોય ॥ ૩૫૭ ॥

ચંદ્રસ્વર પણ ન ચાલે, સૂર્યસ્વર પણ ન ચાલે અને સુખમ્ણાસ્વર પણ ન ચાલે પરંતુ મુખથી જ શ્વાસ ચાલે તેા સમજવું કે ચાર ઘટિકા પર્યંતનું જ જીવન શેષ રહ્યું છે. (૩૫૭)

દિનમેં તો સસિ સ્વર ચલે, નિશા ભાન પરકાશ ।

ચિદાનંદ નિશ્ચે અતિ, દીરઘ આયુ તાસ ॥ ૩૫૮ ॥

૧ દોય V ।

દિવસે ચંદ્રસ્વર ચાલે અને રાત્રિએ સૂર્યસ્વર ચાલે તો ચિદાનંદ અતિ નિશ્ચય-પૂર્વક કહે છે કે તેનું આયુષ્ય લાંબું છે. (૩૫૮)

દિવાનાથ હોય દિવસમેં, નિસા નિસાકર સ્વાસ ।

ચિદાનંદ ષટમાસ તસ, જીવિતવ્યની આશ ॥ ૩૫૯ ॥

દિવસે સૂર્યસ્વર ચાલતો હોય અને રાતે ચંદ્રસ્વર ચાલતો હોય, તો ચિદાનંદ કહે છે કે તેનાં જીવનની આશા માત્ર છ મહિના બાણવી. (૩૫૯)

ચાર આઠ દ્વાદશ દિવસ, ષોડશ વીશ વિચાર ।

ચલત ચંદ નિતમેવ ઇમ, આયુ દીરઘ ધાર ॥ ૩૬૦ ॥

ચાર, આઠ, બાર, ચોળ કે વીસ દિવસ ચંદ્રનાડી રાત-દિવસ ચાલ્યા કરે તો આયુષ્ય દીર્ઘ છે—તેમ ધારવું. (૩૬૦)

રાત દિવસ જો ત્રીન દિન, ચલે તત્ત્વ આકાશ ।

વરસ દિવસ કાયાથિતિ, તિસ ઉપરાંત વિનાશ ॥ ૩૬૧ ॥

જો ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત સુધી આકાશ તત્ત્વ ચાલે તો ૧ વર્ષ પર્યંત કાયા ટકે, તે પછી તેનો વિનાશ થાય છે. (૩૬૧)

અહોરાતિ દિન ચાર જો, ચલે તત્ત્વ આકાશ ।

થિરતા તનકી જાણજો, ઉત્કૃષ્ટી ષટમાસ ॥ ૩૬૨ ॥

જો ચાર દિવસ અને ચાર રાત નિરંતર આકાશ તત્ત્વ ચાલે તો આયુષ્ય વધારેમાં વધારે છ માસ શેષ રહ્યું છે—એમ બાણવું. (૩૬૨)

અરુણધૃતી^૧ ધ્રુવ બાલિકા, માતૃમંડલે જોય ।

૯ ચારું નવિ લક્ષી શકે, આયુ હીન નર કોય ॥ ૩૬૩ ॥

અરુંધતી, ધ્રુવ, બાલિકા* અને માતૃમંડલ-આ ચાર પદાર્થોને જો મનુષ્યનું આયુષ્ય સમાપ્ત થવા આવ્યું હોય તો દેખી શકતો નથી. (૩૬૩)

૧ અરુણધતિ V ।

* 'બાલિકા' = બ્રુ કુટીનો મધ્યભાગ.

જિહાં^૧ નાસા અગ્રે ફુનિ, ભૂકો^૨ મધ્ય વિચાર ।

સ્વર જોયણ^૩ કીકી કહી, અનુક્રમથી ચિત્ત ધાર ॥ ૩૬૪ ॥*

જીભ, નાસિકાનો અગ્રભાગ, બ્રૂકુટિનો મધ્યભાગ અને પોતાના નેત્રોની કીકી — એ અનુક્રમથી અરુંધતી વગેરેને બાણુવા. (૩૬૪)

રસના સસિ દિવસ થિતિ, ઘ્રાણ હુતાસન જાન ।

બાલિકા નવ તારકા, પંચ કાલ પહિચાન ॥ ૩૬૫ ॥†

જીભ ન દેખાય તો એક દિવસ, નાસિકાનો અગ્રભાગ ન દેખાય તો ત્રણ દિવસ, બ્રૂકુટિનો મધ્યભાગ ન દેખાય તો નવ દિવસ તથા કીકી ન દેખાય તો પાંચ દિવસનું આયુષ્ય શેષ છે — એમ બાણુવું. (૩૬૫)

૧ જીહા V ।

૨ ભૂકો V ।

૩ સ્વલોચણ V ।

* સરખાવો:—

અરુંધતીં ધ્રુવં ચૈવ, વિષ્ણોલ્લીણિ પદાનિ ચ ।
ક્ષીણાયુષો ન પશ્યન્તિ, ચતુર્થ માતૃમણ્ડલમ્ ॥

અરુંધતી ભવેજ્જિહ્વા, ધ્રુવો નાસાગ્રમુચ્યતે ।
તારા વિષ્ણુપદં પ્રોક્તં, ધ્રુવૌ સ્યાન્માતૃમણ્ડલમ્ ॥

(યોગશાસ્ત્ર : પંચમ-પ્રકાશ, શ્લોક ૧૩૬ ની ટીકા)

અર્થ:— લૌકિકો પણ કહે છે કે ક્ષીણ થયેલા આયુષ્યવાળા અરુંધતી, એટલે જિહ્વા, ધ્રુવ એટલે નાસાગ્ર ભાગ, વિષ્ણુનાં ત્રણ પગલાં (આકાશ) એટલે તારા(આંખની કીકી) અને ચોથું માતૃમંડલ એટલે બ્રૂ-મધ્ય ભાગ દેખી શકતા નથી. અરુંધતી એટલે જીભ, ધ્રુવ એટલે નાસિકાનો અગ્રભાગ, તારા એટલે આકાશ અને બ્રૂ-મધ્ય એટલે ભ્રમરનો મધ્યભાગ સમજવો.

† પાઠાંતર—સપ્ત બાલિકા તારકા, કાલ માન[વાણ] પહિચાન ॥

લઘુનીતિ વહિનીત પુન, વાયુશ્રવ સમ કાલ ।

હોય દિવસ દસ તેહની, કાયથિતિ બુધ માલ ॥ ૩૬૬ ॥*

હે સુર! લઘુનીતિ, વહીનીતિ અને વાયુશ્રવ (છીંક તથા વીર્ય-સ્નાવ) એકસાથે થાય તો તેનું આયુષ્ય માત્ર દશ દિવસ જ બાકી છે — એમ ડાહ્યા માણસે જાણવું. (૩૬૬)

ગાજ વીજ દોડું નહીં, મેઘ ન સંચે ધાર ।

કાગવાસ આવાસ તસ, હંસા ગમન વિચાર ॥ ૩૬૭ ॥

ગાજવીજ બંને ન હોય તથા મેઘ વરસતો ન હોય (છતાં તેવો બાસ થાય) અને તેના આવાસ ઉપર કાગડાઓ બેસવા લાગે તો પ્રાણુ ચાલ્યા જવાના છે — તેમ જાણવું. (૩૬૭)

અધિક ચંદ્ર સુખ માલ જસ, ચલત કાયમેં જાન ।

ચંદ સૂર દોડું ગયા, મરન સમો પહિચાન ॥ ૩૬૮ ॥

જેનો (સૂર્યસ્વર કરતાં) ચંદ્રસ્વર અધિક ચાલે તેને કાયામાં સુખ પ્રાપ્ત થાય તથા ચંદ્ર અને સૂર્ય બંને સ્વર ચાલ્યા જાય તો સમજવું કે મરણ સમીપ છે. (૩૬૮)

એક પક્ષ વિપરીત સ્વર, ચલત રોગ તન થાય ।

દોડું પક્ષ સજ્જન અરિ, ત્રીજે મરણ કહાય ॥ ૩૬૯ ॥

એક પખવાડિયા સુધી જે સ્વર વિપરીત રીતે ચાલે તો શરીરમાં રોગ થાય છે. જે પખવાડિયા પર્યંત જે સ્વર વિપરીત રીતે ચાલે તો સજ્જનો (અર્થાત્ મિત્રો પણ) દુશ્મન થાય છે અને ત્રણ પક્ષ પર્યંત જે સ્વર વિપરીત રીતે ચાલે તો તે મરણ-સૂચક છે. (૩૬૯)

* સરખાવો :—

ક્ષુત-વિષ્નેદ-મૂત્રાણિ, ભવન્તિ યુગપદ્ વદિ ।

માસે તત્ર તિથૌ તત્ર, વર્ષાન્તે મરણં તદા ॥

(યોગશાસ્ત્ર : પંચમ-પ્રકાશ; શ્લોક : ૧૩૫)

અર્થ:- જે કોઈ મનુષ્યને એકીસાથે છીંક, વિષ્ટા, વીર્ય-સ્નાવ અને મૂત્ર થઈ જાય, તો તેનું તે વર્ષના અંતે તે જ મહિને અને તે જ દિવસે મૃત્યુ થાય.

અગ્નિ વાણ વિંદુ લક્ષણ, ઇત્યાદિક વહુ રીત ।

કાલ પરીક્ષાકી સહુ, જાણો ગુરુગમ મીત ॥ ૩૭૦ ॥

અગ્નિ, બાણ, ણિન્દુ તથા લક્ષણ ઇત્યાદિ ઘણી રીતો આયુષ્ય જાણવાની છે. હે મિત્ર! તે (સર્વ રીતો) ગુરુગમથી જાણવી જોઈએ. (૩૭૦)

અકંયાત્મ જ્ઞાન

અવસર નિકટ મરણ તળો, જવ જાણો બુધલોય ।

તવ વિશેષ સાધન કરે, સાવધાન અતિ હોય ॥ ૩૭૧ ॥

પંડિત પુરુષ ‘મરણનો અવસર નિકટ આવ્યો છે’—એમ જ્યારે જાણે ત્યારે અતિશય સાવધાન થઈને વિશેષ પ્રકારે ધર્મ-સાધન કરે અર્થાત્ ધર્મની ઉપાસના કરે. (૩૭૧)

ધર્મ અર્થરુ કામ શિવ, સાધન જગમેં ચાર ।

વ્યવહારે વ્યવહાર લખ, નિહચે નિજ ગુણ ધાર ॥ ૩૭૨ ॥

(૧) ધર્મ, (૨) અર્થ, (૩) કામ અને (૪) મોક્ષ—જગતમાં આ ચાર સાધનો (પુરુષાર્થો) છે; (વળી વ્યવહાર અને નિશ્ચયમાં) વ્યવહારને વ્યવહાર પૂરતો રાખો પણ નિશ્ચયને આત્માના ગુણ તરીકે ધારણ કરો. (૩૭૨)

(૧) ધર્મની વ્યાખ્યા

મૂર્ખ કુલ આચારકૂં, જાણત ધરમ સદીવ ।

વસ્તુસ્વભાવ ધરમ+ સુધી, કહત અનુભવી જીવ ॥ ૩૭૩ ॥

મૂર્ખ માણસ કુલ-આચારને સદાય ધર્મ તરીકે જાણે છે જ્યારે પંડિત અનુભવી જીવ વસ્તુ-સ્વભાવને ધર્મ કહે છે. (૩૭૩)

+ સરખાવો :- “વત્થુસહાવો ધમ્મો ।”

(૨) અર્થની વ્યાખ્યા

खेह खजानाकूं अरथ, कहत अज्ञानी जीह^१ ।

कहत द्रव्य दरसावकूं, अर्थ सुज्ञानी भीह^२ ॥ ३७४ ॥

અજ્ઞાની જીવ ધન-ભંડારને 'અર્થ' તરીકે પિછાણે છે જ્યારે જ્ઞાની આત્મ-દ્રવ્યના સ્વરૂપ દર્શનને 'અર્થ' કહે છે. (૩૭૪)

(૩) કામની વ્યાખ્યા

दंपतिरति क्रीडा, प्रत्ये, कहत दुर्मति काम ।

काम चित्त अभिलाखकूं, कहत सुमति गुणधाम ॥ ३७५ ॥

કૃષ્ટ બુદ્ધિવાળો જીવ દંપતીની રતિ-ક્રીડાને 'કામ' કહે છે જ્યારે શુણ્ણના ધામ જેવો સદ્બુદ્ધિવાળો આત્મા ચિત્તના અભિલાષને 'કામ' કહે છે. (૩૭૫)

(૪) મોક્ષની વ્યાખ્યા

इंद्रलोककूं कहत शिव, जे आगमदृग हीण ।

बंधअभाव अचलगति, भाखत नित परवीन ॥ ३७६ ॥

જે (જીવ) આગમ રૂપી નેત્રો વિનાનો છે તે ઇન્દ્રલોકને 'મોક્ષ' કહે છે જ્યારે પ્રવીણ પુરુષ હુમેશાં જ્યાં કર્મના બંધનો અભાવ છે, જ્યાંથી કદી પાછા આવવાનું નથી — એવી અચલ-ગતિને 'મોક્ષ' કહે છે. (૩૭૬)

इम अध्यात्मपद लखी, करत साधन^३ जेह ।

चिदानंद निज धर्मनो, अनुभव पावे तेह ॥ ३७७ ॥

આ રીતે (ઉપર જણાવેલા) અધ્યાત્મ-પદોને ઓળખી જે સાધના કરે છે, તે (ચિદાનંદ કહે છે કે) પોતાના ચિદાનંદ ધર્મનો (અર્થાત્ પોતાના અનંત જ્ઞાનાદિ શુણ્ણોનો) અનુભવ પ્રાપ્ત કરે છે. (૩૭૭)

૧ જેહ V । ૨ તેહ V । ૩ સાધના V ।

સમયમાત્ર પરમાદ નિત, ધર્મસાધના માંહિ ।
અધિરરૂપ સંસાર લિખ, રે નર કરીયે નાંહિ ॥ ૩૭૮ ॥

હે મનુષ્ય ! આ સંસારને અસ્થિર સ્વરૂપ બાણીને નિત્ય ધર્મ-
સાધનામાં સમયમાત્ર પણ પ્રમાદ ન કરીશ. (૩૭૮)

છીજત છિન છિન આઝલો, અંજલિ જલ જિમ મીત ।
કાલચક્ર માથે ભમત, સોવત કહા અમીત ॥ ૩૭૯ ॥

હે મિત્ર ! અંજલિમાં રહેલું જલ જેમ સમયે સમયે ઝરતું બાથ છે
તેમ આયુષ્ય ક્ષણે ક્ષણે ઘટી રહ્યું છે. કાલ-ચક્રમાંથે ભમ્યા કરે છે તો
પછી નિર્ભીક બનીને તું શા માટે સૂઈ રહ્યો છે ? (૩૭૯)

તન ધન જોવન કારિમા, સંધ્યા રાગ સમાન ।
સકલ પદારથ જગતમેં, સુપન રૂપ ચિત્ત જ્ઞાન ॥ ૩૮૦ ॥

શરીર, ધન, યોવન - આ બધા સંધ્યાના રંગ જેવા ક્ષણ-સ્થાયી છે
અને આ વિશ્વમાં દેખાતા સઘળા પદાર્થો સ્વપ્ન જેવા (અસત) છે -
એમ ચિત્તમાં સમજ. (૩૮૦)

મેરા મેરા મત કરે, તેરા હૈ નહીં કોય ।
ચિદાનંદ પરિવારકા, મેલા હૈ દિન દોય ॥ ૩૮૧ ॥

તું “આ મારું” “આ મારું;” - એમ ન કર. અહીં તારું કોઈ
નથી. ચિદાનંદ કહે છે કે સ્વજન પરિવારનો આ બે દિવસનો મેળો
છે. (૩૮૧)

એસા ભાવ નિહારી નિત, કીજે જ્ઞાન વિચાર ।
મિટે ન જ્ઞાન વિચાર બિન, અંતરભાવ વિકાર ॥ ૩૮૨ ॥

આ બધા ભાવો બેઈ હુમેશાં જ્ઞાનનો વિચાર કરવો બેઈએ - જ્ઞાનના
વિચાર વિના અંતરના ભાવ (અર્થાત્ વૃત્તિઓ) અને વિકારો મટતા
નથી - ફર થતાં નથી. (૩૮૨)

જ્ઞાનરવિ વૈરાગ જસ, હીરિદે ચંદ સમાન ।

તાસ નિકટ કહો કિમ રહે, મિથ્યા તમ' દુઃખ જ્ઞાન ॥ ૩૮૩ ॥

જેના હૃદયમાં જ્ઞાનરૂપી સૂર્ય અને વૈરાગ્યરૂપી ચંદ્ર સદા વસે છે, તેની નજીક દુઃખની ખાણ સમાન મિથ્યાત્વરૂપી અંધકાર કેમ રહે? (૩૮૩)

આપ આપણે રૂપમેં, મગન મમત મલ જોય ।

રહે નિરંતર સમરસી, તાસ બંધ નવિ કોય ॥ ૩૮૪ ॥

જે આત્મા પોતાના સ્વરૂપમાં મગ્ન બની મમત્વરૂપી મલનો નાશ કરે છે અને સદાકાળ સમરસ લાવમાં જ રહે છે તેને કોઈ જાતનો કર્મ-બંધ થતો નથી. (૩૮૪)

પરપરણિત પરસંગશું, ઉપજત વિણસત જીવ ।

મિથ્યો મોહ પરભાવ કે, અચલ અવાધિત^૨ શિવ ॥ ૩૮૫ ॥

આ જીવ પર-પરિણતિથી પર-સ્વભાવમાં રમણ કરવાના કારણે જ ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે પણ જ્યારે મોહરૂપી પરભાવ દૂર થાય છે ત્યારે તે અચલ અને અવ્યાખાધ એવા મોહરૂપી સ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે. (૩૮૫)

જैसे કંચુક^૩ ત્યાગથી, વિણસત નહીં ઘુયંગ ।

દેહત્યાગથી જીવ પણ, તૈસે રહત અભંગ ॥ ૩૮૬ ॥

જેવી રીતે કાંચળીના ત્યાગથી સર્પનો નાશ નથી થતો, તેવી જ રીતે જીવ પણ દેહના ત્યાગથી અભંગ જ રહે છે અર્થાત્ નાશ પામતો નથી. (૩૮૬)

જો ઉપજે સો તું નહીં, વિણસત તે પણ નાંહિ ।

છોટા મહોટા તું નહીં, સમજ દેખ દિલ માંહિ ॥ ૩૮૭ ॥

જેનો જન્મ થાય છે તે તું (અર્થાત્ આત્મા) નથી અને જે નાશ પામે છે તે (અર્થાત્ શરીર) પણ તું નથી; જે નાનાં કે મોટાં થાય છે તે પણ તું નથી - આ વસ્તુ સમજ અને ચિત્તમાં વિચાર. (૩૮૭)

૧ મત VI

૨ અવાધિત VI

૩ કંચુકી VI

વરણભાંતિ તોમેં નહીં, જાત પાત કુલ રેખ ।

રાવ રંક તું હૈ નહીં, નહીં વાવા નહીં મેખ ॥ ૩૮૮ ॥

તારામાં કોઈ વર્ણ (પ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શુદ્ર) નથી, ભતિ-પાંતિ કે કુલની રેખા નથી, તું રાજા કે રંક નથી કે તું સાધુ કે વેશ નથી. (૩૮૮)

તું સહુમેં સહુથી સદા, ન્યારા અલખ સરૂપ ।

અકથ કથા તેરી મહા, ચિદાનંદ ચિદ્રૂપ ॥ ૩૮૯ ॥

તું સહુમાં છે, છતાં સહુથી ન્યારો અલખ અર્થાત્ ન સમબંધ તેવા સ્વરૂપવાળો છે. તારી કથા અકથ અર્થાત્ ન કહી શકાય તેવી છે તથા જ્ઞાન અને આનંદ એ જ તારું સ્વરૂપ છે. (૩૮૯)

જનમ મરણ જિહાં હૈ નહીં, ઈત+ મીત* લવલેશ ।

નહીં શિર આણ નરિંદકી, સોહી અપણા દેશ ॥ ૩૯૦ ॥

(હે ચેતન!) જ્યાં જન્મ કે મરણ નથી, જ્યાં કોઈ પણ ભતની ઈતિ કે લવલેશ ભય નથી, જ્યાં માથે કોઈ રાજાની આણ નથી, તે જ (મોક્ષ) આપણો દેશ છે. (૩૯૦)

વિનાશિક પુદ્ગલ દિશા', અવિનાશી તું આપ ।

આપા આપ વિચારતાં, મિટે પુણ્ય અરુ પાપ ॥ ૩૯૧ ॥

પુદ્ગલની દશા વિનાશ પામનારી છે, જ્યારે તું સ્વયં અવિનાશી છે - (આવા) આત્મસ્વરૂપનો પોતે પોતાનામાં વિચાર કરે:તો (શીઘ્ર) પુણ્ય અને પાપનો અર્થાત્ શુભાશુભ કર્મનો નાશ થાય છે. (૩૯૧)

૧ પુદ્ગલ દશા V ।

+ ઈતિના સાત પ્રકાર છે :- (૧) અતિવૃષ્ટિ, (૨) અનાવૃષ્ટિ, (૩) તીડ, (૪) ઉંદર, (૫) પોપટ-સુડા, (૬) સ્વ-ચક્ર અને (૭) પર-ચક્ર.

* ભયના સાત પ્રકાર છે :- (૧) રોગભય, (૨) જલભય, (૩) અગ્નિ-ભય, (૪) સર્પભય, (૫) સિંહભય, (૬) ગજભય અને (૭) રણભય.

વેડી લોહ કનકમયી, પાપ પુણ્ય યુગ જાણ ।

દોડંથી ન્યારા સદા, નિજ સરૂપ પહિછાણ ॥ ૩૯૨ ॥

પાપ અને પુણ્ય—એ બંને લોહાની અને સોનાની ઝેડીઓ છે; એ બંનેથી સદા ન્યારું એવું તારું સ્વ-સ્વરૂપ છે—તેને તું ઓળખ. (૩૯૨)

જુગલ ગતિ શુભ પુણ્યથી, ઇતર પાપથી જોય ।

ચારું ગતિ નિવારીયે, તવ પંચમગતિ હોય ॥ ૩૯૩ ॥

એ (શુભ)ગતિ (દેવ-મનુષ્ય) પુણ્યથી પ્રાપ્ત થાય છે જ્યારે બાકીની એ (અશુભ)ગતિ (નારક-તિર્યચ) પાપથી પ્રાપ્ત થાય છે — આ ચારે ગતિનું નિવારણ કરીએ ત્યારે પાંચમી ગતિ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત થાય છે. (૩૯૩)

પંચમગતિ વિણ જીવકું, સુખ તિહું લોક મજાર ।

ચિદાનંદ નવિ જાણજો, એ મહોટો નિરધાર ॥ ૩૯૪ ॥

પાંચમી ગતિ (મોક્ષ) વિના આ જીવને ત્રણે લોકમાં કયાંય ચિદાનંદ અર્થાત્ આત્મિક-સુખ નથી; એમ બાણજો — આ જ મહા નિરધાર છે — એમ ચિદાનંદ કહે છે. (૩૯૪)

ઇમ વિચાર હીરિદે કરત, જ્ઞાન ધ્યાન રસ લીન ।

નિરવિકલ્પ રસ અનુભવી, વિકલ્પતા હોય છીન ॥ ૩૯૫ ॥

આ પ્રમાણે હૃદયમાં વિચાર કરતાં જે જ્ઞાન અને ધ્યાનના રસમાં લીન થાય છે તે નિર્વિકલ્પ-રસને અનુભવે છે અને તેની વ્યાકુલતા નાશ પામે છે. (૩૯૫)

નિરવિકલ્પ ઉપયોગમે, હોય સમાધિરૂપ ।

અચલજ્યોતિ જલકે તિહાં, પાવે દરસ અનૂપ ॥ ૩૯૬ ॥

આત્મા નિર્વિકલ્પ ઉપયોગમાં સમાધિ-સ્વરૂપ બને છે, ત્યારે ત્યાં નિશ્ચલ (જ્ઞાન)જ્યોતિ ઝગમગે છે અને અનુપમ (એવા સ્વ-સ્વરૂપનાં) દર્શન થાય છે. (૩૯૬)

દેશ દરસ અદ્ભુત મહા, કાલ ત્રાસ મિટ જાય ।

જ્ઞાનયોગ ઉત્તમ દિશા', સદ્ગુરુ દીયે વતાય ॥ ૩૯૭ ॥

(સાધક) જ્યારે આવા મહા અદ્ભુત (આત્મ-સ્વરૂપનું) દર્શન કરે છે ત્યારે કાળનો ત્રાસ મટી જાય છે; સદ્ગુરુએ જ્ઞાન-યોગની આ ઉત્તમ-ભૂમિકા (દશા) વર્ણવી છે. (૩૯૭)

જ્ઞાનાલંબન દૃઢ ગ્રહી, નિરાલંબતા ભાવ ।

ચિદાનંદ નિત આદરો, એહિજ મોક્ષ ઉપાય ॥ ૩૯૮ ॥

જ્ઞાનના આલંબનને લક્ષ્યમાં રાખી નિરાલંબતાનો ભાવ હમેશાં આદરો—એ જ મોક્ષનો ઉપાય છે—એમ ચિદાનંદ કહે છે. (૩૯૮)

થોડાસામેં જાણજો, કારજ રૂપ વિચાર ।

કહત સુણત શ્રુતજ્ઞાનકા, કવહું ન આવે પાર ॥ ૩૯૯ ॥

કહેતાં અને સાંભળતાં શ્રુત-જ્ઞાનનો પાર કદી આવતો જ નથી, તેથી સંક્ષેપમાં કહેલા કર્તવ્ય-વિચારને તમે (બરાબર ધ્યાનથી) સમજાવો. (૩૯૯)

મેં મેરા એ જીવકું, બંધન મહોટા જાન ।

મેં મેરા જાકું નહીં, સોહી મોક્ષ પીછાન ॥ ૪૦૦ ॥

‘હું’ અને ‘મારું’—એ જ જીવને મોટામાં મોટું બંધન છે. ‘હું’ અને ‘મારું’—જેને નથી તેને જ મોક્ષ છે — એમ તું સમજ. (૪૦૦)

મેં મેરા એ ભાવથી, વધે રાગ અરુ રોષ ।

રાગ રોષ જૌ લોં હિયે, તૌં લોં મિટે ન દોષ ॥ ૪૦૧ ॥

‘હું’ અને ‘મારું’—આ ભાવથી રાગ અને દ્વેષ થાય છે; જ્યાં સુધી હૈયામાં રાગ અને દ્વેષ હશે ત્યાં સુધી (જન્મ-મરણ ચક્ર) દોષ મટશે નહીં. (૪૦૧)

૧ દશા V ।

રાગદ્વેષ જાકું નહીં, તાકું કાલ ન ધાય ।

કાલજીત જગમેં રહે, મહોટા વિરુદ્ધ ધરાય ॥ ૪૦૨ ॥

જેને રાગ અને દ્વેષ નથી તેને કાલ કદી ખાઈ શકતો નથી; તે મનુષ્ય કાલને જીતી, મોટા ગિરદાને ધારણ કરીને જગતમાં (સદા અમર) રહે છે. (૪૦૨)

ચિદાનંદ નિત કીજીયે, સમરણ શ્વાસોશ્વાસ ।

વૃથા અમૂલક જાત હૈ, શ્વાસ સ્વર નહીં તાસ ॥ ૪૦૩ ॥

(ચિદાનંદ કહે છે કે હે જીવ!) પ્રત્યેક શ્વાસોશ્વાસમાં હૃદયમાં ચિદાનંદનું (અર્થાત્ પોતાના શુદ્ધ આત્મ-સ્વરૂપનું) સ્મરણ કરવું જેને, શ્વાસની (અર્થાત્ 'સ્વરોદય'ની) ખબર નથી, તેનાં અમૂલ્ય શ્વાસ ફેગટ બંધ રહ્યા છે. (૪૦૩)

શ્વાસોશ્વાસ અને આયુ

एक मुहूरत मांही नर, स्वरमें श्वास* विचार ।

तिहुंतर अधिका सातसो, चालत तीन हजार ॥ ४०४ ॥

एक दिवसमें एक लाख, सहस्र त्रयोदश धार ।

एकशत नेवुं जात है, श्वासोश्वास विचार ॥ ४०५ ॥

મનુષ્યને એક મુહૂર્તમાં (અર્થાત્ જે ઘડી ૪૮ મિનિટમાં) - કેટલા શ્વાસ ચાલે છે? એનો વિચાર કરીએ તો એક મુહૂર્તમાં ૩૭૭૩ ત્રણ હજાર, સાત સો અને તોંતેર શ્વાસ ચાલે છે, અને આખા દિવસમાં ૧૧૩૧૬૦ એક લાખ, તેર હજાર, એક સો અને નેવુ શ્વાસ ચાલે છે. (૪૦૪-૪૦૫)

फुनि^३ शत सहस्र पंचाणवे, भाखे तेत्रीश लाख ।

एक मासमें श्वास इम, एहवी प्रवचन शाख ॥ ४०६ ॥

१ ૩૭૭૩ V । ૨ ૧૧૩૧૬૦ V । ૩ મુનિ V । ૪ ૩૩૧૫૭૦૦ V ।

* અહીં 'શ્વાસનો અર્થ 'હૃદયનો ધબકારો' હોય તેમ જણાય છે.

(અને) એક મહિનામાં ૩૩૬૫૭૦૦ તેત્રીસ લાખ, પંચાણુ હબ્દર અને સાત સો શ્વાસ ચાલે છે—એવી શાસ્ત્રની સાક્ષી છે. (૪૦૬)

ચરસત અડતાલી સહસ, સમ્પ લક્ષ સ્વર માંહિ ।

ચાર ક્રોડે ઇક વરસમાં, ચાલત સંસય નાંહિ ॥ ૪૦૭ ॥

(અને) એક વર્ષમાં ૪૦૭૪૮૪૦૦ ચાર કોડ, સાત લાખ, અડતાલીસ હબ્દર અને ચાર સો -- એટલા શ્વાસ ચાલે છે. (૪૦૭)

ચાર અવજ કોડી સપત, પુનઃ અડતાલીસ લાખ ।

સ્વાસ સહસ ચાલીસ સુધી, સો વરસામેં માલ્ ॥ ૪૦૮ ॥

(અને) હે સુધી ! સો વર્ષમાં ૪૦૭૪૮૪૦૦૦૦ ચાર અબજ, સાત કોડ, અડતાલીસ લાખ અને આલીસ હબ્દર શ્વાસ થાય છે. (૪૦૮)

વર્તમાન એ કાલમેં, ઉત્કૃષ્ટી થિતિ જોય ।

એક શત સોલે વર્ષની, અધિક ન જીવે કોય ॥ ૪૦૯ ॥

આ વર્તમાન કાળમાં (મનુષ્યના આયુષ્યની) ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક સો સોળ વર્ષની હોય છે - એથી અધિક કોઈ જીવતું (જણાતું) નથી. (૪૦૯)

સોપક્રમ આયુ* કહ્યો, પંચમકાલ મજાર ।

સોપક્રમ આયુ વિષે, ઘાત અનેક વિચાર ॥ ૪૧૦ ॥

પાંચમા આરામાં સોપક્રમ-આયુષ્ય કહ્યું છે અને સોપક્રમ-આયુષ્યમાં અનેક ઘાતો આવે છે- તેનો તું વિચાર કર. (૪૧૦)

મંદ સ્વાસ સ્વરમેં ચલત, અલ્પ ઉમર હોય સ્ત્રીણ ।

અધિક સ્વાસ ચાલત અધિક, હીણ હોત પરવીણ ॥ ૪૧૧ ॥

૧ ૪૦૭૪૮૪૦૦ V । ૨ ૪૦૭૪૮૪૦૦૦૦ V ।

* આયુષ્ય એ પ્રકારનાં છે : જે આયુષ્યનો વિષ-પ્રયોગ કે શસ્ત્રાસ્ત્રના આઘાત આદિથી એકદમ ક્ષય થઈ જાય અને મૃત્યુ થાય તેવા આયુષ્યને 'અપવર્તનીય-આયુષ્ય' અથવા કે 'સોપક્રમ-આયુષ્ય' કહે છે; જ્યારે જે આયુષ્ય તેના પૂરેપૂરા સમય સુધી ભોગવાય અને પછી જ મૃત્યુ થાય અર્થાત્ વિષ-પ્રયોગ કે શસ્ત્રાસ્ત્રના આઘાત આદિથી જેનો ક્ષય ન થાય તેવા આયુષ્યને 'અનપવર્તનીય-આયુષ્ય' અથવા 'નિરુપક્રમ - આયુષ્ય' કહે છે.

હે પ્રવીણનર ! સ્વરમાં જ્યારે શ્વાસ મંદ ચાલે ત્યારે આયુષ્ય ઓછું ક્ષીણ થાય છે અને જ્યારે પ્રવાસ અધિક ચાલે ત્યારે આયુષ્ય પણ અધિક ક્ષીણ થાય છે. (૪૧૧)

ચાર સમાધિ લીન નર, ષટ શુભધ્યાન મજાર ।

તુષ્ણા' ભાવ બેઠા જુ દસ, બોલત દ્વાદશ ધાર ॥ ૪૧૨ ॥

સમાધિમાં લીન મનુષ્યના જેટલા સમયમાં ચાર પ્રવાસો પ્રવાસ ક્ષીણ થાય છે તેટલા જ સમયમાં શુભધ્યાન વખતે છ પ્રવાસ ક્ષીણ થાય છે, મૌનપણે જેઠેલાના દસ પ્રવાસ ક્ષીણ થાય છે અને ઝોલતી વખતે બાર પ્રવાસ ક્ષીણ થાય છે. (૪૧૨)

ચાલત સોલસ સોવતાં, ચલત સ્વાસ બાવીશ ।

નારી ભોગવતાં જાણજો, ઘટત સ્વાસ છત્રીશ ॥ ૪૧૩ ॥

ચાલતી વખતે સોળ શ્વાસ ક્ષીણ થાય છે, સૂતી વખતે બાવીસ પ્રવાસ ચાલે છે અને સ્ત્રી-સંલોગ કરતાં છત્રીસ પ્રવાસ ઘટે છે. (૪૧૩)

થોડી વેલા માંહે જસ, વહત અધિક સ્વર શ્વાસ ।

આયુ છીજે બલ ઘટે, રોગ હોય તન તાસ ॥ ૪૧૪ ॥

થોડી વારમાં જે માણસને સ્વરમાં અધિક પ્રવાસ ચાલે છે, તેનું આયુષ્ય ક્ષીણ થાય છે, બળ ઘટે છે અને તેના શરીરમાં રોગ થાય છે. (૪૧૪)

અધિકા નાંહિ ચોલીયે, નહીં રહીયે પડ સોય ।

અતિ શીઘ્ર નવિ ચાલીયે, જો વિવેક મન હોય ॥ ૪૧૫ ॥

જે તમારા મનમાં વિવેક હોય તો અધિક ઝોલવું ન જોઈએ, અધિક પચ્યા રહેવું કે સૂઈ રહેવું ન જોઈએ તથા અતિ શીઘ્રતાથી-ઉતાવળથી ચાલવું પણ ન જોઈએ. (૪૧૫)

પ્રાણાયામ અને અજપા-સ્મરણુ

જાણ ગતિ મન પવનકી, કરે સ્વાસ ચિર રૂપ ।

સો હી પ્રાણાયામકો, પાવે મેદ અનૂપ ॥ ૪૧૬ ॥

૧ તુષ્ણા V ।

મન અને પવનની ગતિને બાણીને જે મનુષ્ય શ્વાસને સ્થિર કરે છે, તે જ પ્રાણાયામનો અનુપમ લેહ પામે છે. (૪૧૬)

મેરુ રુચક પ્રદેશથી*, સૂરતડોરકુ+ પોય ।

કમલબંધ છોડયા થકાં, અજપા સમરણ હોય ॥ ૪૧૭ ॥

મેરુના મધ્ય-ભાગમાં - નાભિ-સ્થાને રહેલા આત્માના આઠ રુચક-પ્રદેશથી કુંડલિનીને સુષુમ્ણામાં પરોવીને (અર્થાત્ નાદાનુસંધાનની એકાગ્રતાથી પ્રવિષ્ટ કરીને) કમળ-બંધને છોડવાથી (અર્થાત્ ષટ્ચક્ર-લેહનથી) અજપા-સમરણ 'નિરંતર' થાય છે. (૪૧૭)

મમર ગુફામેં જાયકે, કરે અનિલકૂં પાન ।

પછે હુતાસન તે હને', મિલે દસમ અસ્થાન ॥ ૪૧૮ ॥

મમર-ગુફામાં જઈને પવનનું પાન કરે (અર્થાત્ બ્રૂ-મધ્યે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને વાયુને અંદર ખેંચીને 'કુંભક' કરે), પછી તે(સાધક)ને દશમ-સ્થાનમાં (અર્થાત્ બ્રહ્મરંધ્રમાં) અગ્નિનાં (અર્થાત્ જ્યોતિનાં) દર્શન થાય છે. (૪૧૮)

મારગમેં જાતાં થકાં, જે જે અચરિજ થાય ।

જાંતદશમેં વર્તતા', મુખથી કહી ન જાય ॥ ૪૧૯ ॥

તે (સમાધિ)માર્ગમાં જતાં અને શાન્ત-દશામાં વર્તતા જે જે આશ્ચર્યો અનુભવાય છે તે સુખથી વર્ણવી શકાય તેવાં નથી. (૪૧૯)

વધે ભાવના શિત્તમેં^૩, તન મન વચન અતીત ।

તિમ તિમ સુખસાયર તળી, ઉઠે^૪ લહર સુળ મીત ॥ ૪૨૦ ॥

હૈ મિત્ર ! જેમ જેમ ચિત્તમાં ઉપશમ-લાવના (અર્થાત્ ક્રોધાદિ કપાયોને શાંત કરવાની લાવના) વધે છે, તેમ મન, વચન અને કાયાના

૧ તેહને V । ૨ વરતતાં V । ૩ ચિત્તમેં V । ૪ ઝટે V ।

* 'રુચક-પ્રદેશ'— આત્માના આઠ પ્રદેશ જેના ઉપર ક્યારેય કર્મ લાગતાં નથી તે.

+ 'સુરતડોર' = કુંડલિની.

યોગથી અતીત અર્થાત્ પર થતાં જવાય છે અને (આત્મામાં નિરંતર) સુખ-સાગરની (અદ્ભુત અને અપૂર્વ) લહેરો ઊઠે છે. (૪૨૦)

ઇંદ્ર તળાં સુખ ભોગતાં, જે તૃપ્તિ નવિ થાય ।

તે સુખ સુખ છિન એકમેં, મિલે ધ્યાનમેં આય ॥ ૪૨૧ ॥

હે મિત્ર ! ઇન્દ્રનાં સુખો ભોગવતાં જે તૃપ્તિ થતી નથી, તેવું (તૃપ્તિનું) સુખ ધ્યાન કરતાં એક ક્ષણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. (૪૨૧)

ધ્યાન વિના નવિ લખી શકે, મન કલ્લોલ સ્વરૂપ ।

લખ્યા વિના કિમ^૧ ઉપશમે, યેહૂ ભેદ અનૂપ ॥ ૪૨૨ ॥

ધ્યાન વિના મનુષ્ય, મનના તરંગો જેવા ચંચલ સ્વરૂપને જાણી શકતો નથી અને તે સ્વરૂપને જાણ્યા વિના ઉપશમ પણ કેવી રીતે થાય? - આ એક અનુપમ રહસ્ય છે. (૪૨૨)

આસળ પદ્મ લગાયકે, મૂલબંધ* દૃઢ લાય ।

મેરુદંડ^૨ સીધા કરે, ભેદ દ્વારકોં પાય ॥ ૪૨૩ ॥

કરે સ્વાસ સંચાર તવ, વિકલ્પ ભાવ નિવાર ।

જિમ જિમ થિરતા ઉપજે, તિમ તિમ પ્રેમ વધાર ॥ ૪૨૪ ॥

પદ્માસન લગાડીને, મૂળબંધને દૃઢ કરીને, મેરુદંડ સીધો કરે અને દ્વારોનું અર્થાત્ ચક્રોનું રહસ્ય જાણીને, પછી તે(ચક્રો)માં શ્વાસનો સંચાર કરે ત્યારે વિકલ્પ-ભાવનું (નિવારણ થતાં, જેમ જેમ સ્થિરતા ઉત્પન્ન થાય તેમ તેમ (ધ્યાનાભ્યાસનો) પ્રેમ (અર્થાત્ 'પ્રીતિ') વધાર. (૪૨૩-૪૨૪)

પ્રેમ વિના નવિ પાઈયે, કરતા જતન અપાર ।

પ્રેમ પ્રતીતેં હૈ નિકટ, ચિદાનંદ ચિત્ત ધાર ॥ ૪૨૫ ॥

અપાર પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ 'પ્રેમ' (અર્થાત્ 'પ્રીતિ') વિના

૧ નવિ V ।

૨ મેરુદંડ V ।

* 'મૂળબંધ' માટે જુઓ : 'હૃદયોગ-પ્રતીપિકા,' ઉપદેશ-૩, સ્લોક : ૬૧ થી ૬૯.

કુંઈ જ પામી શકાતું નથી. 'પ્રેમ'થી પ્રતીતિ થતાં ચદાનંદ (અર્થાત્ આત્માથી ઉપન્ન થતો ચાનંદ) નિકટ છે - એમ ચિત્તમાં ધારો. (૪૨૫)

જો રચના તિહું લોકમેં, સો નર તનમેં જાન ।

અનુભવ વિણ હોવે નહીં, અંતર તાસ પીછાન ॥ ૪૨૬ ॥

જે રચના ત્રણે લોકમાં છે તે રચના મનુષ્ય-દેહમાં છે પણ અનુભવ વિના તેની પિછાન અંતરમાં થતી નથી - તેમ જાણો. (૪૨૬)

અંતરભાવ વિચારતાં, મનવાયુ થિર થાય ।

તિમ તિમ નામીકમલમેં, પૂરક થઈ સમાય ॥ ૪૨૭ ॥

પોતાના દેહમાં લોક-રચનાનું લાવન કરતાં જેમ જેમ મન અને વાયુ સ્થિર થાય છે તેમ તેમ નાલિ-કમલમાં વાયુ પૂરક થઈને સમાય છે. (૪૨૭)

નામી સ્વાસ સમાયકે, ઉર્દ્ધ રેચસિ હોય ।

અજપ જાપ તિહાં હોત હૈ, વિરલા જાણે કોય ॥ ૪૨૮ ॥

નાલિમાં શ્વાસનો સમાવેશ કર્યા પછી (અર્થાત્ અભ્યંતર 'કુંભક' કર્યા પછી) જ્યારે ઊર્ધ્વ 'રેચક' થાય છે (અર્થાત્ પ્રવાસ બહાર નીકળે છે) ત્યારે અજપા-જપ આલુ થાય છે - જેને કોઈ વિરલ વ્યક્તિ જ જાણી શકે છે. (૪૨૮)

હંકારે સ્વર ઉઠત હે, થઈ સંકાર સમાય ।

અજપજાપ તિહાં હોત હૈ, દીનો ભેદ બતાય ॥ ૪૨૯ ॥

'હં' કારથી સ્વર ઊઠે છે અને 'સઃ' કારથી તે સમાય છે - (આમ) ત્યાં (અર્થાત્ પ્રવાસોચ્છ્વાસમાં જ) અજપા-જપ થાય છે - આ રહસ્ય મેં તને કહ્યું છે. (૪૨૯)

જોગાર્ણવથી જાણજો, અધિક ભાવ ચિત્ત લાય ।

થાય ગ્રંથ ગોરવ ઘણો, તામેં કહ્યા ન જાય ॥ ૪૩૦ ॥

આથી અધિક વિસ્તાર 'યોગાર્ણવ' ('જ્ઞાનાર્ણવ'?) ગ્રંથથી જાણો અને મનમાં વિચારો. જે હું તે બધું કહેવા બેસું તો ગ્રંથનું ગૌરવ ઘણું

૧ તાલેં V ।

થાય (અર્થાત્ ગ્રંથ ઘણો મોટો થાય) - તેથી (તે બધા ભાવો) મેં (અહીં) કહ્યા નથી. (૪૩૦)

દેહમાં નાડીનો વિસ્તાર અને તેનું જ્ઞાન

દેહિ મદ્ નાડી તણો, વહુ રૂપ વિસ્તાર ।

પિંડ સ્વરૂપ નિહારવા, જાણો તાસ વિચાર ॥ ૪૩૧ ॥

દેહની અંદર નાડીનો બહુવિધ વિસ્તાર છે અને પિંડનું સ્વરૂપ નિહાળવા માટે તેનો વિચાર ઉપયોગી છે -- માટે તે (અવશ્ય) જાણો. (૪૩૧)

વટશાખા જિમ વિસ્તરી, નામી કંદથી જેહ ।

મેદ હુતાસન જાણજો, પાન નિસા^૨ તિમ તેહ ॥ ૪૩૨ ॥

(તદુપરાંત) નાલિ-કુંદથી વડની શાખાની જેમ જે વિસ્તાર પામી છે, જે સુષુપ્ત અને હુતાસન સ્વરૂપ છે તેનો ભેદ જાણજો. (૪૩૨)

અહ^૩ મુજંગાકાર તે, વલય અઢાઈ તાસ ।

જાણ કુંડલિ નાડી તે, નામી માંહે નિવાસ ॥ ૪૩૩ ॥

જે સર્પના આકારે છે, જેના અઢી વલય (અર્થાત્ આંટા છે - એવી કુંડલિની નાડીને જાણો કે જેનો નાલિમાં નિવાસ છે. (૪૩૩)

ઊર્ધ્વગામિની તેહથી, નાડી દશ તન માંહિ ।

અધોગામિની દશ સુગુણ, લઘુ ગણિત કહુ નાંહિ ॥ ૪૩૪ ॥

શરીરમાં નાલિથી ઉપરની તરફ જનારી દશ નાડીઓ છે તથા દશ નાડીઓ નીચેની તરફ જનારી છે. (આમાં) નાની નાડીઓની ગણતરી કરી નથી. (૪૩૪)

દો દો તિરછી સહુ મલી, ચતુર્વિંશતિ જાણ ।

દશ વાયુ પરવાહિકા, દશ પ્રધાન મન આણ ॥ ૪૩૫ ॥

૧ દેહમધ્ય V । ૨ નસા V । ૩ હૈ V ।

એ-એ નાડીઓ તીરછી જાય છે - આમ સઘળી મલી ચોવીસ નાડીઓ છે. આમાં જે દશ નાડીઓ વાયુને વહેનારી છે તે મુખ્ય નાડીઓ છે - એમ મનમાં નક્કી માન. (૪૩૫)

इंगला पिंगला सुखमना, गांधारि कहीवाय ।

हस्त जीह पंचम सुधी, पुण्या देइ बताय ॥ ४३६ ॥

सप्तम जाण यशस्विनी, अलंबुखा चित्त धार ।

कहुं संखणी नारीए^१, दशके नाम विचार ॥ ४३७ ॥

(૧) ઇંગલા, (૨) પિંગલા, (૩) સુપુમ્ણા, (૪) ગાંધારી, (૫) હસ્તિજિહ્વા, (૬) પૂષા, (૭) યશસ્વિની, (૮) અલંબુષા, (૯) કુડૂ અને (૧૦) શંખિની — એ (ઉપર્યુક્ત) દશ નાડીઓનાં દશ નામ છે — એમ જાણ. (૪૩૬-૪૩૭)

वामभाग हे इंगला, पिंगला दक्षण धार ।

नासा पुटमें संचरत, सुखमन मध्य निहार ॥ ४३८ ॥

(૧) ડાબી તરફ 'ઇંગલા' છે, (૨) જમણી તરફ 'પિંગલા' છે, (૩) નાસાપુટમાં (અર્થાત્ નાસિના મધ્યભાગમાં -- જંને નસકોરામાં) સંચાર કરતી 'સુપુમ્ણા' મધ્યમાં છે — એ તું જો. (૮૩૮)

वामचक्षु गंधारिका, दक्षिण, नयन मजार ।

हस्तजीह पुण्या^२ सुधी, दक्षण कान प्रचार ॥ ४३९ ॥

હે સુધી! (૪) ડાબા નેત્રમાં 'ગાંધારી' છે, (૫) જમણા નેત્રમાં 'હસ્તિજિહ્વા' છે તથા (૬) જમણા કાન તરફ 'પૂષા' ફેલાયેલી છે. (૪૩૯)

वामे कान यशस्विनी, अलंबुखा मुखथान ।

कहुं लिंग अस्थान है, गुदा संखणी जाण ॥ ४४० ॥

(૭) ડાબા કાન તરફ 'યશસ્વિની,' છે, (૮) મુખ-સ્થાનમાં 'અલંબુષા', છે (૯) લિંગ-સ્થાનમાં 'કુડૂ' છે અને (૧૦) ગુદામાં 'શંખિની' છે — આ પ્રમાણે મુખ્ય નાડીઓનાં સ્થાન) જાણ. (૪૪૦)

૧ નાડીએ V । ૨ પુષ્પા V ।

દિગ+ ધમણી યે કાયમેં, પ્રાણાશ્રિત નિત જાણ ।

વાયુ આશ્રિત જે રહી, તે દશ કહું વસ્ત્રાણ ॥ ૪૪૧ ॥*

આ કાયામાં આ દશ નાડીઓ નિરંતર ‘પ્રાણુ’ને આશ્રીને રહેલી છે — તે મેં કહી. હુવે જે દશ (નાડીઓ) ‘વાયુ’ને આશ્રીને રહેલી છે — તે બતાવું છું. (૪૪૧)

પ્રાણાપાન સમાન જે, ઉદ્યાન અઘ્હાન^૧ વિચાર ।

યે પ્રધાન^૨ વાયુ ધમણ, પંચ અનુક્રમ ધાર ॥ ૪૪૨ ॥

નાગ કૂર્મ અરુ કિરકરા, દેવદત્ત કહીવાય ।

નાહી ધનંજય પાંચમી, ગવણિ દીન વતલાય ॥ ૪૪૩ ॥

(૧) પ્રાણુ, (૨) અપાન, (૩) સમાન, (૪) ઉદ્યાન અને (૫) વ્યાન— આ પાંચ અનુક્રમે પ્રધાન ‘વાયુ’ની નાડીઓ છે અને (૬) નાગ, (૭) કૂર્મ, (૮) કૃકલ, (૯) દેવદત્ત અને (૧૦) ધનંજય — એ પાંચ ગૌણ વાયુની નાડીઓ છે — જે મેં બતાવી દીધી. (૪૪૨-૪૪૩)

હિયા ગુદા નામી ગલા, તન સંધિ ચિત્ત ધાર ।

પ્રાણાદિકની ઈણ પરે, અનુક્રમ વાસ વિચાર ॥ ૪૪૪ ॥

હૃદય, ગુદા, નાભિ, ગળું અને શરીરનાં સાંધા — આ તેનાં (અર્થાત્ પ્રધાન વાયુનાં) સ્થાન છે, એટલે અનુક્રમે પ્રાણુ આદિ વાયુનો ત્યાં વાસ છે — એમ સમજ. [અર્થાત્ (૧) ‘પ્રાણુ’ વાયુ હૃદયમાં, (૨) ‘અપાન’ વાયુ ગુદામાં, (૩) ‘સમાન’ વાયુ નાભિમાં, (૪) ‘ઉદ્યાન’ વાયુ ગળામાં અને (૫) ‘વ્યાન’ વાયુ શરીરના સાંધાઓમાં વસે છે]; (૪૪૪)

૧ અવ્યાન V । ૨ યાન V ।

+ ‘દિગ’ અર્થાત્ ‘દિશા’, તે ૧૦ છે :—

(૧) પૂર્વ, (૨) પશ્ચિમ, (૩) ઉત્તર, (૪) દક્ષિણ, (૫) ધ્રુશાન, (૬) અગ્નિ, (૭) નૈઋત્ય, (૮) વાયવ્ય, (૯) ઊર્ધ્વ અને (૧૦) અધઃ .

* અહીં ‘પ્રાણુ’ અને ‘વાયુ’નો ફરક કરવામાં આવે છે.

નાગવાયુ પરકાશથી, પ્રગટ હોય ઉદ્ધાર ।

કૂર્મવાયુ નાડી ઉદે, ઉન્મીલન ચિત્ત ધાર ॥ ૪૪૫ ॥

(૬) 'નાગ' વાયુના યોગે ઓડકાર આવે છે, (૭) 'કૂર્મ' વાયુના ઉદયથી ઉન્મીલન (અર્થાત્ આંખના પલકારા) થાય છે — એમ ચિત્તમાં ધારણ કર. (૪૪૫)

છીંક કિરકરાથી હૂવે, દેવદત્ત પરકાશ ।

જંભાયે આવે સુથિર, જાણ ધનંજય વાસ ॥ ૪૪૬ ॥

(૮) 'કૃકલ' વાયુથી છીંક થાય છે, (૯) 'દેવદત્ત' વાયુના પ્રકાશથી બગાસાં આવે છે અને (૧૦) 'ધનંજય' વાયુનો આખા શરીરમાં વાસ છે, (૪૪૬)

ઇત્યાદિક નાડી તળો, કહ્યો અલ્પ વિસ્તાર ।

અધિક હીયામેં ધારજો, ગુરુગમ' તાસ વિચાર ॥ ૪૪૭ ॥

ઇત્યાદિ નાડીનો સામાન્ય વિસ્તાર મેં કહ્યો, તેનો અધિક વિચાર ગુરુગમથી મેળવી હૈયામાં ધારણ કરજો. (૪૪૭)

સ્વર બહાર અને અંદર ચાલતાં કૃલાદેશ

જબ સ્વર બાહિરકૂં ચલે, તવ કોઈ પૂછે આય ।

કોટી યતનથી તેહનો, કારજ સિદ્ધ ન થાય ॥ ૪૪૮ ॥

જ્યારે સ્વર બહાર નીકળતો હોય તે વખતે કોઈ આવીને પૂછે તો કશેડ પ્રયત્નોથી પણ તેનું કામ સિદ્ધ ન થાય. (૪૪૮)

સ્વર મીતરકોં ચાલતાં, આવી પૂછે કોય ।

કોટી ભ્રાંતિ^૧ કરી તહેનાં, કારજ સિદ્ધ ન થાય^૨ ॥ ૪૪૯ ॥

૧ ગુરુમુલ V । ૨ કોટ માત કે કોટી ભ્રાંતિ V । ૩ સિદ્ધિ હોય V ।

स्वर ज्यारे अंदर प्रवेश करतो छाय ते वपते आवीने केछ पूछे तो करेउ प्रकारे करी तेना कार्य सिद्ध थाय. (४४६)

पांच तत्त्व संज्ञाऽप

पांच तत्त्व जो ये कहे, ते तो संज्ञारूप ।

इन उपर जे मन' ग्रह्यो, ते तो मिथ्या कूप* ॥ ४५० ॥

स्वरोमां पांच तत्त्व जे कहां ते तो संज्ञा स्वऽप छे, जेना उपर जे मन राखवुं ते तो ज्ञागट छे. (४५०)

उपसंहार

आमनायये हे^१ सुधी, स्वर विचारका^३ काज ।

सम्यग् दृग्धी^४ जो ग्रहे, सोल हे सुख^५ समाज ॥ ४५१ ॥

'स्वर-विचार' भाटे आ आम्नाय छे. तेने जे सम्यग्-दृष्टि^४ थि अलुणु करशे ते सुभ पाभशे. (४५१)

कह्यो एह संक्षेपथी, ग्रंथ स्वरोदय सार⁺ ।

भणे गुणे ते जीवकुं, चिदानंद सुखकार ॥ ४५२ ॥

आ रीते संक्षेपथी में 'स्वरोदय सार' कह्यो. जे आने लखे गणु छे, ते लवने आ शास्त्र सुभ करनारुं थाय छे — जेभ 'चिदानंद' कहे छे. (४५२)

१ मत V ।   २ आमनाय ये है V ।   ३ सुर विचारके V ।
४ दृष्टिथी V ।   ५ सो लहे सुख V ।

* 'मिथ्या कूप' अर्थात् 'मिथ्यात्वना कूपा समान' — आध्यात्मिक दृष्टिजे निरर्थक.

+ आ ग्रंथनुं नाम 'स्वरोदय सार' पलु छे.

રચનાકાળ

કૃષ્ણાસાઢી દસમી દિન, શુક્રવાર સુલ્લકાર ।

નિધિ× ઇંદુ સર+ પૂરણતા, ચિદાનંદ ચિત્ત ધાર ॥ ૪૫૩ ॥*

સંવત્ ૧૯૦૫ ના આષાઢ માસના કૃષ્ણ-પક્ષની દશમના દિવસે સુખ કરનાર શુક્રવારે આ ગ્રંથ પૂર્ણ થયો. (૪૫૩)

॥ ઇતિ શ્રીકપૂરચંદ્રજી મહારાજ [અપરનામ ચિદાનંદજી]કૃત
'સ્વરોદય જ્ઞાન' સંપૂર્ણમ્ ॥

આ પ્રમાણે કપૂરચંદ્રજી મહારાજ (અપરનામ ચિદાનંદજી)કૃત
'સ્વરોદય જ્ઞાન' સંપૂર્ણ થયું.

* પાઠાંતર સંવત્સર મુનિ પૂર્ણતા,

નંદ ચંદ ચિત્ત ધાર ॥ ૧૯૦૭ ॥ ૪૫૩ ॥

× 'નિધિ'-'નિધિ' શબ્દ અહીં ૯ ની સંખ્યા દર્શાવે છે. ટૂંબેરના ૯ રત્નોને 'નિધિ' કહે છે, જે નીચે પ્રમાણે છે :-

(૧) પદ્મ, (૨) મહાપદ્મ, (૩) શંખ, (૪) મકર, (૫) કચ્છપ,
(૬) મુકુંદ, (૭) કુંદ, (૮) નીલ અને (૯) અર્ધ.

+ 'સર' અર્થાત્ 'આણ'. અહીં તે ૫ ની સંખ્યા દર્શાવે છે, કારણ કે કામદેવનાં પાંચ આણ છે, જે નીચે મુજબ છે :-

“ અરવિન્દમશોકં^૧ ચ ચૂતં^૨ ચ નવમલ્લિકાં^૩ ।

નીલોત્પલં^૪ ચ પञ્ચૈતે^૫ પંચવાણસ્ય સાયકાઃ ॥ ”

卐

સ્વરોહ્ય જ્ઞાન : પુરુષાર્થ—૨૬૨૫

ધર્મ અર્થરૂ કામ શિવ, સાધન જગમેં ચાર ।

વ્યવહારે વ્યવહાર લખ, નિહચે નિજ ગુણ ધાર ॥ ૩૭૨ ॥

(૧) ધર્મ, (૨) અર્થ, (૩) કામ અને (૪) મોક્ષ—જગતમાં આ ચાર સાધનો (પુરુષાર્થો) છે; (વળી વ્યવહાર અને નિશ્ચયમાં) વ્યવહારને વ્યવહાર પૂરતો રાખો પણ નિશ્ચયને આત્માના ગુણ તરીકે ધારણ કરો. (૩૭૨)

*

*

*

મૂર્ખ કુલ આચારકૂં, જાણત ધરમ સદીવ ।

વસ્તુસ્વભાવ ધરમ સુધી, કહત અનુભવી જીવ ॥ ૩૭૩ ॥

મૂર્ખ માણસ કુલ-આચારને સહાય 'ધર્મ' તરીકે બાણે છે જ્યારે પંડિત અનુભવી જીવ વસ્તુસ્વભાવને 'ધર્મ' કહે છે. (૩૭૩)

*

*

*

સ્વેહ સ્વજાનાકૂં અરથ, કહત અજ્ઞાની જીહ ।

કહત દ્રવ્ય દરસાવકૂં, અર્થ સુજ્ઞાની મીહ ॥ ૩૭૪ ॥

અજ્ઞાની જીવ ધન-લંડારને 'અર્થ' તરીકે પિછાણે છે જ્યારે જ્ઞાની આત્મ-દ્રવ્યના સ્વરૂપ-દર્શનને 'અર્થ' કહે છે. (૩૭૪)

*

*

*

દંપતિરતિ ક્રીડા, પ્રત્યે, કહત દુર્મતિ કામ ।

કામ ચિત્ત અભિલાષકૂં, કહત સુમતિ ગુણધામ ॥ ૩૭૫ ॥

દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો જીવ દંપતીની રતિ-ક્રીડાને 'કામ' કહે છે જ્યારે ગુણવાન ધામ જેવો સદ્બુદ્ધિવાળો આત્મા ચિત્તના અભિલાષને 'કામ' કહે છે. (૩૭૫)

*

*

*

ઇંદ્રલોકકૂં કહત શિવ, જે આગમદ્વગ હીણ ।

બંધઅભાવ અચલગતિ, માણત નિત પરવીન ॥ ૩૭૬ ॥

જે (જીવ) આગમ રૂપી નેત્રો વિનાનો છે તે ઇન્દ્રલોકને 'મોક્ષ' કહે છે જ્યારે પ્રવીણ પુરુષ હૃદયમાં જ્યાં કર્મના બંધનો અભાવ છે, જ્યાંથી કદી પાછા આવવાનું નથી — એવી અચલ-ગતિને 'મોક્ષ' કહે છે. (૩૭૬)

